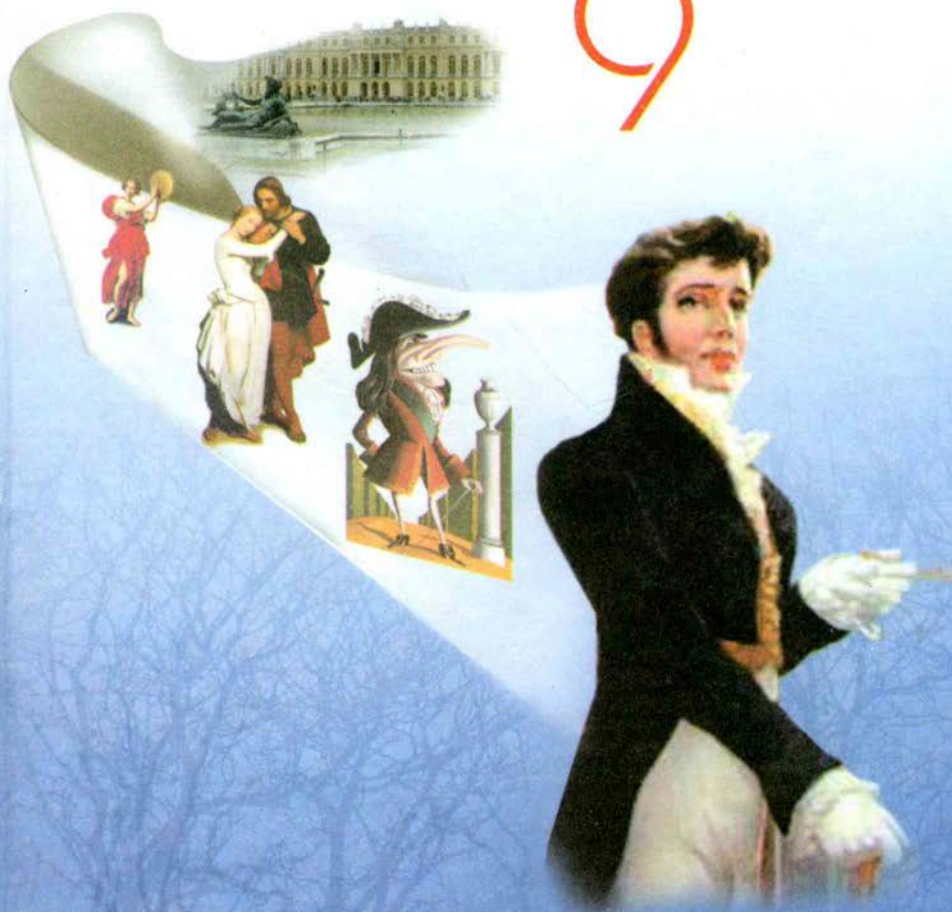

Надія Півнюк
Наталя Гребницька
Ганна Строганова

Зарубіжна література

9

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(Наказ Міністерства освіти і науки України № 56 від 02.02.2009 р.)

Відповідальні за підготовку підручника до видання: *К. В. Таранік-Ткачук* — головний спеціаліст Міністерства освіти і науки України; *С. П. Фоміна* — методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України

Експертизу підручника здійснювали: *В. А. Філюкова* — вчитель Іванівської загальноосвітньої школи, м. Новоукраїнка, Кіровоградська обл.; *Г. А. Павлікова* — вчитель-методист гімназії № 3, м. Івано-Франківськ; *А. В. Панченко* — методист Інформаційно-методичного центру освіти, м. Тернопіль; *О. В. Ревнищева* — методист Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, завідувач навчально-методичного кабінету заруб. літ.; *П. Л. Шулик* — канд. філолог. наук, Кам'янець-Подільський національний університет, доцент кафедри германських мов та заруб. літ.; *Т. О. Яценко* — канд. пед. наук, Інститут педагогіки Академії педагогічних наук України, старший наук. співробітник; *Н. Ф. Овчаренко* — доктор філолог. наук, Інститут літератури Національної академії наук України

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— опрацьовуємо прочитане

— порівнюємо

— робимо висновки

— перевіряємо себе

— творчі завдання

— практичні завдання

© Н. О. Півнюк, Н. М. Гребницька,
Г. М. Строганова, 2009

© Видавництво «Освіта», художнє
оформлення, 2009

© ТОВ «Освіта 2009», тиражування,
2009

Шановні дев'ятикласники!

Підручник із зарубіжної літератури для 9 класу продовжить розповідь про літературні епохи, починаючи з XVII століття.

Кожну літературну добу представлено вершинними іменами: XVII століття — іменами іспанця Кальдерона і француза Мольєра; XVIII століття — іменами француза Вольтера, німців Гете і Шиллера.

Плеяда великих імен характеризує і першу половину XIX століття. Це німці Гете, Гофман та Гейне, англієць Байрон і поляк Міцкевич, росіяни Пушкін, Лермонтов та українець Гоголь.

Період з XVII до XIX століття — це час, коли сформувалися основні художні напрями: *бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм*. У підручнику їм присвячено спеціальні статті.

Художнє слово треба вміти читати. В оволодінні цим непростим мистецтвом допоможе теорія літератури. Вона — своєрідний інструмент, користуючись яким можна навчитися розуміти художню літературу. У літературознавчих статтях подано можливий варіант прочитання програмових художніх творів.

Важливо не лише прочитати твір, а й уміти висловити (усно чи письмово) свої думки і почуття про прочитане. Підручник пропонує систему запитань і завдань, які допоможуть вам в оволодінні такими навичками. Завдання розподілено за видами роботи і розміщено за принципом від простого до складного.

Щоб розширити ваші знання з кожної теми, підручник пропонує виконати завдання Інтернет-вікторини. Звертайтеся на сторінки пошукової системи **Google** та вільної енциклопедії **Wikipedia**.

Організувати вашу роботу допоможе і список додаткової літератури, а також перелік кращих видань художніх творів, які вивчаються за програмою. Дізнатися більше про перекладачів творів зарубіжної літератури ви зможете з довідок в іменному покажчику наприкінці підручника.

Колись російський письменник Самуїл Маршак сказав: «*Літературі так само потрібні талановиті читачі, як і талановиті письменники*». Сподіваємося, що підручник духовно збагатить вас, допоможе стати творчими читачами.

Автори

ВСТУП. З ЛІТЕРАТУРИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО БАРОКО

Від століття сімнадцятого до століття дев'янадесятого. Підручник для 9 класу продовжить розпочате у 8 класі вивчення зарубіжної літератури в її історичній послідовності — з XVII століття до першої половини XIX століття.

Особливість вивчення літератури кожного періоду в тому, що літературну добу представлено лише її найкращими і показовими іменами та творами. Пригадаймо, що обличчям Античності стали грецький міф, гомерівський епос, а також лірика та драма у найдовершеніших зразках. Середні віки представляли героїчний епос і Данте, а епоху Відродження — Петрарка і Боккаччо, Сервантес і Шекспір.

Кожна з цих епох охоплювала кілька століть. Але, починаючи з XVII століття, літературна доба співвідноситься лише з одним століттям. При цьому кожне з них містить у своїх хронологічних межах кілька художніх напрямів. XVII століття — *бароко* і *класицизм*, XVIII — *класицизм*, *сентименталізм* і *романтизм*, XIX століття — *романтизм* і *реалізм*.

Можна назвати дві основні причини того, чому звузилися часові межі літературних епох. Насамперед, ближчі до нашого часу події бачаться більш чітко, вони краще розпізнаються в усіх деталях і нюансах. По-друге, зростає темп життя.

Справа в тому, що там, де владарює не традиція і легенда, а індивідуальність, стилі життя і культури стрімко змінюються. Тому в межах одного часу співіснують кілька рівноправних у своєму протистоянні тенденцій.

Літературні епохи в іменах. XVII століття представляють і характеризують два полярних художніх напрями — бароко і класицизм. Класицизм — це подвійне наслідування: античності і природи.

Бароко віддає перевагу не наслідуванню і нормі, а винайденню нового.

У підручнику бароко представлено ім'ям великого іспанця **Кальдерона**, а класицизм — іменем не менш видатного французя **Мольєра**.

XVIII століття — це доба Просвітництва, або Епоха Розуму. Ці назви нагадують про те, яке значення в ті далекі часи людина надавала знанням, як вона вірила у свою здатність пояснити світ і навіть облаштувати його за справедливими законами.

Згодом поширилася й інша думка: крім розуму, в людини є більш надійний поводитир — її чутливе серце. Тих, хто повірив у нього, називали *сентименталістами*.

XVIII століття багате культовими іменами. Це француз **Вольтер** (XVIII століття ще називають *вольтерівським*) і два великих німці — **Гете** і **Шиллер**.

Ключові слова першої половини XIX століття — *романтизм* і *реалізм* (перші кроки). Відмінність між цими літературними напрямками визначається їхнім різним ставленням до дійсності та способу її художнього осмислення. Романтичне ставлення — це переважно втеча від дійсності. Реалістичне ставлення — це здебільшого бажання відобразити дійсність, зрозуміти її і, по змозі, переробити її, перетворити.

XIX століття в підручнику представляють романтики **Гофман**, **Байрон**, **Гейне** і **Міцкевич**. **Пушкін**, **Лермонтов** і **Гоголь** стоять на межі романтизму та реалізму.

Шлях літератури від століття сімнадцятого до століття дев'ятнадцятого — це ще й шлях читача, що пізнає людину в її духовному розвитку.

Запитання й завдання

1. Назвіть відомі вам культурні епохи, вкажіть їхні хронологічні межі. Якими причинами можна пояснити звуження їхніх часових меж?

2. Пригадайте матеріал 8 класу. Дайте стислу характеристику Античності, Середньовіччя, Відродження.

3. Дайте загальну характеристику літературних епох з XVII століття до першої половини XIX століття.

Подумайте, яке художнє оформлення можна дібрати до вступної статті. По змозі, знайдіть такий матеріал, користуючись Інтернет-мережею.

Побудуйте асоціативний ряд до слів: *Античність*, ... ; *Середньовіччя*, ... ; *Відродження*,

1. Як ви розумієте вислів «вивчення літератури в історичній послідовності»?

2. За матеріалами вступу сформулюйте свої запитання до одно-класників.

ПРО БАРОКО

У самій естетичній природі бароко — мінливість і багатоликість, оскільки воно стало художнім вираженням рухливої і суперечливої історичної доби.

Дмитро Наливайко

Про поняття бароко. *Бароко* — ідейно-художній рух у Європі. У XVII столітті він визначав зміст і форми всієї європейської культури. Щодо походження терміна *бароко* немає

єдиної точки зору. Одні вчені вважають, що він походить від італійського *varosso* (дивний, химерний), інші — від португальського *perola varossa* (перлина неправильної форми). У побуті й нині вживають це слово як синонім дивного, химерного, незвичайного, примхливого.

Вперше термін *бароко* ввели на початку XVIII століття. Позначали ним лише явища архітектури, живопису, музики. Стосовно літератури його стали вживати наприкінці XIX століття.

Хронологічні рамки бароко. Бароко співвідносять із XVII століттям. Але оскільки європейські країни розвивалися не синхронно, то й бароко в кожному з них прийшло у свій час. У середині XVI століття бароко з'явилося в Іспанії та Італії. І якщо в Італії воно живе до кінця XVII століття, то в Іспанії утверджується як національний напрям у мистецтві та літературі (зокрема у творчості **Педро Кальдерона**) й існує до початку XIX століття. В Угорщині, слов'янських країнах, в тому числі й в Україні, бароко означилося до середини XVII століття і дожило до другої половини XVIII століття. В цілому бароко охопило всю Європу.

Що зумовило появу бароко в європейській культурі? Сам час створив умови для зародження бароко. З кінця XVI століття в Європі розпочалася епоха спустошливих війн, революцій, політичних, релігійних конфліктів, великих і малих криз.

1560—1590 рр. — релігійні війни у Франції. Пізніше вони охоплюють пів-Європи, призведуть до розколу церкви на католицьку і протестантську.

1618—1648 рр. — тридцятилітня війна в Німеччині. Внаслідок всіх цих потрясінь, що випали на долю європейців, світ почав здаватися їм занадто хистким, неміцним, не схожим на той ідеальний і гармонійний світ, що малювало Відродження. Змінилося, порівняно з Відродженням, і розуміння людини, її ролі та місця у новому світі.

Якою постає людина у творах XVII століття? Французький математик і філософ **Блез Паскаль** сказав: «Нехай людина... подумає про себе і порівняє свою істоту зі всім сущим, нехай відчує, яка вона загублена в цьому глухому куті Всесвіту... Нехай зрозуміє, чого варта наша Земля зі всіма її державами й містами, і врешті, чого варта вона сама, людина в нескінченності — що вона значить?»

Бароко (італ. *barocco* — дивний, химерний) — художній напрям у літературі та мистецтві Європи й Америки кінця XVI — середини XVIII століть. Характерними для бароко є контрастність, емоційна напруженість, динамічність образів, прагнення до величі та пишності, поєднання реальності та ілюзії.

Бартоломео
Естебан Мурильо.
Маленька крамарка.
XVII ст.

Це міркування про людину суперечить уявленням про неї за доби Відродження. Тоді вірили, що людина може піднятися навіть до самого Бога, вірили в її сили і можливості — особливо людини-творця. Але високі мрії не витримали випробування часом. Природно, що повинно було змінитися й мистецтво. Так зародилося бароко — художній напрям і стиль. Йому належало в образній формі осмислити епоху і людину.

Людина доби бароко постала істотою земною: непослідовною, суперечливою, і швидше зіпсованою, аніж доброчесною. Бароко показало двоїстість людської натури. Примітно, що бароко в зображенні людини переносить акцент із внут-

рішньої боротьби в її душі на зовнішні обставини, котрі неминуче на неї впливають. Бароко бачить людину недосконалою і часто слабкою. Але водночас бачить і шлях її спасіння. Щоб протистояти злу, за тогочасними переконаннями, людині може допомогти лише її власний розум.

Про що писали в епоху бароко? Суперечливе XVII століття зумовило зміни світогляду європейців. Прийнято навіть говорити про особливе *«барокове світовідчуття»*. Воно виявлялося у почутті невпевненості у завтрашньому дні, у відчутті, що світ *«розірваний»* і неміцний. Такий душевний стан як окремих людей, так і суспільства в цілому, і зобразило мистецтво бароко. Провідними мотивами його були:

- нездатність людини побороти зло, а тому її безвихідь;
- швидкоплинність людського життя;
- всесильність долі й випадку;
- тлінність краси;
- влада часу;
- нікчемність володарів.

Були й інші, більш оптимістичні мотиви, наприклад, жаги життя і насолод як протесту проти життєвих негараздів.

Художні форми, у яких розкрилося бароко. Художні форми визначила мета, яку ставило перед собою барокове мистецтво, і яка полягала в тому, щоб вразити і навіть приголомшити читача, викликати емоційний і творчий відгук, щоб через емоції впливати на його розум.

Художня система бароко досить складна. Відомий сучасний літературознавець **Дмитро Наливайко** вирізняє такі її риси. Насамперед це **універсальність**, прагнення до масштабності. «Світ у цілому» — об'єкт уваги художників. Наступна важлива риса бароко — **динамічність**. Вона викликана прагненням показати рухливість та мінливість світу, швидкоплинність життя. Динамізм бароко проявлявся по-різному: *«Це й тематичний динамізм, що розкривається у змалюванні рухомих реальностей — плину води, хмар, струмків, водогравів... Це й сюжетний динамізм, що проявляється... в напруженій дії, несподіваних її поворотах. І, нарешті, це внутрішній динамізм, що полягає в духовній та емоційній рухливості героїв, частих змінах їхнього внутрішнього стану, піднесені і криз, затьмарені і осяяні»* (Д. Наливайко). Щоб показати неоднозначність і суперечливість світу, бароко дуже активно звертається до **контрастів**. Це теж одна із його суттєвих особливостей. Наповненість контрастів дуже різна: добро і зло, мудрість і безумство, світло й темрява, смішне й серйозне, комічне й трагічне, велич і нікчемність.

Для стилю бароко характерна **ускладнена метафора** і **чність**, що ґрунтується на поєднанні далеких одне від одного явищ і предметів. Метафора в літературі бароко розглядалася не як прикраса мови — вона несла глибоке смислове навантаження. У звичайному вона розкривала незвичайне, у буденному — високе, в незначному — глибоке. Значною мірою завдяки метафорі література бароко вирізнялася барвистістю, мальовничістю, декоративністю.

За доби бароко надзвичайного поширення набуває **риторична мова**. Її використовують політики, полководці, поети, проповідники. Вона наснажує всі види мистецтва, особливо театр. Звернення до риторики пояснюється прагненням посилити емоційність розповіді, щоб вразити читача, викликати у нього сплеск почуттів.

Жанри бароко. У прозі набирає сили **роман**, особливо в іспанській літературі. Роман шахрайський, авантюрний, інтелектуальний, психологічний тощо. Розробляється

Маттео Росселлі.
Тріумф Давида (фрагмент).
1620 р.

форма по д о р о ж і, політичного т р а к т а т у¹, з'являється «в ч е н а п р о з а». Серед домінуючих жанрів дослідники називають ще й «т р а г е д і ю ж а х і в» і песимістичну, навіть трагічну с а т и р у.

Відкриття бароко. Новим у літературі бароко було зображення *барокового героя*. Його зображали у процесі д у х о в - н о г о з р о с т а н н я, що відбувалося під сильним впливом оточення та віри.

Підвищена метафоричність, властива бароко, розкрила нові можливості мови, що раніше не використовувалися.

Мистецтво бароко вийшло за межі свого століття. До нього на початку XIX століття виявляли інтерес романтики, наприкінці XIX і на початку XX — символісти і сюрреалісти. У середині XX століття бароко зацікавить прихильників реалізму.

В українській літературі риси барокового стилю виявилися в поезії **Лазаря Барановича**, **Івана Величковського**, **Григорія Сковороди**, в ораторській прозі **Іоанікія Галитовського**, **Антонія Радивиловського**.

Франческо Гварді. Палац дожів. XVIII ст.

¹ *Трактат* (лат. tractatus) — науково-теоретична праця, в якій аналізується складна проблема, розглядається нова концепція.

Основні риси бароко:

- художній напрям і стиль літератури та мистецтва;
- трагічне сприйняття життя;
- герой — земна людина, наділена земними пристрастями;
- акцент на середовищі, що формує особистість;
- принцип бароко — не наслідувати, а винаходити нове;
- винятково висока емоційність;
- універсальність як риса художньої системи бароко;
- динамічність як риса художньої системи бароко;
- химерна гра контрастів як риса художньої системи бароко;
- ускладнена метафоричність як риса художньої системи бароко;
- нарочита ускладненість мови.

Запитання й завдання

1. За «Коротким літературознавчим словником» наприкінці підручника з'ясуйте, що означають поняття *художній напрям*, *художній метод*, *художній стиль*. Яка між ними різниця?
2. Дайте визначення поняття *бароко*. Прокоментуйте його.
3. Якою мірою бароко було пов'язане з суспільно-політичною ситуацією в Європі?
4. Назвіть хронологічні межі бароко. Що їх визначало?
5. Назвіть основні риси бароко. Прокоментуйте їх.
6. У чому полягає художня специфіка барокового мистецтва?
7. Чи можна назвати бароко загальноєвропейським стилем? Назвіть європейську країну, де бароко виявилось найбільш повно.

1. Розгляньте репродукцію картини Бартоломео Манфреді «Юнак із лютнею» на с. 4. Які риси бароко втілені в ній?
2. Перегляньте художні альбоми і знайдіть ілюстративний матеріал, що характеризує європейське бароко. Користуйтеся рубрикою «Художня галерея» на с. 12—13.
3. Прокоментуйте схему «Бароко», вміщену на першому форзаці підручника. Спирайтеся на матеріал статті про бароко.

1. Назвіть «відкриття» бароко.
2. Пригадайте імена представників барокового напрямку в українській літературі.
3. Що ви знаєте про архітектурні пам'ятки українського бароко? Опишіть одну з них.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: П. Кальдерон, І. Величковський, Г. Сковорода.

Географічні назви: Іспанія, Італія.

Жанри: роман, трагедія, сатира, політичний трактат, «вчена проза».

Літературознавчий термін: бароко.

Ключові слова: винахід нового, універсальність, динамічність, різноманітність, пристрастність.

Художня галерея

Видатний італійський архітектор і скульптор **Лоренцо Берніні** створив одну з кращих своїх композицій «**Екстаз святої Терези**» (1645—1652) для вівтаря у римському храмі Санта-Марія делла Вітторія. Свята Тереза Авільська жила у XVI ст. в Іспанії, займалася богослов'ям. Берніні втілює у мармурі її містичне видіння — Ангела, що запалив її душу великою любов'ю до Бога.

Біломармурову групу — святу Терезу й Ангела — скульптор розмістив серед колонади з кольорового мармуру на тлі позолочених променів, що символізують Божественне світло.

Свята Тереза ніби занурена в стан духовного осяяння: закинувши голову, вона заплінула очі й завмерла. Тіло ледь окреслене під рельєфними складками одягу, здається, що під ними зароджується нове тіло і нова душа, а за зовнішньою нерухомістю криється гігантський порив духу. Скульптура викликає у глядачів сплеск почуттів.

На полотні «**Портрет Олени Фоурмен з дітьми Клер Жаною і Франсуа**» (1636) фламандський живописець **Пітер Пауль Рубенс** зумів створити поетичний образ молодої матері з дітьми. Картина напрочуд емоційна, світла й людяна. З ніжністю й любов'ю молода жінка дивиться на свого нетерплячого сина, що на хвилику завмер у матері на колінах. Голова хлопчика повернена до глядача, і його очі, риси обличчя здаються ніби повторенням рис матері.

Такими самими очима дивиться на нас старша дівчинка, що стоїть поруч. У їхніх поглядах струменить відчуття спокійного щастя, тепло родинного затишку. Портрет витриманий у світлій гамі, побудований на відтінках світло-зеленого і червоно-коричневого. Сильним темним акцентом виділена лише фігурка хлопчика у вдягнутому набакир чорному береті. Ніжне золотисте сяйво оповиває легким серпанком усі форми, пом'якшує яскраве звучання червоного кольору, створює атмосферу урочистої радості.

Гімн жінці-матері, коханій дружині чудово втілений у цій картині.

У «**Портреті кардинала Гвідо Бентивольо**» (1622—1623) фламандського художника **Антоніса Ван Дейка** парадність і урочистість поєднуються з емоційністю і жвавистю.

У композиції домінує повернене праворуч і осяяне сильним потоком світла одухотворене обличчя священника. Його погляд і постава виражають силу і водночас мудрість і твердість духу.

Кардинал сидить у кріслі, спершись на поруччя, а його випещені руки з тонкими пальцями невимушено перебирають край одягу.

Ван Дейк чудово зобразив червоно-біле вбрання, що широкими плавними складками спадає донизу. Мерехтіння пурпурового шовку і білих мережив, які ніби живуть власним життям, створює незабутнє враження. Червоні тони яскраві й теплі. Але вони не домінують, не акцентують на собі увагу глядача, а ще більше привертають його увагу до обличчя зображуваного. Стоси книжок, ледь окреслені в глибині картини, ніби складають єдине ціле з образом кардинала.

Італійський живописець **Джованні Баттиста Тьєполо** написав картину «**Меценат і Мистецтва**» у 1745 році (подано її фрагмент).

На полотні зображений Меценат під час представлення римському імператору Августу різних мистецтв: Живопису (тримає в руках палітру), Скульптури (рука на серці), Архітектури (з циркулем), Музики (в образі юнака з трубою) та Поезії (її уособлює сліпий Гомер). Картина глибоко алегорична. Імператор Август і його наближений Меценат, тонкий політик і щедрий покровитель художників і поетів, — реальні історичні персонажі. Інші фігури (за винятком Гомера) — алегоричні образи вільних мистецтв.

Персонажів на полотні небагато, їхні пози, жести, вбрання ефектні, театральні. Дія відбувається на тлі вишуканих архітектурних форм.

Яскраві, насичені червоні та жовті барви, властиві бароко, надають картині особливості святковості, декоративності і водночас — жвавості, рухливості.

Тема картини виникла не випадково. Її було замовлено для графа Бриля, впливового саксонського державного діяча і колекціонера, покровителя художників.

Невідомий художник.
Кальдерон

П. Кальдерон —
іспанський драматург,
поет
1600 (Мадрид) —
1681 (там само)

ПЕДРО КАЛЬДЕРОН (1600—1681)

Кожен — син своїх справ.
Сервантес

Драматург і священник. Народився Педро Кальдерон де ла Барка в той час, коли ще була жива когорта великих майстрів — Шекспір, Сервантес, Лопе де Вега. Писати п'єси Кальдерон почав рано і писав їх усе життя. Створене ним налічувало 120 п'єс, 20 інтермедій, ліричні вірші, сонети та дві поеми.

Останню п'єсу було написано лише за кілька днів до смерті драматурга. Можливо, він писав її одночасно із заповітом, у якому поряд зі звичайними розпорядженнями докладно описав і ритуал свого поховання. Похорон, за задумом

Кальдерона, мав бути як урочисте видовище. Навіщо? Щоб привернути увагу присутніх, нагадати їм про швидкоплинність людського життя і вселити віру в спасіння у житті вічному.

Нічого дивного у такому заповіті немає — Кальдерон був людиною театру і священником. Духовний сан він прийняв на 51 році життя. Навчання спочатку в єзуїтському колегі, а потім в університеті давало необхідні для священника знання. Але замолоду Кальдерон не поспішав зрікатися всього світського. Упродовж дванадцяти років він служив у королівських військах. Брав участь у воєнних операціях. Мабуть, це відповідало його характерові — він добре володів шпагою, був досвідченим дуелянтом.

Після 40 років Кальдерона спіткало нещастя — один за одним померли два його брати, а потім кохана дружина і дитина. Все це вплинуло на його рішення стати священником. Кальдерон зажив високого сану в католицькій ієрархії. Був ушанованим. Служив особистим капеланом¹ короля Філіппа IV. Але славу йому принесла не церковна діяльність, а драматургія.

¹ *Капелán* — католицький священник, що править службу в каплиці для вузького кола віруючих.

Шлях до театру. Свою першу п'єсу Кальдерон написав у 13 років. Коли йому було лише 23 роки, п'єсу «Кохання, честь і влада» було поставлено на сцені. Великий Лопе де Вега — гордість і слава не лише іспанського, а й європейського театру — привітав молодого Кальдерона, переможця конкурсу драматургів. А дещо пізніше він назве Кальдерона «першокласним поетом Іспанії».

Кальдерон швидко досягнув визнання. Його шанувальником був сам король Філіпп IV. Після смерті Лопе де Вега Кальдерон став придворним драматургом і головним організатором усіх святкувань при дворі.

На початку творчої кар'єри Кальдерона театр був на підйомі. Сам король ним опікувався. За вказівкою Філіппа IV у Мадриді побудували ідеальну, як на той час, будівлю театру. Пишучи свої п'єси, Кальдерон і орієнтувався, в основному, на придворну сцену. До його вистав створювали спеціальний музичний супровід.

У 40-і роки XVII століття становище іспанського театру змінилося на гірше. Деякі з провінційних і столичних театрів закрилися. Було заборонено постановку п'єс любовного змісту. Дозволялися лише твори на міфологічні, історичні та релігійні сюжети. Не можна було вводити у п'єси образи неодружених жінок. А на сцені жінки не мали права з'являтися з прикрасами і в легковажному вбранні.

У переслідуванні театру активну роль відігравала церква. Змінилося і ставлення короля до драматурга. Але Кальдерон не полишав театру. Хіба що після прийняття духовного сану перестав писати п'єси світського змісту.

Найзначніша і найхарактерніша для Кальдерона частина його творів — це д р а м и, що за напруженістю конфліктів наближалися до т р а г е д і й. Саме вони уславили драматурга, їх навіть порівнювали із шекспірівськими.

Загалом п'єси Кальдерона відобразили його роздуми про такі «вічні проблеми», як життя і смерть, людина

Іван Білібін. Ескіз костюма до п'єси «Честь і помста» Кальдерона. XX ст.

Іван Білібін. Ескіз костюма до п'єси «Честь і помста» Кальдерона. XX ст.

і Бог, людина і доля, сенс життя та інші. Кальдерон виніс їх на сцену і в такий спосіб наблизив до свідомості звичайної людини. В осмисленні драматурга ці проблеми набували християнського забарвлення. Так, наприклад, Кальдерон по-новому трактує проблему свободи людського духу чи пов'язану з нею проблему честі — одну з найпопулярніших як в іспанському суспільстві, так і в іспанській драматургії. Честь, у розумінні Кальдерона, — це «надбання душі», дароване Богом людині незалежно від її походження. Честь — це те, чому людина має підкорятися і про що має піклуватися.

У своїх п'єсах драматург виступав як пристрасний і переконаний проповідник християнських істин і віри, що врятує людину.

Твори Кальдерона на теренах України. Вперше п'єсу Кальдерона було поставлено у Львові в 1895 році. Сценічний варіант драми «Саламейський алькальд» підготував **Іван Франко** для Руського народного театру (п'єса мала назву «Війт заламейський»).

У різний час твори Кальдерона ставили на сценах театрів Києва, Дніпропетровська, Донецька, Черкас, Чернігова, Ніжина, Луганська, Запоріжжя. Оперу на сюжет п'єси Кальдерона «Життя — це сон» написав український композитор **Павло Сениця**.

Окремі твори Кальдерона українською мовою перекладали **Дмитро Павличко, Микола Лукаш, Михайло Литвинець** та інші.

Запитання й завдання

1. Назвіть дати життя Кальдерона. Дайте коротку характеристику його часів.
2. Пригадайте основні події життя драматурга. Схарактеризуйте їх.
3. Яким був іспанський театр за часів *«першокласного поета Іспанії»*?
4. Назвіть відомі вам твори Кальдерона. П'єси якого спрямування найбільш характерні для драматургії Кальдерона? У чому їх своєрідність?
5. Які *«вічні проблеми»* розглядав у своїх творах Кальдерон? Що таке *«честь»* у розумінні драматурга?

Накресліть і заповніть таблицю «Сучасники Кальдерона».

Імена	Роки життя	Країна	Чим славилися

1. Опишіть зовнішність Кальдерона за портретом.
2. Продовжіть асоціативний ряд: *Кальдерон, Іспанія, XVII століття, ...*

1. У яких жанрах переважно працював Кальдерон?
2. До якого художнього напрямку відносять його творчість?
3. Виберіть уточнювальні ознаки до теми «П. Кальдерон»:
 - 1564—1616, 1600—1681, 1547—1616;
 - Іспанія, Англія, Мадрид;
 - актор, драматург, священник;
 - бароко, класицизм, романтизм;
 - драма, роман, сонет;
 - «Життя — це сон», «Дванадцята ніч»;
 - Шекспір, Сервантес, Лопе де Вега, Гете.
4. Які факти біографії Кальдерона свідчать про те, що він був бароковою особистістю? Доведіть свою думку.
5. Як ви розумієте вислів Сервантеса, взятий за епіграф до статті про Кальдерона?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Педро Кальдерон де ла Барка, Лопе де Вега, Шекспір, Сервантес.

Географічні назви: Іспанія, Мадрид.

Назви творів: «Життя — це сон», «Саламейський алькальд».

Літературознавчі терміни: бароко, драма, трагедія.

Ключові слова: театр, драматургія, духовний сан, «вічні проблеми».

ПРО ДРАМУ «ЖИТТЯ — ЦЕ СОН» (1635)

«Життя — це сон» — істинно християнська драма.

В. Силюнас

«Зірки провістили». В основі драми Кальдерона теза *«Життя — це сон»*. Виносячи її в заголовок, автор визначив тему своїх роздумів. Ця теза, присутня як у фольклорі різних країн, так і в літературі різних епох, за доби бароко знає нового переосмислення. Всі структурні елементи драми Кальдерона (сюжет, персонажі) підпорядковані розкриттю твердження, сформульованого у назві твору.

Сюжет п'єси — драматична історія принца *Сехисмундо*. Початок її — віщування, що прочитав по зірках його батько — король *Басиліо*: *«буде Сехисмундо / Чоловіком вкрай зухвалим, / Принцом-кривдником жорстоким / І монархом нечестивим»*¹. Батько, повіривши зорям, наказав замкнути си-

Фронтиспіс
книги Кальдерона
«Життя — це сон».
Видання 1633 р.

¹ Тут і далі переклад М. Литвинця.

на-немовля у віддаленій від людей вежі. Минули роки. Король став мудрішим, його охопили сумніви: *«Бачу помилку у тому, / Що повірили так легко / Ми провіщенню лихому»*. Бажаючи перевірити правильність віщування, він наказав приспати сина і доправити в палац. Довідавшись, що він принц, Сехисмундо поводить ся як тиран, що не бажає приборкувати своїх пристрастей. У поведінці сина король побачив підтвердження пророцтва: *«бачу ж тебе жорстоким», «твої убивчі руки»*. І знову, приспавши, відправляє до вежі-тюрми. Коли Сехисмундо прокинувся, його переконають, що все, що відбулося з ним — лише сон. Він тому вірить, і з цього моменту життя (і не тільки своє) сприймає як сон.

Піддані, довідавшись про існування законного спадкоємця престолу, звільняють Сехисмундо. Відгукнувшись на їхні прохання, він посідає королівський трон.

Події відбуваються у країні Полонія, згадується також Московія. Окрім назв країн, ніякої конкретики письменник не дає. І робить це свідомо. Його цікавили не власне країни, а проблеми, що хвилювали і його, і багатьох інших сучасників. Розмірковувати про них письменникові, очевидно, було зручніше на нейтральному ґрунті, яким і стали для нього слов'янські держави (дуже віддалені для іспанців XVII століття).

Що таке свобода і честь? Головного героя драми читач вперше бачить, коли Сехисмундо *«у кайданах, одягнений у звірину шкуру»*, виходить із печери. Його вигляд символічний — злиття людини і звіра, що відчуває свою несвободу. Гострота цього відчуття стає нестерпною, коли герой починає порівнювати своє становище зі світом природи. У своєму м о н о л о з і, зверненому до Небес, Сехисмундо говорить про птаха, *«що красується улітку»*, про звіра, *«що в небезпеці сам на сам»*, про рибу, *«що в піні грається морській»*, про струмок, що *«поміж квітами змійється»*. У природі він бачить лише свободу і не розуміє: *«Чом, як маю більш душі, / Маю менше я свободи?»*

Повторене кілька разів, це запитання передає гостроту й болісність відчуття несвободи. Завершується монолог Сехисмундо словами, сповненими глибокого душевного болю:

Де закон, причина де,
Щоб людині, мов для страху,
Відібрати перевагу,
З нею й пільгу ще таку,
Що Всевишній дав струмку,
Дав і рибі, й звіру, й птаху?

Проблема свободи у драмі Кальдерона — одна з основних. Письменник відстоює одвічне право людини бути вільною. І разом з тим говорить про те, що не всяка свобода —

благо. Приклад тому — пробудження Сехисмундо в палаці. Відчувши себе вільним, він виплескує назовні свої ниці пристрасті, виявляє грубість, свавілля, мстивість, неповагу до батька (так, батько винен перед ним, але все ж таки він — батько). В ув'язненні Сехисмундо був жертвою насилля й деспотизму. Опинившись на свободі, він сам стає насильником і деспотом. Для нього природно викинути в море одну людину, а іншій погрожувати: *«Від руки моєї вмерти / Мушиш ти»*.

Чому Сехисмундо так поводить? Тому що свою свободу він відчув лише на фізичному рівні (зняли кайдани). На цьому ж рівні він її і виявляє. Сехисмундо просто не знав, що робити зі свободою, яку несподівано отримав. Що ж таке істинна свобода і чи можлива вона? Кальдерон відповідає на це запитання у своєму творі так: щоб почуватися вільною, людині треба немало потрудитися. Мова йде про здатність приборкувати свої ниці пристрасті й захоплення. Такої здатності набув Сехисмундо після другого пробудження у своїй вежі-в'язниці.

Відстоюючи право на свободу, Кальдерон водночас ставить і питання про право однієї людини позбавляти свободи іншу. Письменник упевнений: ніщо не може виправдати насилля над свободою людини — навіть страх короля перед майбутньою тиранією сина, напроороченою зорями.

Батьківський деспотизм (по суті — синовбивство) позбавив Сехисмундо не лише фізичної свободи, а й права обирати свій шлях у житті. Його перетворили на іграшку в чужих руках. Усвідомивши це, Сехисмундо у гніві кине батькові: *«Життя, тобою дане, / Ти ж у мене й відібрав»*. А потім, ще жорсткіше, скаже: *«Ти душив мою свободу»*. Вустами героя автор засуджує насильство.

Але справжня, повна свобода — це все-таки свобода не однієї людини, а всіх. Саме тому, вітаючи Сехисмундо, народ кричить: *«Наша хай живе свобода», «Хай свобода з королем»*.

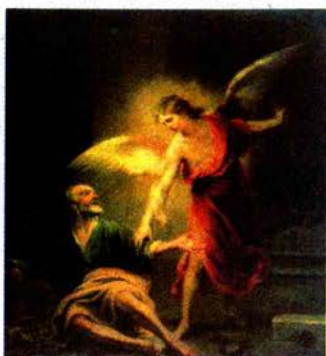
Відчуття свободи, усвідомлення свободи, за Кальдероном, нерозривно пов'язане з поняттям честі. По суті, свобода — це не що інше, як з честю прожити життя.

Письменник трактує честь із християнських позицій. Честь — це *«вісь, на котрій обертається не лише християнський світ, а й світи, що складають Всесвіт»*. Для персонажів драми честь — це щось саме собою зрозуміле,

Ілюстрація до драми
«Життя — це сон»

Кальдерона.
Видання 1683 р.

Бартоломео Естебан
Мурильо.
Звільнення апостола
Петра із в'язниці.
1680 р.

те, що скеровує їх у житті, вимагаючи неухильного дотримання. *«Честь... так хоче», «Честь моя відповідає», «Не життя то, а ганьба, коли честь в образі»,* — говорять вони.

Від Сехисмундо у звіриній шкурі до Сехисмундо-короля — величезна відстань. Показником набутої сили і свободи стало прохання прощення у підданих: *«Я прошу вас, винуватий, / Помилки простити наші, / Бо шляхетно їх прощати»*. Символічно, що цими словами і завершується драма.

Чому Сехисмундо вдалося пройти важкий шлях? Кому він завдячує своїм переродженням? Лише самому собі. Кальдерон вірив у здатність лю-

дини перемагати в собі низькі почуття і розвивати високі, добрі.

Спочатку Сехисмундо жорстокий і мстивий: *«Я відомщу за всі минулі кривди»*. А потім він навчиться прощати: *«Руку дай мені»,* — звернеться він до свого батька. Поступово Сехисмундо полишають й інші ниці пристрасті й бажання. *«Я не хочу віддаватись / Ложній величі й пишності»*, — скаже він з абсолютним розумінням, що це йому не потрібно. Навіть від влади відмовляється, не бачачи в ній смислу: *«Знову хочете, щоб стрів я ... / Людську владу, злющу й хирну? / Та цього уже не буде!»* Стати людиною Сехисмундо допомогла і любов до молоді знатної дами *Росаури*. Він усвідомив, що не можна жити лише ненавистю, адже християнське віровчення ґрунтується на ідеалах любові та прощення. Сучасний літературознавець **Борис Шалагінов** порівнює драму Кальдерона з картиною його сучасника і співвітчизника **Мурильо** *«Звільнення апостола Петра із в'язниці»*: *«Світ — це в'язниця, звільнити з якої може тільки сила віри. Ця поширена в добу бароко думка виразно втілена в алегоричній формі як у картині, так і в драмі»*.

Проблема долі. Герої Кальдерона сприймають долю як одвічно існуючу. Вони вірять у неї, як у вищу силу:

Король: Ніхто не може долі відвернути,
Бо все як визначено, так і плине.

Сехисмундо: Я покірний своїй долі.

Як християнин, Кальдерон приймає постулат про вищу силу (Небо), що визначає наперед життєвий шлях людини. Але водночас він вірив і в людину — у її здатність перемогти визначене долею. Життя Сехисмундо — тому приклад. Він подолав

Своєрідність драми «Життя — це сон»:

- морально-філософська драма;
- віршова форма;
- композиція — три *хорнади*¹;
- тема «сновидіння» як провідна;
- філософська проблематика;
- концентрація дії навколо одного героя;
- поєднання реального і фантастичного;
- контрастність;
- метафоричність мови;
- засудження бездуховного існування;
- християнське спрямування у трактуванні проблем;
- відображення барокового світовідчуття.

лихе віщування, підсилене сліпою вірою батька (*«Доля здійснить правий присуд»*). Але щоб посприяти долі, необхідно взяти на допомогу свій розум. Вустами Сехисмундо проголошується віра письменника в розум і надія на нього:

Хто змогти бажає
Свою долю, той розумним
І терплячим бути має.

Символічно, що у фіналі драми, вшановуючи Сехисмундо, всі присутні говорять в першу чергу саме про його розум: *«Розум твій усіх дивує», «Мудрий він і справедливий»*.

«Все життя — це лиш сновиддя». Сехисмундо переродився. Чому це сталося? Завдяки випробуванням сном, яким піддав його король. Після другого пробудження Сехисмундо прозрів. Йому відкрилося, що життя — це лише миттєвість (*«Життя таке коротке»*). Воно скороминуще і невловиме, як сон.

А якщо так, то і багатство, і влада, і чуттєві насолоди теж швидкоплинні, як сон. Отже, не варто витрачати час на жалюгідні пристрасті. *«Загнуздаєм / Честолюбство і злобу, / Це шаленство й лютість сліпу»*, — з переконанням говорить герой.

Фінал драми життєствердний. Так, життя — сон, лише миттєвість і *«щастя людське... як сон минає»*, але треба *«скористати́сь щастям тим, що час дарує»*.

Питання *«Що таке життя і що таке смерть?»* — це вічні проблеми. У тлумаченні Кальдерона відчувається християнський підтекст: на землі людина тимчасово (як уві сні), а де ж її постійне («вічне») життя? Відповідь прогнозована, хоча прямо й не проголошується — *«думаймо про вічне»*. І водночас Кальдерон не закликає зрікатися земного життя, хоча воно й швидкоплинне.

¹ *Хорнада* — іспанське слово, означає шлях, пройдений людиною за день; у драматичному творі співвідносне з дією.

Драма «Життя — це сон» за кількістю порушуваних у ній проблем — це філософія в художніх образах. У п'єсі Кальдерона виявилось драматичне світовідчуття, властиве добі бароко.

Запитання й завдання

1. У якому фізичному і душевному стані показаний Сехисмундо в першій хорнаді?
2. Прослідкуйте за змінами у настрої та поведінці Сехисмундо у другій хорнаді. Про що свідчать ці зміни?
3. Яким постає Сехисмундо у третій хорнаді? Зверніть увагу на зміст і хід його роздумів. Які висновки можна зробити на підставі цих роздумів?
4. Сехисмундо і батько. Простежте за їхніми стосунками.
5. Назвіть ключові моменти стосунків Сехисмундо і Росаури від першої до останньої зустрічі.
6. Якими були роздуми Сехисмундо про життя уві сні?
7. Знайдіть у тексті приклади *контрастів*. Чому автор до них звертається?
8. У яких випадках і чому Кальдерон використовує *метафоричну мову*?

1. Вкажіть необхідні відомості про твір «Життя — це сон»: автор; час створення; літературний напрям; жанр; тема; головний герой; головні риси.
2. У 8 класі ви ознайомилися з поняттям *драма*. Пригадайте його визначення, назвіть головні риси драми. Проілюструйте прикладами з тексту п'єси Кальдерона.
3. Назвіть основні риси бароко. Наведіть приклади барокового світовідчуття у драмі «Життя — це сон».
4. Що таке *хорнада*? Дайте визначення і коментар стосовно драми «Життя — це сон».

1. Накресліть і заповніть таблицю «Сехисмундо та інші персонажі драми».

Ім'я головного героя	Імена персонажів	Стосунки

2. Доберіть влучні слова і словосполучення з п'єси Кальдерона.
3. Перекажіть одну з хорнад.
4. Випишіть цитати з твору Кальдерона на підтвердження його поглядів на свободу, честь, долю.

Порівняйте перший і останній монологи Сехисмундо. Чи можна на їх підставі говорити про зміни у його поглядах?

1. Яким ви уявляєте Сехисмундо? Дайте його словесний портрет чи намалуйте.
2. Напишіть для вашого «Словника літературних героїв» невелику статтю про Сехисмундо.
3. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Чи знайдуть відгук у сучасного читача проблеми, що хвилювали Кальдерона?».
4. Напишіть невеликий твір-роздум за одним зі стійких висловів, наведених у рубриці «Чи добре ви запам'ятали?».

1. Філософія якого літературного напрямку знайшла відображення у драмі «Життя — це сон»? Назвіть філософські проблеми у драмі. Дайте до них короткий коментар.
2. Якою бачив людину Кальдерон? Аргументуйте свою відповідь прикладами з художнього тексту.
3. Чи можна говорити про духовну еволюцію Сехисмундо? Якщо так, то в чому вона виявилася? Чим була зумовлена?
4. Як ви зрозуміли назву драми «Життя — це сон»?
5. У чому виявилось християнське спрямування у трактуванні проблематики драми «Життя — це сон»?
6. Назвіть головні особливості драми. Проілюструйте їх прикладами з художнього тексту.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: П. Кальдерон.

Назва твору: «Життя — це сон».

Герої: Сехисмундо, Росаура, Басиліо.

Літературознавчі терміни: бароко, драма, хорнада.

Ключові слова: життя, сон, свобода, честь, доля, Бог, Небо.

Вислови: «Життя — це сон»; «Адже честь слабка до того, / Що ламається од вчинку»; «Знай, життя нема без честі»; «Слова — це сміття»; «Ніхто не може долі відвернути»; «Думаймо про вічне».

Теми для доповідей та рефератів

- Стиль бароко в європейському мистецтві (живопис, скульптура).
- Стиль бароко в українському мистецтві та літературі.
- Іспанія за часів П. Кальдерона.
- Мистецтво бароко в Іспанії.
- Огляд інших п'єс П. Кальдерона (наприклад, «Саламейський алькальд», «Стійкий принц»).
- Життєвий шлях П. Кальдерона.

Думка в подарунок

Найбільша перемога — це перемога над собою (Кальдерон).

Запитання й завдання до розділу «З літератури європейського бароко»

1. Побудуйте асоціативний ряд до поняття *бароко*.
2. Поясніть походження слова *бароко*.
3. Назвіть ознаки барокової культури.
4. Накресліть і заповніть таблицю «Бароко: основні характеристики».

Хроно- логічні межі	Історичні передумови	Імена епохи	Ключові поняття	Бароко в Україні

5. Підготуйте і проведіть конкурс «Хто знає більше поетичних рядків Кальдерона?».
6. Розіграйте в особах одну зі сцен драми Кальдерона «Життя — це сон».
7. Підготуйте виступ на 2—3 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Я презентую бароко».
8. Об'єднайтесь у пари і складіть кросворд «Бароко: імена, твори, поняття».
9. Об'єднайтесь у групи й доповніть художню галерею бароко, подану в підручнику (с. 12—13). Підготуйте експозицію в класі.

З ЛІТЕРАТУРИ КЛАСИЦИЗМУ

ПРО КЛАСИЦИЗМ

...Світ класицизму — це світ абсолютних реальностей і абсолютних стосунків, де все врівноважено і визначено, де все ґрунтується на розумних, а отже, одвічних засадах.

Дмитро Наливайко

Слово *класицизм* походить від латинського слова *classicus*, що означає зразковий. Зразковим визнавали античне мистецтво. *Класицизм* узяв його за еталон, зразок для наслідування, що й визначило його назву.

Розквіт у Франції. Класицизм зародився у XVI столітті в Італії, але своєї вершини він сягнув у середині XVII століття у Франції в епоху абсолютної монархії, біля витоків якої стояв міністр короля **Людвіка XIII** кардинал **Рішельє**. Роль Рішельє у становленні французької держави — величезна. Вважають, що саме він увів в обіг поняття «батьківщина» (*patrie*). Його репутація у нащадків, що сформувалася на ґрунті історичних романів, негативна. Але у своїх сучасників він викликав не

лише страх, а й захоплення своєю діяльністю. У бажанні створити могутню державу з сильною владою Рішельє був наполегливим і жорстоким. У 1635 році за наказом кардинала було створено Французьку академію. Рішельє ставить перед нею завдання укласти словник французької літературної мови, отже, встановити єдину норму. Академія стала для Рішельє ще й засобом впливу на літературу (позаяк він і сам не цурався літературної творчості).

Після смерті Рішельє, а через рік і **Людвіка XIII**, процес зміцнення французької монархії дещо загальмувався. Коли до влади при-

Філіпп де Шампень.
Портрет кардинала
Рішельє. 1622 р.

Класицизм (від лат. *classicus* — зразковий) — художній напрям у мистецтві та літературі XVII — початку XIX століть. Для нього характерна висока громадянська тематика, суворе дотримання певних творчих норм і правил, відображення життя в ідеальних образах, а також звернення до античної спадщини як до норми.

йшов Людовік XIV, якого сучасники називали *Король-Сонце*, абсолютна монархія міцно стала на ноги. Саме він скаже: «Держава — це я».

Життя королівського двору і держави в цілому було регламентовано до найдрібніших деталей. Правила життя, прийняті за Людовіка XIV, поширювалися на мистецтво і літературу. Своєрідним символом класицизму став Версаль. Мисливські угіддя було перетворено на шедевр архітектурного і паркового мистецтва. При дворі Людовіка XIV творили найкращі французькі митці: художник **Лебрєн**, архітектор **Лево**, творець геометричних правильних садів Версаля **Ленотр** і ті письменники, що склали літературну славу Франції — **Мольєр**, **Ла Рошфуко**, **Лафонтєн**.

Жан Леон Жером.
Лафонтєн і Мольєр.
1890 р.

Таким чином, французька абсолютна монархія сприяла утвердженню і розквіту класицизму у французькій культурі.

Філософські основи класицизму. Класицизм утверджувався на основі філософії *р а ц і о н а л і з м у*, розробленій французьким математиком і філософом **Декартом**. Слово *раціоналізм* походить від латинського слова *ratio* — розум. Розум вважали найвищим критерієм¹ істинності всього сущого. Адже він здатний пояснити як справи людські, так і весь світопорядок. Декартів вислів «*мислю, отже, існую*» став гаслом класицизму. Тобто, класицизм, так само, як і філософія, утверджував пріоритет розуму.

Правила класицизму. Їх розробив поет-сатирик **Нікола Буало** на основі творчого доробку письменників-класицистів. При цьому він орієнтувався на високий зразок — творчість античних авторів. Саме Закони класицизму, які пізніше назвуть «*нормативною поетикою*», викладено у книзі Буало «Мистецтво поетичне». Цей віршований трактат у чотирьох піснях побачив світ у 1674 році.

Як класицизм змальовував дійсність. Природно, що письменники-класицисти розглядали життя з позиції розуму. Але їхній погляд мав дві суттєві особливості.

¹ *Критерій* (грецьк. *kriterion* — засіб судження, мірило) — мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; ознака, взята за основу класифікації.

Перша. Їх цікавило не те, що є, а те, що повинно бути з позицій розуму. Все, що не відповідало зразку і «доброму» смаку, відкидали і вважали непристойним.

Друга. Предметом зображення у творах мають бути не всі явища підряд, а лише ті, що відповідають принципу правдоподібності, ймовірності. Це означало, що у творчості слід дотримуватися загальноприйнятих норм і «справедливих» законів розуму, а не усталеної, часто неправильної логіки самого життя.

Герой у класицистичних творах. Яким він мав бути? Культ розуму наклав свій відбиток і на характер *класицистичного героя*. Він позбавлений індивідуальних рис, є носієм якоїсь однієї риси людського характеру, домінуючої у його натурі. Один герой — скупий, інший — марнотратний, третій — добродійний, четвертий — жорстокосердий і т.п. Згодом на цю особливість класицистичного героя звернув увагу сучасників **Олександр Пушкін**. Він говорив, що у Мольєра лицемір Тартюф навіть *«просить склянку води, лицемірячи»*, а скнара Гарпагон, *«скупий і тільки»*: він освідчується своїй коханій як скнара і зі своїми дітьми поводить як скнара. Такий принцип створення характерів героїв різко розмежував їх на позитивних і негативних.

Втілюючи в героєві риси «вічні», а не індивідуальні, автор і сам виступав у творі не в своїй особистій якості (як автор), а в якості сторонньої людини, найчастіше представника держави.

Ієрархія жанрів. Художні принципи класицизму ґрунтувалися на ідеї про те, що природа і суспільство упорядковані ієрархічно, як сходи. Бог — Творець всього сущого, і він стоїть вище за всіх. Так само упорядковані і стосунки між правителем та суспільством. За цим принципом вибудовувалася і художня система класицизму. В її основі була ієрархія жанрів. Поділ їх на «високі», «середні» і «низькі» був відомий і в Античності, і в Середньовіччі, але саме класицизм довів ієрархію до жорсткої послідовності. До «високих» жанрів належали трагедія, епічна поема та ода. З-поміж них найвище стояла епічна поема, її ще називали епопеєю. Далі йшла трагедія. Саме в цьому жанрі були створені найвеличніші твори французького класицизму («Сід» **П'єра Корнеля**, «Андромаха» і «Федра» **Жана Расіна**). Теми творів «високих» жанрів теж «високі»: державне життя, історичні події, історичні та міфологічні легенди. Герої відповідали темі: монархи, полководці, героїчні особи. Читач змушений був дивитися на них знизу вгору. Конфлікти, що лежали в основі творів «високих» жанрів, теж значні: зіткнення кохання із почуттям обов'язку, розуму і пристрастей. Трагедії та поеми

писали тільки віршами, які шанувалися вище за «нікчемну прозу».

До «середніх» жанрів належала «висока комедія» (у порівнянні з «низькою» простонародною). У ній зображувалися герої, яких читач міг би вважати рівними собі. Це зазвичай дворяни, заможні громадяни. У таких комедіях висміювалися вади повсякденного життя світського товариства — брехня, лінощі, скупість, марнотратство. Вважалося, що, показавши, цих вад можна позбутися. Великим майстром «високої» комедії був Мольєр.

Серед «низьких» жанрів розглядали «низьку» комедію, сатиру і байку. У «низькій» комедії на сцену виносили «невпорядковане» життя простолюду, над яким можна було посміятися. Персонажами байок були або прості люди, або тварини. Їхні нерозумні вчинки допомагали читачеві зробити необхідні висновки і набути життєвого досвіду. Байки Лафонтена, які ви вивчали в 6 класі, було написано за всіма законами класицизму. (Пригадайте байки Лафонтена.)

В українській літературі риси класицизму виявилися у творчості **Феофана Прокоповича** («Володимир»), **Івана Котляревського** («Енеїда»), в оповіданнях **Григорія Квітки-Основ'яненка**.

Правила композиції і мови. Вони були для всіх жанрів суворими. Загальна вимога — зрозумілість, логічність і переконливість. Кожен твір мав переконати читача у важливості тієї думки, що лежала в його основі.

У трагедіях (а часто і в комедіях) класицизму герої не просто діють і виражають свої почуття, а в першу чергу аналізують мотиви своїх почуттів і дій. Для цього вони повинні були володіти словом: *«Що ясно, те зрозуміло, те чітко прозвучить»*. Тому поклали високі вимоги до мови художніх творів. *«Не знаючи мови, найдостойніший поет писакою виглядає»*, — говорив Буало. Мову вивільняли від іноземних слів, провінціалізмів. У класицистичному творі слово повинно було мати лише одне значення. Переносне значення слів допускалося тільки за крайньої необхідності. Таким чином, можна сказати, що класицизм — це мистецтво розумного слова.

Жак Луї Давид.
Андромаха оплакує
Гектора.
1783 р.

Основні риси класицизму:

- художній напрям і стиль літератури та мистецтва;
- античність як зразок;
- загальноєвропейське явище;
- зумовленість соціально-політичними чинниками;
- філософія раціоналізму як основа класицизму;
- утвердження культу розуму;
- зображення дійсності з позиції правдоподібності;
- значущість громадянської проблематики;
- утвердження почуття обов'язку як головного;
- об'єктивність розповіді;
- однозначність характеру героя;
- ієрархія жанрів і стилів;
- утвердження закону «трьох єдностей» у класицистичній драматургії;
- повчання і виховання як одна з основних функцій.

Жорсткі вимоги висував класицизм і до композиції творів, особливо драматичних, і перш за все, до трагедії. Вона мала складатися тільки з п'яти актів. Незаперечним законом для трагедії став закон «трьох єдностей» — місця, дії і часу. Відповідно до цього закону дія має бути цілісною (початок, розвиток, фінал), продовжуватися не більше 24 годин і здійснюватися в тому самому місці — палаці, будинку чи навіть кімнаті.

Класицисти були впевнені, що їхні норми краси правильні для всіх часів, тому що вони нічого не додали до правил давніх, античних. Правила, справді, в основному ті самі, але застосовувалися в інший час, а тому й інакше.

«Мистецтво класицизму запам'яталося як потужне зусилля перед обличчям стрімких змін зберегти культурну пам'ять, втримати гармонійний баланс вічного і сучасного, загального й індивідуального, обов'язку і пристрасті», — зазначає сучасний російський літературознавець Ігор Шайтанов.

Запитання й завдання

1. Дайте визначення поняття класицизм. Назвіть його хронологічні межі, місце виникнення та країну розквіту.
2. Схарактеризуйте суспільно-політичні умови, що сприяли розквіту класицизму.
3. Яке філософське вчення лежало в основі класицизму?
4. Хто сформулював правила класицизму, які назвуть «нормативною поетикою»?
5. У чому полягає своєрідність класицистичного героя?
6. Що таке ієрархія жанрів? Дайте характеристику основним жанрам класицизму.
7. Як ви розумієте закон «трьох єдностей»? Запам'ятайте основні вимоги до драматичних творів за часів класицизму.
8. Що таке «висока» трагедія і «висока» комедія?

1. Вкажіть у статті слова, які можна визначити як літературознавчі терміни.
2. Доберіть ілюстративний матеріал, що характеризує епоху класицизму у Франції, користуючись рубрикою «Художня галерея» на с. 32—33.
3. Підготуйте переказ статті про класицизм.

Накресліть і заповніть таблицю «Бароко і класицизм». Скористайтесь матеріалом відповідних рубрик підручника.

Художній напрям	Хронологічні межі	Країна розквіту	Основні риси
Бароко			
Класицизм			

1. Працюючи в парах, спробуйте показати у вигляді схеми зміст і художні закони класицизму.
2. Придумайте символ, який міг би характеризувати епоху класицизму. Аргументуйте свій вибір.
3. Напишіть для словника літературознавчих термінів коротку статтю про класицизм.
4. Побудуйте асоціативний ряд до слова *класицизм*.

1. За яких історичних умов склався стиль, що отримав назву *класицизм*?
2. У чому виявилось наслідування античності класицизмом?
3. Назвіть уточнювальні ознаки до поняття *класицизм*:
 - Англія, Німеччина, Франція;
 - Версаль, Рим, Мадрид;
 - Буало, Рішельє, Людовік XIV, Людовік XVI, Наполеон;
 - вірші, проза;
 - трагедія, ода, роман, повість;
 - розум, обов'язок, почуття, пристрасть, вічність, динамічність.
4. Назвіть основні риси класицизму. Дайте коментар до них.
5. Підготуйте кілька запитань до епіграфа, дібраного до статті про класицизм.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Рішельє, Людовік XIV, Буало, Декарт, Мольєр, Лафонтен.

Географічні назви: Франція, Париж, Версаль.

Назва твору: «Мистецтво поетичне».

Жанри: трагедія, епічна поема, ода, комедія, сатира, байка.

Літературознавчий термін: класицизм.

Ключові слова: античність — зразок; наслідування природи; ієрархія жанрів; смак, розум, правдоподібність, обов'язок.

Вислови: «Король-Сонце»; «Держава — це я».

Для пейзажу «**Захід сонця в порту**» (1640) відомий французький живописець **Клод Лоррен** обрав урочисту мить, коли диск сонця ховається за обрій. У його промінні перед нами постає велична морська гавань, спокійна гладінь води, стрункі щогли кораблів. Мармурові античні будівлі з колонами і променистий горизонт, ніби оповитий осяйним маревом, обрамляють морську гладінь і кличуть у далеч.

Персонажі, зображені на передньому плані, не грають суттєвої ролі в картинах Лоррена. Однак їхні дрібні постаті чітко виписані. Променистість і світлоносіть полотна у поєднанні з поетичною натхненністю створюють відчуття спокою, гармонії, класичної досконалості.

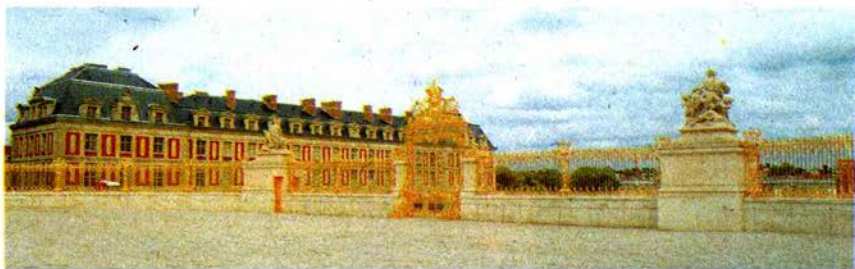
Основою сюжету картини видатного французького художника **Жака Луї Давида** «**Клятва Гораційів**» (1784) (подано її фрагмент) став епізод з історії Риму. Троє братів-близнюків з роду Гораційів під час війни римлян з містом Альба-Лонга перемогли трьох кращих воїнів супротивника. Давид змальовує Гораційів у момент, коли сини дають батькові клятву, а старий Горацій благословляє синів на смертельний поєдинок. У центрі картини — постать батька в червоному плащі, що яскраво виділяється на темному тлі. Монолітна, сповнена стрімкого

натиску група юних воїнів з піднятими в клятві руками привертає увагу глядача і примушує відчувати героїку теми.

Всі деталі картини — шлеми, списи, мечі, лати — витримані в дусі античної давнини і чітко виписані.

В основі композиції число три: три арки, три групи персонажів, три мечі, три руки в єдиному пориві. Ця трикратність сповнює всю сцену атмосферою пружної динаміки: кожен рух ніби набуває потроєної сили.

Вершиною розвитку в архітектурі класицизму став **Версаль** (1669—1685) — палацово-парковий ансамбль, резиденція французьких королів у передмісті Парижа. У його створенні брали участь видатні зодчі **Луї Лево**, **Жуль Ардуен-Мансар** і декоратор садів та парків **Андре Ленотр**. Головною частиною комплексу став Великий палац. З площі перед палацом розходяться віялом три проспекти: середній веде до Парижа, два інших — у королівські палаци в Сен-Клу і Со.

Всі фасади будівель склалися з трьох ярусів. Хоча фасади мали строгий вигляд, скульптурні групи створюють враження пишного оздоблення. Інтер'єр палацу дивує розкішшю.

Головною прикрасою Версаль був парк. З балкона палацу він відкривається поглядом у всій красі і правильності планування.

Єдність ансамблю Версаль забезпечувалася тим, що все багатство і різноманітність матеріалів, із яких він був виконаний, було виражено в геометричних формах. Мармур будівель, крони дерев, обриси каналів і численних фонтанів — все це мало форму кубів, конусів, циліндрів.

Головна ідея парку — створити особливий світ, де все підпорядковано строгим законам. Не випадково прийнято вважати Версаль виразом французького національного характеру, в якому за зовнішньою легкістю і бездоганним смаком криється раціональність, воля і цілеспрямованість.

Створюючи знамените полотно **«Аркадські пастухи»** (1650) (подано фрагмент картини), **Нікола Пуссен** звернувся до поширеного у XVII ст. міфу про країну безхмарного щастя Аркадію. Мешканці цієї

країни — три пастухи і молода жінка — випадково побачили мармуровий надгробок. Старший пастух, ставши на коліно, читає викарбуваний на камені вислів: *«Et in Arcadia ego»* — *«І я був в Аркадії»*. Цей напис нагадав щасливим мешканцям міфічної країни про недовговічність людського життя. Спокійно й без тіні печалі сприймають цю істину молоді, сповнені сили аркадські пастухи. Картина є втіленням філософії античності: смерть неминуха, але життя від цього не перестав бути прекрасним і не втрачає свого сенсу.

Шарль Лебрен. Мольєр

Мольєр — французький комедіограф, актор, театральний діяч
1622 (Париж) —
1673 (там само)

МОЛЬЄР (ЖАН БАТИСТ ПОКЛЕН) (1622—1673)

Кожен рік я перечитую кілька його речей, щоб... прилучитися до цієї дивовижної майстерності. Але я люблю Мольєра не лише за довершеність його художніх прийомів, а головним чином, за його чарівну природність...

Йоганн Вольфганг Гете

Несподіваний успіх. Це сталося 24 жовтня 1658 року. В Луврі у виконанні провінційної трупи показували трагедію **Корнеля** «Нікомед». На виставі були присутні король **Людвік XIV** і світське товариство. Коли всім стало зрозуміло, що спектакль не вдався, на сцені з'явився актор і керівник трупи **Мольєр**. Він звернувся до короля по дозвіл показати невели-

кий фарс¹ власної творчості, що називався «Закоханий лікар». Король ствердно кивнув — і вистава, з Мольєром у головній ролі, розпочалася. *«Після першої репліки стали реготати. А через кілька хвилин регіт перетворився на лемент. І видно було, як гордовита людина у кріслі короля відкинулася на спинку і стала схлипувати, витираючи сльози»*, — так відтворив цю сцену російський письменник **Михайло Булгаков** у романі «Життя пана де Мольєра». Успіх трупи був грандіозним і вирішив її долю. Король залишив трупу в Парижі й передав її під покровительство свого брата **Філіппа**, герцога **Орлеанського**. Вона отримала назву «Трупа єдиного брата короля».

Син та онук королівського оббивальника. Народився **Жан Батист Поклен** (справжнє прізвище драматурга) у сім'ї відомого на той час оббивальника меблів і стін, послугами якого користувалися навіть при королівському дворі. З часом батько дослужився до звання королівського камердинера² і був цілком задоволений своєю долею, чого й синові бажав. Він мав змогу дати синові

¹ *Фарс* (від лат. *farcius*) — у середньовічному західноєвропейському театрі — невелика п'єса побутового комедійно-сатиричного характеру. Зовнішні комічні прийоми фарсу — пантоміма, клоунада, перодягання, ляпаси.

² *Камердінер* — кімнатний слуга.

освіту, тому відправив його до одного з найкращих навчальних закладів того часу — Клермонського коледжу. Жан Батист вивчав богословські дисципліни, давню літературу, грецьку та латинську мови. Отримані знання дали йому можливість перекладати твори представників римської культури — комедіографа **Плавта**, історика **Тацита**, філософа і поета **Лукреція**. Хто знає, можливо, знаменитий урок **Журдена** («Міщанин-шляхтич») був навіяний спогадами письменника про власні роки навчання. Після закінчення коледжу наступні три роки майбутній письменник вивчав право в Орлеанському університеті. Але життя так склалося, що адвокатом йому бути не довелося.

«Був актором з голови до ніг». У першій половині XVII століття театр тільки почав переходити з вуличних площ на сцени палаців. Із забавки для простолюду він перетворювався на вишукану розвагу аристократів.

У 1644 році разом із кількома акторами Жан Батист Поклен збирає трупу і дає їй гордовиту назву «Блискучий театр». Для себе він обирає псевдонім — *Мольєр*, котрий і увійде в історію світової культури. «Виблискував» театр недовго — лише рік. Рятуючись від кредиторів, Мольєр разом із залишками своєї трупи вирушає у провінцію. Гастролі тривали цілих тринадцять років — до того щасливого моменту, коли їхню трупу на сцені Лувру побачив король Людовік XIV.

Провінційний досвід не минув марно ні для акторів, ні для Мольєра. Багато виступаючи, він остаточно зрозумів, що трагічні ролі — це не його амплуа. За своєю природою він був коміком. Сучасник, що бачив Мольєра на сцені, пізніше згадував: *«Він був актором з голови до ніг, здавалося, що у нього кілька голосів. Все у ньому було красномовно, і одним порухом, посмішкою, поглядом, кивком голови він умів сказати більше, ніж інший базіка за цілу годину».*

Гастролі змушували акторів жити у швидкому темпі і постійно дбати про репертуар, бо від цього залежав успіх, а отже, й прибуток. Потреба зміни репертуару змусила Мольєра стати драматургом. Він почав робити начерки ролей, варіювати сюжети, потім писати власні фарси, поєднуючи їх з італійською *«комедією дель арте»*¹. В основі

Невідомий
художник.
Портрет
Мольєра-актора.
XVII ст.

¹ *Комедія дель арте* (італ. *commedia dell'arte*) — комедія масок, різновид італійського імпровізаційного народного театру доби Відродження. Як і французький фарс, це мистецтво майданів, але вищого рівня майстерності.

цих творів — витівки зрадливої дружини, слуги-шахрая. Дія супроводжувалася кількаразовою зміною костюмів. Публіка була в захваті, і, як виявилось, не лише провінційна, а й столична.

Відкриття Мольєра. Мольєр творив за законами класицизму. Разом з тим, він не боявся відступати від його жорстких правил. Мольєр говорив: *«Люди повинні бути представлені в комедії такими, які вони є насправді, щоб у дійових особах можна було б упізнати сучасне нам суспільство»*. Якщо правила допомагали створити таку комедію — значить їх варто дотримуватися, якщо ж ні, то *«не будемо на них зважати»*, — говорив Мольєр. Особисто він так і чинив.

Мольєрові належить першість у створенні комедії, що отримала назву «високої». Вона була очевидним відступом від тієї ієрархії, що встановив класицизм (комедію, як відомо, відносили до «низьких» жанрів). «Висока» комедія — це жанрове визначення, що відрізняє її від фарсів та інших, більш грубих форм комічного. За типом це сатирична комедія, але у своїй насмішці вона повинна була уникати нападок на особистості, тобто на конкретних осіб. Мольєрівська «висока» комедія, весела й динамічна, водночас містила в собі серйозні («високі») моральні й соціальні проблеми. Вона спонукала замислитися, а іноді й жакнутися. Проте не позбавляла публіку впевненості в тому, що кінець кінцем усе буде добре. **Олександр Пушкін**, поціновуючи комедії Мольєра, своє розуміння їх висловив так: *«Висока комедія не ґрунтується виключно на сміху, а на розвитку характерів. Нерідко вона близько підходить до трагедії...»*

Аристократична публіка іноді обурювалася тим, що комедії Мольєра частіше були написані прозою, аніж римованою мовою. *«Чорт забирай, навіжений Мольєр, — обурювався один глядач, — примушує нас ковтати прозу цілих п'ять актів»*. Але прозова мова комедій — це була не примха «нахабного» драматурга, а художня необхідність. Справа в тому, що прозова мова, на відміну від римованої, давала комічному героєві більше можливостей для вираження своєї індивідуальності.

Уроки Мольєра для всіх. У передмові до своєї комедії «Тартюф» Мольєр скаже: *«Оскільки призначення комедії полягає в тому, щоб розважати людей, виправляючи їх, я вважаю, що я не можу робити нічого більш достойного, аніж викривати вади мого століття...»* На початку своєї драматургічної кар'єри Мольєр переважно розважав публіку своїми творами. Але коли його глядачами стала наймогутніша, освічена і витончена публіка Парижа, він намагався показати їй саму себе — без лестощів і поблагливості. І показав, змусивши дивитися свої «уроки». А їх було багато: «Уроки чоловікам», «Уроки жінкам»; уроки фальшивому вельможному панству, уроки манірним, преціоз-

ним¹ салонним дамам, всякого роду честолюбцям, лицемірам, церковникам-святошам, лікарям, чепурунам і не лише їм. Вся ця публіка, виставлена на посміховище, стала обурюватися і чинити спротив. На Мольєра писали наклепи. Його звинувачували в образі церкви, розбещуванні суспільства. Відповісти він міг лише своїми новими комедіями.

Вершинними творами Мольєра вважають його «високі» комедії «Тартюф» (1664), «Дон Жуан» (1665) і «Мізантроп» (1666), головні герої яких святоша-лицемір Тартюф, безбожник і теж лицемір Дон Жуан та мораліст Альцест. Це ті три соціальних типи, що свідчили про моральний стан суспільства.

Всі три комедії принесли Мольєрові самі неприємності. Після перших вистав було заборонено на п'ять років «Тартюф», а потім і «Дон Жуан».

Мольєр відчував реальну загрозу своєму життю. І невідомо, чим би закінчилися гоніння і переслідування ображених ним, якби не король Людовік XIV.

Мольєр і король. Король допомагав театру Мольєра з приміщенням, оголосив театр «королівським», чого ніяк не могли пережити вороги драматурга. Щоб захистити Мольєра від переслідувань, король став хрещеним батьком його сина. Що ж керувало Людовіком XIV у його симпатіях до драматурга? Егоїзм володаря, який підтримував і захищав усе, що надавало блиску його правлінню? Визнання таланту Мольєра? Чи, може, дружні почуття? Ймовірно, все разом.

Безсумнівно одне — Людовік XIV цінував талант драматурга і відчував потребу в ньому. Мольєр здійснював уведений королем придворний ритуал, що був схожий на грандіозний спектакль, писав і ставив комедії на замовлення короля. У деяких із них король брав участь як актор. Особливо Людовіку XIV подобалися комедії-балети². Король двічі танцював у таких балах: одного разу в костюмі єгиптянина, вдруге — Аполлона. В останні роки життя Мольєра прихильність короля зменшилася і не

Олександр Бенуа.
Ескіз костюма
Ельміри до комедії
«Тартюф» Мольєра.
XX ст.

¹ *Преціозний* (від франц. précieux — дорогоцінний, манірний, вигадливий) — стиль, поширений в аристократичних салонах Парижа.

² *Комедія-балет* — драматична форма, створена Мольєром. Включає в дію комедії балетні сцени, що стосуються теми п'єси.

могла бути охоронною грамотою для нього. Наближеність Мольєра до короля не стримувала інквізиторських поривів деяких ворогів драматурга.

Французький критик **Сент-Бев** зазначав, що спочатку Людовік XIV покровительствував Мольєру, а потім тінь великого драматурга покровительствувала королю в очах нащадків. Чи віддячував Мольєр королеві симпатією? Безсумнівно. Але в кінці життя у ставленні драматурга до монарха з'явився легкий відтінок іронії.

Остання комедія. В останні, найважчі роки, Мольєр продовжував писати веселі комедії («Скупий», 1668; «Міщанин-шляхтич», 1670; «Удаваний хворий», 1673). Від нього відсторонився король, вороги невтомно паплюжили ім'я майстра комедії, не було злагоди й спокою у власному домі. Що залишалося великому драматургу і актору? Лише театр... У ньому було все: блиск розуму, дотепність, фарс, балет... Мольєр умів смішити і вмів сміятися, навіть із себе самого. Останнім його твором стане комедія «Удаваний хворий». Мольєр грав у ній головну роль — «хворого» Аргана, але тільки у трьох виставах. Четвертої він уже не дограв — на сцені його вразив напад хвороби. Того ж вечора Мольєр помер.

Ховати його за християнським обрядом церква заборонила — Мольєр не встиг висповідатися і причаститися. Однак пізніше, за участі короля, церква дала необхідний дозвіл, але з пересторогою: ховати без урочистостей і вночі. Так і вчинили. Великого драматурга поховали на кладовищі для самогубців та нехрещених дітей.

Свого часу французька Академія пропонувала Мольєрові звання її члена, але за умови, що він піде зі сцени. Драматург відмовився. А на початку XIX століття в залі урочистих зібрань Академії Мольєру встановлять бюст із написом: «*Rien ne manque à sa gloire, il manquait à la notre*», що означає: «Для його слави нічого не потрібно, але для нашої — потрібен він».

Твори Мольєра в українських перекладах. Комедії Мольєра перекладали українською мовою Володимир Самійленко, Ірина Стещенко, Максим Рильський та інші. Марко Кропивницький переробив п'єсу «Жорж Данден», і в 1909 році Мольєрів твір було поставлено театром корифеїв (п'єса називалася «Хоть з мосту в воду головою»). У різні часи на українській сцені грали комедії «Тартюф», «Скупий», «Міщанин-шляхтич», «Витівки Скапена».

Запитання й завдання

1. Назвіть справжнє прізвище драматурга, роки його життя.
2. Вкажіть доленосні події в житті Мольєра.
3. Яка роль Людовіка XIV у становленні драматурга?

4. Дайте визначення жанрів *трагедія* і *комедія*. Скористайтеся «Коротким літературознавчим словником» наприкінці підручника.
5. Що таке «висока» комедія? У чому бачив її призначення Мольєр? Назвіть його найвідоміші комедії.
6. Що таке *фарс*, *комедія дель арте*?

1. Накресліть і заповніть таблицю «Мольєр: час, люди, події».

Ім'я	Роки життя	Люди	Події	Країна і міста	Діяльність

2. Доберіть ілюстрації та підготуйте коротку довідку про Лувр. Який момент життя Мольєра пов'язаний із Лувром?

1. Розгляньте портрети Мольєра. Дайте усний опис його зовнішності.
2. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Мольєр у світовій драматургії».
3. Напишіть невелику розповідь (довідку) про когось з оточення Мольєра (Н. Буало, Ж. Лафонтен, Ж. Расін). Звертайтеся до мережі Інтернет.

1. Назвіть уточнювальні ознаки до теми «Мольєр»:
 - 1600—1681, 1622—1673;
 - Мадрид, Париж;
 - Людовік XIV, Буало, Лафонтен;
 - комедія, роман, трагедія;
 - «Життя — це сон», «Тартюф»;
 - класицизм, бароко.
2. Визначте, який факт не пов'язаний із життям Мольєра:
 - мав покровительство Людовіка XIV;
 - створив «Блискучий театр»;
 - прийняв сан священника;
 - створив «високу» комедію.
3. Вкажіть літературний напрям, до якого належала творчість Мольєра.
 - бароко
 - класицизм
 - романтизм
4. Які творчі надбання визначили місце Мольєра у світовій культурі?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Мольєр (Жан Батист Поклен), Людовік XIV.

Географічні назви: Франція, Париж, Лувр.

Назви творів: «Закоханий лікар», «Тартюф», «Дон Жуан», «Мізантроп», «Міщанин-шляхтич», «Удаваний хворий», «Вітівки Скапена».

Літературознавчі терміни: класицизм, «висока» комедія, фарс, комедія дель арте, комедія-балет.

Ключові слова: комедіограф, театр, комедія, король.

ПРО КОМЕДІЮ-БАЛЕТ «МІЩАНИН-ШЛЯХТИЧ» (1670)

Мольєр запрошував обміркувати питання морального вибору — бути чи здаватися.

Ігор Шайтанов

«Міщанин-шляхтич» належить до комедій, написаних Мольєром в останні шість років життя. Пізніше їх назвуть «буржуазними», оскільки головними персонажами в них були буржуа. Хоча дворян Мольєр теж не забував.

З історії створення. Комедію «Міщанин-шляхтич» Мольєр написав на замовлення Людовіка XIV впродовж десяти днів. Приводом для замовлення став випадок із послом турецького султана, що прибув з візитом до Франції. До його приїзду французи ретельно готувалися і влаштували, на їхній погляд, розкішний прийом. Вбрання короля з цієї нагоди було *«так всіяне алмазами, що, здавалося, випромінювало сяйво»*. Чепуха теж була вбрана відповідним чином. Нечемний турок не лише не оцінив прийом, а й насмілювався заявити, що кінь його повелителя-султана вбраний багатше, ніж тутешній король. Хвалькуватого турка спочатку посадили під домашній арешт, а потім випроводили з країни. Але королю цього здалося замало. Він хотів ще й висміяти східних «варварів», що не зуміли поцінувати французьку гостинність. Мольєр зрозумів задум короля і вловив його настрій. *«Турецькі дивертисменти»*¹, як висловився король, йому сподобалися.

Дві основні теми. Мольєр написав комедію про непереборне бажання буржуа епохи Людовіка XIV наблизитися до дворянства і про їхні претензії на аристократизм. Ця тема була підказана Мольєрові життям. Прагнення банкірів, лихварів, торговців та інших представників буржуазії до дворянства було нормою у французькому суспільстві. Вони були готові заплатити будь-які гроші за додаток *де*² до свого «вульгарного» прізвища. Платили як заради престижу, так і задля практичної вигоди: таким чином Людовік XIV поповнював державну скарбницю.

У комедії «Міщанин-шляхтич» йде мова не лише про надмірне марнославство буржуазії, а й про підлабузників від дворянства, про втрату ними своєї гідності, про їхню лицемірну мораль і претензії на винятковість.

Про сюжет. *Зав'язка* поза межами п'єси. Читач не знає, коли і яким чином у багатого торговця сукном *пана Журдена*

¹ *Дивертисмєнт* (від франц. *divertissement* — розвага) — в театрі XVII—XVIII ст. вставна або заключна частина вистави (драматичної, оперної або балетної).

² *де* — знак дворянства у Франції.

зародилося бажання увійти в коло дворянства. Комедія розпочинається з розвитку сюжету. Пан Журден застосовує рішучі заходи до здійснення своєї мрії. Щоб набути аристократичних манер, він запрошує в дім учителів. Манія Журдена не подобається ні його дружині, ні дочці Люсіль, яка закохана у пана Клеонта. Молоді люди хочуть побратися, але Журден, мріючи про велич, вирішив, що віддасть дочку тільки за дворянина.

Прагнення Журдена будь-якою ціною увійти в аристократичне коло спритно використовує збіднілий дворянин Дорант, який видурює у Журдена гроші. Навіть його подарунки «дамі серця» маркізі Дорімені видає за свої.

Пан Клеонт, не отримавши руки Люсіль, скаржиться слугі Ков'єлю. Той спритний і тому швидко знаходить вихід із ситуації. За його задумом, Клеонт повинен переодягнутися у Великого турка, закоханого в Люсіль, і просити згоди на одруження з нею. Сцена представлення «турків» і посвячення пана Журдена у сан «мамамуші»¹ — кульмінація сюжету. Його розв'язка — пан Журден, потішений високим саном турка, погоджується віддати дочку за сина «турецького султана», тобто переодягненого Клеонта.

Про жанр. «Міщанин-шляхтич» — комедія-балет. Всього Мольєр написав 14 комедій-балетів. Окрім балетних номерів, у творі наявні елементи фарсу і комедії дель арте. За законами фарсу частково вибудований образ пана Журдена з його грубуватістю, надмірною енергією і життєрадісністю. Є елементи фарсу й у фігурі графа Доранта. Незважаючи на дворянський статус, він шахрай і водить за ніс, як і належить у фарсі, багатого пана Журдена. Кмітливий слуга Ков'єль — організатор і виконавець маскарадних сцен із турками — типовий герой комедії дель арте. До речі, маскарадний фінал комедії був підготовлений попередніми театральними сценами (перевдягання Журдена, бійка вчителів тощо).

Кукринікси.
Актор театру «Комеді
Франсез» у комедії
«Міщанин-шляхтич».
XX ст.

¹ «Мамамуші» — слово, придумане Мольєром; стало узагальненим ім'ям на позначення чванливих і пихатих сановників.

Олександр Бенуа.
Ескіз костюма
Журдена до ко-
медії «Міщанин-
шляхтич». XX ст.

Обличчя і маски. Пан Журден — міщанин, чим він дуже незадоволений. Інакше не з'явилося б його заповітне бажання — вирватися з «нікчемності» і стати дворянином. Бажання перетворюється на пристрасть і визначає поведінку, дії і вчинки Журдена. Бажаючи навчитися манер, він запрошує в дім учителів. Влаштована ним школа аж ніяк не відповідає віковій учня. Тому запізнілий учнівський запал Журдена видається комічним.

Щоб відповідати своїм уявленням про дворянство, Журден готовий витратити гроші. Він переконаний, що за гроші можна купити все. Тому сплачує численним учителям, позичає графові Доранту, який пообіцяв допомогти Журдену завоювати серце маркизи Дорімени. Свою дочку Журден розглядає як засіб досягти мети, мріє *«зробити з неї маркизу»*.

Журден з усіх сил намагається бути шляхетним, вдаючись до зовнішнього наслідування. Хвалячись перед вчителями своїм новим халатом, він говорить: *«Я сьогодні вбрався так, як убирається шляхетне панство»*¹. Він замовляє новий костюм, перуку та пір'я, вдягається під музику. Робить усе так, *«як вельможне панство»*. Але у нього немає смаку, щоб замовити красивий костюм, він не вміє належним чином його носити. Тому костюм сидить на ньому, як маскарадне вбрання, і викликає нестримний сміх служниці Ніколь та обурення пані Журден. Вона називає речі своїми іменами: *«Що це ти нап'яв на себе, чоловіче? Чи не здумав часом людей посмішити, що вбрався наче городнє опудало? Чи хочеш, щоб на тебе ще пальцями тицяли?»*

Прагнення пана Журдена до дворянства — це навіть не розрахунок, а мрія, що цілковито його полонила і породила дурну фантазію. Зрештою він навіть втрачає здатність розуміти, де реальний, а де вигаданий світ. Саме тому він щиро захоплений посвяченням у *«мамамуші»* і до кінця залишається в щасливій омані. Як не старався пан Журден, але «дворянська» маска, яку він на себе одягав, так і не стала його обличчям. Його «міщанська» сутність виявляється у різних ситуаціях. Він був людиною не дурною, ощадливою, мав здатність тлумачити чужі думки і вчинки і не втратив ці якості, незважаючи на «дворянську» манію. Журден щедро позичає Доранту гроші,

¹ Тут і далі переклад Ірини Стешенко.

Своєрідність комедії «Міщанин-шляхтич»:

- жанр — комедія-балет з елементами фарсу і комедії дель арте;
- п'ять дій;
- дотримання принципу єдності місця і часу дії, єдність дії порушується;
- зосередженість дії навколо головного героя;
- кожен із персонажів має одну домінуючу рису;
- комізм характерів;
- комічні діалоги;
- театральність сцен;
- відображення реальних класових проблем епохи Людовіка XIV (буржуа, дворяни);
- проблема видимості й сутності.

але ніколи не плутається, точно знає суму боргу. Не втратив Журден і господарської спостережливості. Він одразу помітив, що у кравця костюм із тієї самої тканини, що і його власний.

Він налаштований вивчати різні науки, однак тільки ті, що їх вважає корисними. Журден природний і щирий у своїх почуттях («Хай живе наука!»), і тому ображений на своїх батьків: «Така лють мене бере, тільки-но згадаю, що батько з матір'ю не вчили мене різних наук у дитинстві».

В особі Журдена Мольєр показав новий клас, у якого були чималі гроші та амбіції, але не було відповідного «обличчя». Щоб набути його, цей клас докладав немало зусиль. Але видимість і сутність в їхніх образах не створюють «обличчя».

Проблема видимості і сутності — це проблема не лише «нових», а й «старих» дворян, які разом із фінансами втратили незалежність і змушені були пристосовуватися до нових реалій життя. У комедії вони представлені образами графа Доранта і маркізи Дорімени. Окрім високих титулів у них нічого не було за душею. Пані Журден називає Доранта «пройдисвітом». Він таким і є: потураючи пристрасті Журдена, перетворює його на джерело прибутків.

Образ Доранта як дворянина своєрідно розвінчує і Журден. Копіюючи дворян, він представляє їх у карикатурному вигляді. Навіть служниця не може втриматися від сміху, дивлячись на нього. Цей сміх розставляє всіх на свої місця.

Ганна Архипова.
Ілюстрація до комедії
«Міщанин-шляхтич».
XX ст.

Молоде покоління в комедії розумніше за батьків, котрі мають лише один аргумент на користь своєї гідності — гроші. Це *Клеонт* і *Люсіль*. Клеонт не вважає за потрібне приховувати своє походження. Він говорить Журдену: *«Видавати себе за шляхетного тепер ніхто не соромиться, і такий звичай дозволяє носити крадену назву... Я вважаю, що всякий обман принижує порядну людину... отже, скажу вам відверто, я — не шляхетного роду»*. Вустами Клеонта промовляє сам Мольєр. Це була його позиція. У комедії *«Міщанин-шляхтич»* Мольєр ще раз показав свою здатність повчати розважаючи.

П'єса Мольєра викликала численні наслідування в літературі, сюжет її можна назвати «мандрівним». Зокрема, на основі комедії *«Міщанин-шляхтич»* створено сюжет п'єси Івана Карпенка-Карого *«Мартин Боруля»*.

Запитання й завдання

1. Яким автор змальовує пана Журдена? Чи з'являються протягом п'єси нові штрихи в його портреті? Про що вони свідчать?
2. Простежте за діями пана Журдена від початку до кінця п'єси. Наскільки вони відповідають його соціальному стану?
3. Прислухайтесь до мови пана Журдена (лексика, інтонація). Чи змінюється вона залежно від того, з ким він розмовляє?
4. Назвіть домінуючу рису пана Журдена. Чи можна назвати його людиною однієї риси?
5. З ким із персонажів пан Журден знаходить спільну мову і чому? З ким не може знайти спільної мови?
6. Зверніть увагу на місце дії, час дії, саму дію. Чи можна говорити про її цілісність? Прокоментуйте свою відповідь.
7. Назвіть образи, епізоди, які здаються вам смішними. Чому ви сміялися? Чи завжди ваш сміх був однаковим?
8. Назвіть «турецькі» сцени. Як вони доповнюють уявлення про персонажів?

1. До якої групи п'єс Мольєра належить *«Міщанин-шляхтич»*?
2. У якому жанрі написано п'єсу? Поясніть її особливості.
3. Розкажіть про історію створення комедії *«Міщанин-шляхтич»*.
4. Назвіть теми п'єси. Прокоментуйте їх.
5. Перекажіть сюжет комедії, вказуючи її структурні елементи (зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка).

1. Розгляньте ілюстрації до п'єси. Наскільки вони відповідають образам, створеним письменником?
2. Поясніть назву комедії. Спробуйте переставити місцями слова у назві п'єси. Чи змінився смисл словосполучення?

1. Випишіть із тексту комедії влучні слова і словосполучення.
2. Підготуйте читання в особах (оберіть будь-яку з яв). Прокоментуйте своє читання.

3. Накресліть і заповніть таблицю «Пан Журден і його оточення».

Ім'я головного героя	Імена людей із його оточення	Ставлення до нього

4. Назвіть основні риси комедії «Міщанин-шляхтич». Проілюструйте їх прикладами з тексту.

5. Продовжіть речення: *«Бути дворянином, на думку пана Журдена, це...»*

1. Побудуйте асоціативні ряди до слів *міщанин* і *шляхтич*.
2. Дайте заголовок кожній дії.
3. Уявіть і усно змалюйте картину прозріння пана Журдена.
4. Підготуйте до конкурсу красномовства виступ на 1—2 хвилини, вибравши одну з тем: «Пан Журден — людина XVII століття, тому що...»; «Чи зміг би пан Журден знайти своє місце у столітті двадцять першому?».

1. Вкажіть необхідні відомості про п'єсу «Міщанин-шляхтич»: автор; час створення; жанр; основна тема; основні персонажі; головна проблема.
2. Назвіть жанр п'єси «Міщанин-шляхтич».
 - трагедія
 - комедія-балет
 - «висока» комедія
 - повість
3. Визначте, до якого напрямку належить «Міщанин-шляхтич».
 - бароко
 - класицизм
 - романтизм
4. Наскільки відповідає образ, який приміряв на себе Журден, його власному? Назвіть персонажів комедії, які навчалися жити «під маскою».
5. Чому Мольєр не доводить Журдена до прозріння?
6. Мольєр, розважаючи, прагнув повчати. Чи є в комедії «Міщанин-шляхтич» повчання, поради? На вашу думку, про що вони і до кого звернені?
7. Мольєр — драматург доби класицизму. Доведіть це твердження на прикладі комедії «Міщанин-шляхтич».

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Мольєр, І. Стешенко.

Назва твору: «Міщанин-шляхтич».

Герої: Журден, Клеонт, Ков'ель, Дорант, Дорімена.

Жанри: комедія-балет, фарс, комедія дель арте.

Літературознавчі терміни: класицизм, комедія, діалог, монолог, ремарка, гумор.

Ключові слова: міщанин, дворянин, «мамамуші», маска, обличчя.

Вислови: «міщанин-шляхтич»; «Все, що не проза, — вірші, а що не вірші — проза»; «Розуміння мистецтва у нього в гаманці»; «Син турецького султана хоче стати вашим зятем»; «Зичу вам, щоб ваш трояндовий кущ цвів протягом цілого року».

Теми для доповідей і рефератів

- Версаль — творіння класицизму.
- Французький театр «Комеді Франсез», чи Дім Мольєра.
- Мольєр у зображенні М. Булгакова (за романом «Життя пана де Мольєра»).
- П'єса «Міщанин-шляхтич» на сцені та кіноекрані.
- Комедії Мольєра в українських перекладах та на українській сцені.

Думка в подарунок

Хто кожному друг, того я другом своїм не вважаю (Мольєр).

Запитання й завдання до розділу «З літератури класицизму»

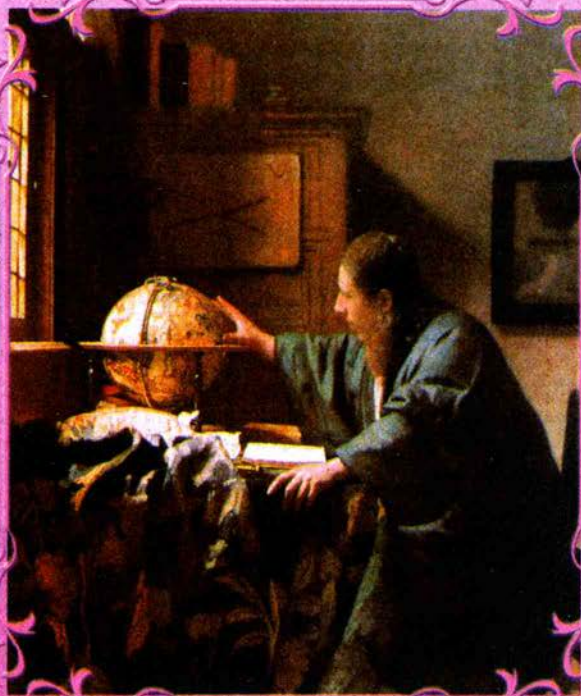
1. У чому полягає відмінність між словами *класика* і *класицизм*?
2. За яких історичних обставин формувався художній напрям, що отримав назву *класицизм*? Назвіть історичних осіб цієї епохи.
3. Вкажіть ознаки, що стосуються класицизму:
 - наслідує традиції античності;
 - віддає перевагу не наслідуванню й нормі, а здатності винаходити нове;
 - строгий поділ героїв на позитивних та негативних;
 - незвичайність характерів, винятковість обставин;
 - установка на розум у діях і вчинках героя;
 - дотепність і пристрасть як характерні риси героя;
 - сюжет і композиція підпорядковані принципу трьох єдностей;
 - заперечення сучасної дійсності і протиставлення їй світу ідеального;
 - громадянська проблематика.
4. Що таке *ієрархія жанрів*? Розподіліть жанри, найбільш поширені у класицизмі, на «високі» й «низькі».

• трагедія	• комедія	• сатира
• байка	• ода	• поема
5. Вкажіть імена письменників, що представляють класицизм.

• Кальдерон	• Корнель	• Лафонтен
• Буало	• Мольєр	• Сервантес
6. Визначте, який із перелічених жанрів не є жанром класицизму.

• трагедія	• роман	• байка	• комедія
7. Об'єднайтесь у пари і колективно складіть кросворд «Класицизм: імена, твори, жанри, поняття».
8. Об'єднайтесь у групи й доповніть художню галерею класицизму, подану в підручнику (с. 32—33). Підготуйте експозицію в класі.
9. Підготуйте літературний вечір за темою «Театр французького класицизму». Використовуйте п'єси Мольєра, П. Корнеля («Сід»), Ж. Расіна («Андромаха», «Федра»).

**З ЛІТЕРАТУРИ XVIII СТ.
ПРОСВІТНИЦТВО**

ПРО ПРОСВІТНИЦТВО

Май мужність користуватися власним розумом! — такий девіз Просвітництва.

Іммануїл Кант

Еволюція чи революція? XVIII століття увійшло в історію європейської культури як епоха Розуму і *Просвітництва*. Щоправда, доба Просвітництва бере початок ще в XVII столітті і припадає на період між двома революціями в Європі: так званою «Славною революцією» в Англії¹ (1688—1689) і Великою французькою революцією (1789—1794). Але зміст епохи Просвітництва не зводиться тільки до осмислення плодів англійської революції та підготовки французької. Її суть значно ширша. Саме в період між двома революціями провідні філософи-*просвітники* замислилися над проблемою організації людського суспільства. При цьому вони не розглядали революцію як оптимальний шлях до щасливого майбутнього, оскільки радикальні зміни неминуче супроводжувалися людськими жертвами. Французька революція це повністю підтвердила. Спочатку її із захватом і сподіванням зустріла майже вся Європа. Але пройде зовсім небагато часу — і європейці довідаються, якої крові коштуватиме французька революція. Великий Гете ще з самого її початку сказав: *«Нищення всього існуючого лякає нас. Я не розумію, як із цього може виникнути яке-небудь благо»*.

Сподівання на еволюційне, а не революційне удосконалення суспільства живила і сама дійсність XVIII століття. Порівняно з попереднім, це було мирне століття. У політиці спостерігалося більш-менш стабільне співіснування, економіка зростала, культура теж була на підйомі. Видавалися газети та журнали, відкривалися літературні салони і клуби, які сприяли формуванню етичних норм. Світовідчуття суспільства у XVIII столітті точно вловив і визначив англійський просвітник і політичний діяч герцог Болінгброк: *«Бог створив нас для того, щоб ми пристрасно бажали щастя; і він поставив наше щастя в залежність від суспільства»*.

Початок Просвітництва в Англії. У 1690 році великий англійський філософ Джон Локк публікує свій головний твір — «Досвід про людський розум», що відкрив добу Просвітництва

Просвітництво — ідейний, культурний та інтелектуальний рух у країнах Європи в другій половині XVII—XVIII століттях.

¹ «Славна революція» в Англії — безкровний переворот, який забезпечив політичний компроміс між дворянством і буржуазією.

в Європі. Проголосивши культ розуму, Локк таким чином указав фундамент, на основі якого мало б бути створене розумно організоване суспільство вільних людей, рівних перед справедливими законами. Вчення Локка стало програмовим для його послідовників у різних країнах Європи, хоча воно постійно доповнювалося й уточнювалося. Так, видатний німецький філософ **Іммануїл Кант** у 1784 році написав статтю, в якій остаточно закріпив у культурі поняття *Просвітництво*. Стаття мала назву «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?». Відповідь була такою: *«Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття»*. А неповноліття, за Кантом, є *«нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого»*.

Невідомий-художник.
Іммануїл Кант.
XVIII ст.

Просвітники були різними людьми. Національність, політичні та релігійні переконання, особисті якості і, врешті-решт, час — все це накладало свої відтінки на погляди кожного з них. Але в головному вони сходилися: основною силою в удосконаленні суспільства вважали **Р о з у м**. З його позиції вони оцінювали явища природи, науку, історію, людину з її перевагами і вадами, суспільні норми, релігійні догми... Всі просвітники вірили в те, що побудувати *«царство розуму»* на землі цілком реально.

«Потрібен освічений розум». Переважна більшість просвітників визнавали Бога. *«Якби Бога не було, його слід було б вигадати»*, — говорив **Вольтер**. Створивши світ і «природні закони», за якими він існує, Бог виконав свою місію — вважали просвітники. Далі, на їхню думку, повинна була діяти людина, відкриваючи і пізнаючи божественні закони. Як це робив, наприклад, видатний англійський учений **Ісаак Ньютон**. Сучасники називали його інтерпретатором¹ Бога, тобто тим, хто відкривав і витлумачував людям божественні закони. Та й сам учений стверджував, що всі закони, які діють у природі, мають божественне походження. Він говорив, що *«два плюс два дають чотири лише тому, що того побажав Бог»*.

Визнання Бога Творцем і символом вищого добра не заважало просвітникам викривати реакційність церкви і духовенства. Особливо непримиренним у критиці був **Вольтер**.

¹ *Інтерпретатор* — той, хто витлумачує, розкриває, роз'яснює зміст, значення чого-небудь.

Удосконалення світу, створеного Богом, — справа людини, але не будь-якої, а наділеної освіченим розумом, який ще треба було виховати. Так вважали просвітники. Не випадково трактат Локка «Думки про виховання» (1693) також став для них програмовим. Деякі з просвітників, наприклад, німецький філософ **Крістоф Мартін Віланд**, вважали самовиховання необхідною умовою формування *людини розумної*. Людина «повинна бути у певному розумінні своїм власним другим творцем».

Потреба виховання і самовиховання зумовила бурхливий розквіт друкованого слова. В Англії були популярними журнали «Базіка» (1709—1711) і «Глядач» (1711—1714), в Росії — газети й журнали видатного просвітника **Миколи Новікова**. На сторінках свого сатиричного журналу «Трутень» він вів полеміку з приводу багатьох суспільних проблем навіть із самою російською імператрицею **Катериною II**. Крім «дорослих» газет і журналів, упродовж кількох років він випускав перший у Росії журнал для дітей — «Дитяче читання для серця й розуму» (1785—1789). У цій назві окреслена головна ідея просвітників — шляхом читання виховати розумну людину.

Читання у XVIII столітті стало престижним заняттям.

Дама йде з бібліотеки.
Англійська гравюра,
XVIII ст.

Багато хто з перших осіб у європейських державах звернули увагу на книгу, підтримували діяльність просвітників. Наприклад, російська імператриця Катерина II видавала свій журнал, листувалася з французькими філософами Вольтером і Дені Дідро.

Видатна «Енциклопедія»¹ та енциклопедисти. Зміцненню позицій книги і читання, а, отже, знань, сприяло видання у Франції «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» (1751—1780). Щоб підкреслити унікальність і значущість цієї визначної книги, її стали називати одним словом — *Енциклопедія* і писати з великої літери. Очолили роботу над

¹ *Енциклопедія* (від грецьк. *enkyklopaideia* — коло знань) — науково-довідкове видання, яке містить найістотнішу інформацію з усіх або окремих галузей знань і практичної діяльності. Перші були створені у I ст. до н.д.

«Енциклопедією» письменник і філософ Дені Дідро та видатний математик і мислитель граф Д'Аламбер. Завдання «Енциклопедії» Дідро визначив так: *«Створення генеалогічного древа¹ всіх наук і мистецтв, яке вказує походження кожної гілки знань і зв'язку їх між собою та спільним змістом»*.

За втілення цього грандіозного задуму взялися майже всі провідні французькі просвітники. Створювалася «Енциклопедія» важко. Проти неї виступили королівська влада, високопоставлені чиновники, церква і навіть сам Папа Римський. Не витримавши такого цькування, Д'Аламбер відійшов від задуманого, але Дідро не поступився принципами і довів справу до кінця. «Енциклопедія» стала нетлінним пам'ятником світогляду, що уславив Розум. А її автори увійшли в історію культури як *енциклопедисти*.

Головні цінності Просвітництва. Природа і Цивілізація, Розум і Почуття — поняття, що завжди були в центрі уваги просвітників. Їхнє співвідношення на різних етапах доби Просвітництва, залежно від часу, країни, особистісних якостей просвітників, змінювалося.

Так, у 50-х роках XVIII століття французький письменник і філософ **Жан Жак Руссо** проголосив: *«Розум сформував людину, але життям її веде почуття»*. Своїм ідеалом він називає *«природну людину»*, ту, яка живе за законами, продиктованими самою природою. *«Вдивіться у видовище природи, прислухайтесь до внутрішнього голосу»*, — говорив Руссо. Його вчення отримало назву *руссойзм²*.

Філософія і література. За доби Просвітництва філософи були письменниками, а письменники — філософами. Це був час високого, навіть незаперечного авторитету літераторів. Їхні твори стали чи не головним інструментом перетворення суспільства на основі Розуму.

Жан Оноре Фрагонар.
Дені Дідро. 1765 р.

¹ *Генеалогічне древо* (від грецьк. genealogia — родовідний) — родовід, зображений у вигляді дерева.

² *Руссойзм* — життєва філософія, що отримала назву за ім'ям автора — Руссо, який проголосив культ природи і «природної людини». Розвивався руссойзм у рамках сентименталізму.

Жан Оноре Фрагонар.
Навчання. 1769 р.

Провідними художніми напрямами стали *просвітницький класицизм*, *просвітницький реалізм* та *сентименталізм*.

Просвітницький класицизм, спираючись на класицизм XVII століття з його установкою на культ розуму, йде далі: письменники прагнули впливати не тільки на розум читачів та глядачів, а й на їхні почуття. Вже у творчості Вольтера, зокрема в започаткованому ним жанрі філософської повісті, простежується пристосування класицизму XVII століття до нової просвітницької ідеології.

Своєрідного втілення просвітницький класицизм набув у драматургії Йоганна Вольфганга Гете і Фрідріха Шиллера. Він отримав назву «веймарський класицизм». На відміну від французького класицизму, німецька просвітницька література не була обмежена художніми догмами, послуговувалася різними жанрами. Твори Гете і Шиллера вражають простою композицією, масштабністю образів, художньою досконалістю.

Якщо просвітницький класицизм був останньою стадією у розвитку класицизму, то просвітницький реалізм можна вважати раннім етапом реалізму. Його теоретиками стали Дені Дідро у Франції і Готгольд Ефраїм Лессінг у Німеччині. Особливістю просвітницького реалізму була увага до повсякденного життя звичайної людини, яка, зіткнувшись із несприятливими і несподіваними для себе обставинами, все одно перемагає. Таким був, наприклад, Робінзон Крузо. В його

Просвітницький класицизм — етап у розвитку класицизму, що ввів основні ідеї Просвітництва; вища форма класицизму.

Просвітницький реалізм — етап у розвитку реалізму, що сформувався в епоху Просвітництва. Для нього характерний етико-раціоналістичний підхід до явищ суспільного життя і людських вчинків. Художні образи дещо умовні.

Сентименталізм (від франц. *sentiment* — почуття) — художній напрям у літературі та мистецтві другої половини XVIII ст. — початку XIX ст. Сентименталісти надавали першорядного значення передачі почуттів і пристрастей простої людини, ставили своїм завданням розчулити читача. Характерне емоційне сприйняття навколишнього світу, культове ставлення до природи.

*Маргарита Жерар. Художниця, яка пише
портрет гітаристки. XVIII ст.*

особі **Данієль Дефо** прославляв людину сильної вдачі і, звичайно ж, розумну (відповідно до просвітницьких ідей).

На відміну від Дефо, **Джонатан Свіфт** піддає сумніву ідеї просвітників («Мандрі Гуллівера»). Він говорив, що людина ще не заслужила собі право вважатися розумною істотою. Незважаючи на різницю в поглядах, Дефо і Свіфт були проповідниками ідей доби Просвітництва. Їхні романи вважають просвітницькими.

Новий напрямок у літературі XVIII століття — **сентименталізм**. Назва була підказана повістю англійського письменника **Лоренса Стерна** «Сентиментальна подорож». *Сентиментальний* — означає чутливий, сердечний, довірливий. Герой, наділений такими якостями, прийшов на зміну людині розумній, що панувала в літературі на зорі Просвітництва.

Найяскравішими представниками сентименталізму були в поезії шотландець **Роберт Бернс**, англієць **Томас Грей** («Елегія, написана на сільському цвинтарі»), у прозі — француз **Жан Жак Руссо** (роман виховання «Юлія, або Нова Елоїза»), німець **Йоганн Вольфганг Гете** (епістолярний

Епістолярний роман (від лат. *epistola* — лист, послання) — роман у листах.

Роман виховання — різновид роману, в основі якого моральні проблеми та ідеї виховання.

Основні риси Просвітництва:

- ідейно-культурний рух;
- ідея — створення «царства розуму», проголошення *культу розуму*;
- настанова на еволюційний шлях розвитку суспільства;
- визнання Бога як Творця Всесвіту і Людини;
- головні цінності — Розум, Почуття, Природа, Цивілізація;
- освіта і виховання як умова формування *людини розумної*;
- «Енциклопедія» — визначна книга французьких просвітників;
- художні напрями — *просвітницький класицизм, просвітницький реалізм, сентименталізм*;
- жанри літератури — *просвітницький роман, роман виховання, епістолярний роман, філософська повість, елегія*.

р о м а н «Страждання молодого Вертера»), росіянин **Микола Карамзін** (п о в і с т ь «Бідна Ліза»).

В українській літературі сентименталізм представлено творами **Григорія Квітки-Основ'яненка** (повість «Маруся») та інших письменників.

Умиротворення для душі чутлива (сентиментальна) людина знаходила в природі. Гармонія довіклля втішала, захищала від самотності, страху. Метою сентименталістів було визволення і вдосконалення природних почуттів людини, тобто ідеали Просвітництва набували нового відтінку в їхній творчості.

Література доби Просвітництва всіх художніх напрямів і жанрів була пронизана вірою в Людину, в її освічений Розум і здорове природне почуття.

Запитання й завдання

1. Дайте визначення поняття *Просвітництво*. Назвіть хронологічні межі цієї епохи.
2. Кому з філософів належить програмовий твір доби Просвітництва? Назвіть ключове поняття цієї праці.
3. Схарактеризуйте проблеми, над якими розмірковували просвітники.
4. Яку роль у формуванні *людини розумної* просвітники відводили освіті та вихованню?
5. Схарактеризуйте стан і роль друкованого слова за часів Просвітництва.
6. У чому полягало значення «Енциклопедії»? Хто її створював? Яка її мета?
7. Назвіть основні поняття, які виражали цінності доби Просвітництва.
8. Назвіть основні художні напрями і жанри цієї епохи. Дайте їм характеристику, користуючись «Коротким літературознавчим словником» наприкінці підручника.

Пригадайте і порівняйте, якою побачили і показали людину в своїх романах Д. Дефо і Дж. Свіфт. Хто з них повністю підтримував просвітницькі ідеї, а хто брав їх під сумнів?

1. Сформулюйте і запишіть основні тези статті про Просвітництво. Підготуйтеся до її переказу.
2. Користуючись текстом статті, укладіть перелік «Імена доби Просвітництва».
3. Випишіть зі статті поняття, слова, котрі, на вашу думку, вимагають пояснення. Знайдіть у словниках їх тлумачення.

1. Сформулюйте запитання до слів Канта, взятих за епіграф до статті про Просвітництво. Прокоментуйте його.
2. Складіть кросворд «Епоха Просвітництва в іменах і поняттях».
3. Підготуйте усне повідомлення на 2—3 хвилини до конкурсу красномовства за темою «*Царство розуму* в уяві просвітників».
4. Намалюйте чи опишіть символ епохи Просвітництва.
5. За рубрикою «Художня галерея» (с. 56—57) підготуйте усну розповідь про художні напрями в мистецтві доби Просвітництва.

1. У чому полягала основна ідея доби Просвітництва?
2. Як взаємовпливали філософія і література?
3. Назвіть характерні риси епохи Просвітництва і дайте до них коментар.

Чи добре ви запам'ятали?

Дати: 1690, 1751—1780.

Імена: Дж. Локк, Д. Дідро, Д'Аламбер, М. Новіков, Ж. Ж. Руссо.

Географічні назви: Англія, Франція, Росія.

Назви творів: «Досвід про людський Розум», «Енциклопедія», «Сентиментальна подорож», «Юлія, або Нова Елоїза», «Робінзон Крузо», «Мандри Гуллівера», «Страждання молодого Вертера», «Бідна Ліза».

Літературознавчі терміни: просвітницький класицизм, просвітницький реалізм, сентименталізм, просвітницький роман, філософська повість, роман виховання, епістолярний роман.

Ключові поняття: Просвітництво, Розум, Природа, Почуття, Цивілізація, «Енциклопедія», енциклопедисти, просвітники.

Вислови: «Якби Бога не було, його слід було б вигадати»; «царство розуму»; «Дитяче читання для серця й розуму».

Теми для доповідей і рефератів

- Політичні й державні діячі на карті Європи за доби Просвітництва.
- Головні історичні події в Європі доби Просвітництва.
- Англійська публіцистика Д. Дефо, Дж. Свіфта — початок художньої літератури епохи Просвітництва.
- Просвітницька діяльність М. Новікова в Росії.
- Філософія руссоїзму.

Художня галерея

У 1781 році відомий французький скульптор **Жан Антуан Гудон** на замовлення російської імператриці Катерини II виконав скульптурний портрет «**Вольтер, що сидить у кріслі**». Великий французький мудрець, ледь нахилившись уперед, повернувся до уявного співрозмовника. Права рука допомагає цьому рухові — довгі пальці обхопили ручку крісла.

Скульптор максимально точно відтворив загострені риси обличчя Вольтера. У них проглядають увага і зосереджений роздум — брови зведені до перенісся. Але найпримітніше — характерна для Вольтера саркастична посмішка, вираз прихованої енергії розуму, готового вогнем іронії вразити ворога.

Просторе вбрання, що рельєфними складками спадає до ніг, важко спів-

віднести з якоюсь конкретною епохою, це певна умовність. Але воно природне у зображенні Вольтера і змушує замислитися про позачасовий масштаб його особистості. Портрет конкретної людини перетворився у Гудона на узагальнений образ мислителя, що увібрав у себе досвід минулого і знання сучасного життя.

Уславлений французький живописець **Жан Батист Симеон Шарден** вперше у мистецтві XVIII ст. відтворив життя простих людей з його тихими радощами, наївною безпосередністю, повсякденними турботами і невтомною працею. На полотні «**Праля**» (1737) перед нами

постає образ молодішої милої жінки у скромному вбранні. Вона перебілизна у великих дерев'яних ночвах. Постава та вираз обличчя пралі випромінюють спокій та гідність. Біля неї — маленький хлопчик, її син. Погляд послідовно переходить від предмета до предмета, ніби відчуваєш на дотик фактуру дерев'яних ночов, тазів, стільців. Велика майстерність проглядає і в зображенні прозорої оболонки мильної бульбашки. Сучасники Шардена відзначали глибоку реалістичність полотен художника.

Французький художник **Жан Оноре Фрагонар** був сміливим імпровізатором у живописі. Поступово відійшовши від канонів класицизму, він у своїх творах утверджував вільний малюнок, сповнений експресії та почуття.

На портреті «**Музика**» зберігся підпис: «написано Фрагонаром у 1769 році за одну годину». Ніби на мить озирнувся герой картини — і художник миттєво відтворив цей рух. Кількома рвучкими мазками написано вбрання музики. Жовті, коричневі та білі барви створюють гармонію і чіткіше підкреслюють виразність обличчя героя, розпашіле від натхненної гри. Він ніби весь поринув у світ музики й не помічає поглядів, звернених на нього. Сліпучо-біле жабо перегукується з білим тлом паперу за спиною співця — розгорнутими нотами. Так у кількох деталях постає світ захоплень героя картини.

Пишучи портрети, Фрагонар щиро ділиться своїми почуттями з глядачем, створює живі, яскраві образи.

Чарівність живої краси юності, її надій та мрій втілив наш співвітчизник **Володимир Боровиковський** у «**Портреті Марії Іванівни Лопухіної**» (1797).

Героїня молода, їй лише 18 років, але в ній не відчувається юного веселого запалу. Поринувши у світ своїх думок, дівчина невимушено сперлася на садовий парапет у затишному куточку парку. Усамітнення героїні і навколишній пейзаж створюють враження природності, безпосередності. Колосся, волошки, берези на тлі блакитного неба нагадують про тиху сільську природу і разом із прив'язаними трояндами, створюють елегантний настрій картини. Легка зажура відчувається і в плавно стікаючих лініях вбрання.

М'які риси обличчя, ясний, спокійний погляд, ледь помітна усмішка повних вуст випромінюють душевне тепло і ласку. Чутливе і ніжне серце проглядає крізь риси зовнішності.

У портреті Лопухіної Боровиковському вдалося досягти гармонії зовнішнього образу та внутрішнього настрою, і таким чином втілити еталон жіночої краси доби сентименталізму.

Ніколас де Ларгілер.
Вольтер

Вольтер — фран-
цузський письменник,
історик, філософ
1694 (Париж) —
1778 (там само)

ВОЛЬТЕР
(ФРАНСУА МАРІ АРУЕ)
(1694—1778)

Він був невмолимий і непереможний. Він перемагав насилля усмішкою, деспотизм — сарказмом, непогрішність — іронією, впертість — наполегливістю, неуцтво — істиною.

Віктор Гюго

Некоронований король. 1769 року на одну з пошт Парижа надійшов лист із дивною адресою. На конверті було написано: *«Королю поетів, філософу народів, Меркурію Європи, оратору вітчизни, історичу суверенів, панегіристу героїв, верховному судді смаку, покровителю мистецтв, благодійнику талантів, шанувальнику генія, бичу всіх*

переслідувачів, ворогові фанатиків, захиснику пригноблених, батькові сиріт, прикладу для наслідування заможним, опорі бідним, безсмертному взірцеві всіх вищих чеснот». Ім'я та прізвище не зазначалося. Але поштові чиновники без вагання відправили листа **Вольтерові**. Вони не сумнівалися, що лист адресований саме йому, некоронованому королю Європи.

Вірші приводять у Бастилію. Справжнє ім'я Вольтера — **Франсуа Марі Аруе**. Він народився в сім'ї заможного паризького нотаря, який міг віддати сина до привілейованого навчального закладу, де здобували знання діти вельмож. Це був єзуїтський¹ колег Людовіка Великого. І хоча Вольтер говорив, що вивчав у ньому *«лише латину та різні дурниці»*, насправді ж за сім років отримав хорошу освіту. Колежу Вольтер був зобов'язаний і своїми найкращими товаришами.

Навчався Вольтер добре. У шкільному журналі збереглася характеристика, що дали йому отці-єзуїти: *«Хлопчик обдарований, але великий бешкетник»*. Уже тоді він був насмішкуватим, мав скептичний розум, не бентежився перед вельможами, повадився незалежно і сміливо.

¹ *Єзуїти* — (від лат. Jesus — Ісус) — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого 1534 р. з метою боротьби проти Реформації і для зміцнення папської влади; керувалися гаслом: «Мета виправдовує засоби».

Видання книг Вольтера: «Едіп», «Кандид», «Заїра»

Ще тоді Вольтер зрозумів, що хоче стати поетом. Але батько інакше уявляв майбутнє сина і відправив його в Правову школу. Вольтерові не судилося стати юристом, та отримані знання йому знадобились у майбутньому. Прагнучи спрямувати сина на путь істини, батько наполягає на його участі в дипломатичній місії до Голландії. Але вже за кілька місяців того відправили назад до Парижа. Причина висилки — бурхливий роман.

Кохання заважало кар'єрі, але надихало на творчість. Вольтер твердо вирішив стати поетом і прославитися. Мрія невдовзі збулася. Але як! За віршовані дотепи на адресу високопоставлених осіб, зокрема регента¹ Філіппа Орлеанського, Вольтера в 1717 році ув'язнили в Бастилії, найстрашнішій французькій тюрмі. Тут йому довелося перебувати одинадцять місяців без паперу й пера. Із книг було дозволено лише поеми Гомера. Вийшовши на свободу, Вольтер у жартівливій поемі «Бастилія» так описав своє нещастя: *«Сину мій, — говорить у поемі тюремник, — двір цінує твої заслуги... Король навіть жалує тобі за них розкішні апартаменти у цьому своєму замку. Браві люди, що вартують біля дверей — це твій почет»*.

У в'язниці було створено трагедію «Едіп». Їй судилося уславити щойно взятий письменником псевдонім — *Вольтер*. Незважаючи на гучну славу, вчорашньому в'язневі було заборонено жити в Парижі. Заборону скасували лише через рік.

Повернувшись до столиці, Вольтер багато працює. З-під його пера одна за одною виходять поеми, оди, трагедії. Багато часу проводить він у спілкуванні; як і раніше, різкий і нестриманий у висловлюваннях. На нього пишуть наклепи, іноді

¹ *Régent* (від лат. *regens* — правлячий) — тимчасовий правитель держави замість монарха.

з такими рекомендаціями: *«Ув'язнити поета в чотирьох стінах до самої смерті»*.

Мине небагато часу — і цю пораду буде виконано. У 1726 році Вольтер знову опиниться в Бастилії за конфлікт з одним вельможею. Той дорікнув Вольтерові низьким походженням, на що дотепник відповів: *«Слава мого імені розпочинається мною, а вашого — закінчується вами»*. За два тижні Вольтера звільнили як відомого письменника, але зобов'язали його виїхати з країни.

Англія та її уроки. Вольтер прибув до Англії. Швидко вивчивши англійську мову, Вольтер читає наукові праці **Френсіса Бекона**, **Джона Локка**, **Ісаака Ньютона**, спілкується з письменниками, філософами, вченими, політичними діячами. Найбільше враження на нього справив **Джонатан Свіфт**. Вольтер був зачарований його іронічним і похмурим розумом. Щойно опублікований роман *«Мандри Гуллівера»* прочитав із захватом. У XX столітті французький письменник **Андре Моруа**, зазначаючи схожість Свіфта і Вольтера, сказав: *«Свіфт дав поштовх до створення оригінальних фантазій Вольтера... У Свіфта перейняв він ту невимушену манеру розповіді, що дає змогу гумористові з невинним виглядом проголошувати речі жажливі»*. В Англії Вольтер по-справжньому пізнав і твори **Вільяма Шекспіра**.

Перебування в Англії надихнуло Вольтера до написання *«Філософських листів»*. Це просвітницька книга, *«енциклопедія минулого і сучасного Англії»*. У ній Вольтер викладає ідеї Шекспіра, Бекона, Локка, Ньютона. У Франції майже нічого не знали про них. Про це згадує один із сучасників Вольтера: *«Ньютон вимірював, вираховував, але Ньютон не говорив... Врешті з'явився пан Вольтер — і одразу ж стало чути Ньютона. Весь Париж гримить ім'ям Ньютона»*.

У цій праці Вольтер сформулював і головні принципи власної філософії: деїзм¹, терпимість, право на вільну думку, заперечення будь-якої ролі церкви в суспільстві. Хоча зазначимо: Бог і церква, в розумінні Вольтера, не тотожні величини. Він ніколи не заперечував Бога, але все життя боровся з церквою, тією церквою, що взяла на себе місію контролювати свідомість і волю народу. Письменник мав підстави висловлюватися різко. Він страждав за життя від переслідувань церковників, очікував їх і після смерті. (Так і сталося: церква не давала дозволу на поховання Вольтера за християнським обрядом, і лише завдяки хитроцям близької до письменника людини, Вольтера було поховано по-людськи.)

¹ *Деїзм* (від лат. Deus — Бог) — релігійно-філософське вчення, яке визнає Бога творцем світу і законів, за якими світ існує, не потребуючи подальшого Божественного втручання.

Ріхард Кньотель. Фрідріх II і Вольтер. 1895 р.

У 1734 році книгу «Філософські листи» було засуджено паризьким парламентом до публічного спалення, однак твір Вольтера набув великої популярності. Письменникові знову загрожував арешт.

Рятуючись від переслідувань влади і церкви, Вольтер знаходить прихисток у своєї приятельки маркізи дю Шатле в її замку Сірей. П'ятнадцять років, прожитих у Сіреї, були плідними для письменника. Один за одним виходять його твори: цикл філософських повістей, поеми, вірші, а також 43 статті для «Енциклопедії».

Після смерті маркізи дю Шатле Вольтер змушений був шукати нового покровителя. Ним став прусський король **Фрідріх II**.

Вольтер і монархи. З Фрідріхом II Вольтер познайомився заочно, коли той був ще принцом. Вони листувалися, обмірковували філософські проблеми і змагалися у люб'язностях. Фрідріх просить Вольтера звертатися до нього по-приятельськи: *«Заради Бога, говоріть зі мною, як з людиною і відкиньте всі титули...»* Вольтер у захваті називає Фрідріха не *«Ваша величність»*, як вимагав етикет, а *«Ваше людство»*. Однак за три роки тісного спілкування ідеальний образ освіченого володаря для Вольтера потьмянів. Фрідріх теж змінив думку про філософа: *«Ви були б сама довершеність, — писав він Вольтеру, — якби не були людиною»*. Вольтер повернувся до Франції, однак продовжував листуватися із прусським королем.

Вольтер листувався і з російською імператрицею **Катериною II**. Після смерті Вольтера Катерина II купила його бібліотеку, що й нині знаходиться в Росії.

У Франції Вольтерові довелося жити при трьох королях. За Людовіка XIV він народився і змужнів. За Людовіка XV, що

став королем у ранньому дитинстві, Вольтер прожив більшу частину свого життя, деякий час був придворним історіографом, але король ненавидів Вольтера з холодною постійністю. Не жалував Вольтера і Людовік XVI. Опинившись у Бастилії під час Великої французької революції, король, вказуючи на книги Вольтера і Руссо, промовить: *«Ось хто знищив монархію!»*

«Фернейський патріарх». Коли Вольтерові було вже за шістдесят, він зрозумів, що його ніде не чекають і необхідно мати власне помешкання. Вольтер купує невеликий маєток Ферней на французько-швейцарському кордоні (*«щоб однією ногою стояти в республіці, а іншою — в монархії»*). Тут він проживе майже до кінця свого життя.

Саме у Фернеї Вольтер стане тією постаттю, що увійде в історію європейської культури як втілення Епохи Розуму, духу незалежності і свободи. Маєток Вольтера стає місцем паломництва. До нього приїжджатимуть шанувальники з усієї Європи. З-поміж них було багато відомих людей. Всі хотіли бачити і чути наймудрішу людину Європи.

У фернейський період до слави Вольтера-письменника додалася слава Вольтера-захисника скривджених владою і церквою. Особливо гучно прогриміла справа **Жана Каласа**. Його змовницьки звинуватили у вбивстві власного сина за релігійними мотивами, заарештували і стратили. Коли Вольтер довідався про це, він вирішив боротися за справедливість. Йому знадобилося чотири роки, щоб реабілітувати мученика Каласа. *«Кажуть, що наша епоха смішна — вона страшна»*, — зауважить Вольтер.

Ілюстрація до поеми
«Орлеанська дівка»
Вольтера. XX ст.

Він боровся, займався господарством, облаштовував свій маєток і завжди писав. Його активності, працездатності можна було позаздрити. Секретар Вольтера згадував: *«Робота була потребою його життя. Найчастіше ми працювали по 18—20 годин на добу. Спав він дуже мало і часто навіть будив мене вночі... Уява терзала його розум і не давала спокою»*. П'єси, філософські казки, послання, трактати поширювались по всій Європі. *«Усі жанри хороші, окрім нудних»*, — шуткував Вольтер.

«Я повторююсь, — говорив він, — але це привілей мого віку. Я буду

повторюватися доти, поки мої співвітчизники не позбавляться дурості».

З-поміж написаного Вольтером значне місце посідають твори на історичні теми. Це трагедії «Брут», «Смерть Цезаря», поема «Орлеанська дівка» і наукові праці, викладені художньою мовою («Історія Карла XII», «Доба Людовіка XIV»). У 1757 році російська імператриця Єлизавета доручила Вольтерові написати історію свого уславленого батька Петра I. Вольтер був у захваті від замовлення: *«Ви мені робите пропозицію, про котру я мріяв тридцять років»*. Його праця мала назву «Історія Російської імперії за царювання Петра Великого».

Про свою працю як історика Вольтер писав: *«Я прагнув... створити історію звичаїв, наук, законів, забобонів. Писали майже завжди історію королів, я хочу дати історію людей»*. І він це зумів зробити. *«Вольтер вніс свічадо філософії в темні архіви історії»*, — пізніше скаже Олександр Пушкін.

«Контрабанда — це я сам». У 84 роки, за кілька місяців до смерті, Вольтер вирішив відвідати Париж. Крилатим висловом стала відповідь Вольтера митникам на кордоні. На традиційне запитання, чи не везе він якогось контрабандного товару, письменник відповів: *«Єдина контрабанда — це я сам»*.

Париж із захватом вітав великого просвітника. Це був апофеоз Вольтера — *«нагорода за щасливу революцію, яку він викликав в умах свого століття»*. Жоден із письменників Франції не зажив такої прижиттєвої слави.

31 травня 1778 року Вольтера не стало. Письменник залишив нащадкам 90 томів творів. Він дав ім'я XVIII століттю — *«вольтерівське»*. Від його імені походить поняття *«вольтер'янство»* (синонім просвітницького вільнолюбства) і *«вольтер'янець»* (так називали кожного вільнодумця). *«На всій волелюбній... літературі XIX століття лежить відсвіт Вольтерового духу»*, — зазначає Максим Рильський у передмові до видання «Орлеанської дівки» українською мовою.

Твори Вольтера в Росії та в Україні. З 1756 року майже всі твори Вольтера з'явилися в перекладах російською мовою. Помітний вплив філософія Вольтера справила на творчість Олександра Радищева, Олександра Пушкіна, поетів-декабристів. Тарас Шевченко у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» іронізував з приводу листування Вольтера з російською імператрицею Катериною II. Іван Франко у своїх творах відзначав велику роль просвітницької діяльності Вольтера. Перші переклади його віршів українською мовою готували члени гуртка «Плеяда», зокрема Леся Українка. Окремі вірші Вольтера переклали Павло Грабовський та

Христя Алчевська, філософські повісті — Валер'ян Підмогильний, Микола Терещенко, Максим Рильський та Микола Лукаш.

ФІЛОСОФСЬКА ПОВІСТЬ

XVIII століття створює свій особливий жанр — *філософську повість*.

Такі твори не претендували на точність і ґрунтовність змалювання побутового життя. Не вимагалось в них і ретельного зображення характерів. Тон розповіді в повісті найчастіше веселий і жартівливий. Складається враження, що автор тільки й думає, як би розважити читача. Насправді — це своєрідна хитрість. Менш за все автори філософських повістей думали про розвагу. Вони прагнули донести до читача важливі, на їхню думку, ідеї, але не безпосередньо, прямо, а на прикладах конкретних персонажів та життєвих ситуацій. З цією метою просвітники часто вдавалися до *ф а н т а с т и к и* як способу популяризації ідей. Використання фантастики також давало змогу уникнути суворої цензури. Філософська повість за своєю суттю була *т р а к т а т о м*, але особливим — легким для читання і розуміння. Визначальна риса такого трактату — інтелектуальна гра (За **Андре Моруа**).

Класичним взірцем філософської повісті стали твори **Вольтера** «Кандид, або Оптимізм» (1759) і «Простак» (1767).

Ілюстрація до повісті
«Кандид» Вольтера.
Видання 1778 р.,
Штутгарт

До філософських повістей Вольтер звернувся у 1747 році нібито випадково. Переховуючись від переслідувань у маєтку герцогині де Мен, Вольтер для розваги господині почав розповідати, а потім і записувати те, що згодом назвуть філософськими повістями. Це невеликий том, що містить найбільш популярну нині частину творчої спадщини Вольтера. Сам він називав їх «дрібницями». За все життя письменник створив понад двадцять таких «дрібниць». Сучасники Вольтера, як і він сам, не надавали їм великого значення. Тільки час розставив усе на місця.

Філософська повість — різновид повісті, в центрі уваги якої філософська ідея чи проблема, що розглядається в художній формі.

Основні риси філософської повісті:

- жанр епічної літератури;
- в основі певна філософська ідея, проблема;
- персонажі й ситуації часто умовні;
- поляризація героїв;
- промовисті імена персонажів;
- використання фантастики;
- застосування форми подорожі героя;
- розповідь ведеться в легкому, іронічному тоні;
- наявність матеріалу для роздумів;
- реалізується просвітницький принцип «повчати розважаючи».

Запитання й завдання

1. Назвіть справжнє ім'я Вольтера, основні події його життя.
2. Розкажіть про роки навчання Вольтера.
3. Чому Вольтеру двічі довелося побувати в Бастилі?
4. Як вплинула на світогляд Вольтера мандрівка до Англії?
5. Розкажіть про стосунки Вольтера з монархами.
6. Якими справами відзначався фернейський період його життя?
7. Назвіть коло літературних, наукових, політичних, суспільних, релігійних інтересів Вольтера.

1. Випишіть зі статті висловлювання Вольтера і складіть на їхній основі розповідь про нього.
2. Накресліть і заповніть таблицю «Вольтер: час і люди». Звертайтеся до мережі Інтернет.

Відомі імена епохи Вольтера	Дати життя	Чим славилися	Ставлення до Вольтера

3. Послугуючись рубрикою «Художня галерея» (с. 32—33, 56—57), доберіть ілюстративний матеріал, що зображує Францію за часів Вольтера.
4. Підготуйте виставку «Обличчя епохи Вольтера». Використовуйте матеріал книги А. Акімової «Вольтер».

1. Складіть запитання до епіграфа, дібраного до статті про Вольтера.
2. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Що нового привніс Вольтер своїми творами у суспільну думку Франції?».
3. Розгляньте зображення Вольтера, вміщені в підручнику. Складіть за ними усний опис. Чи вдалося митцям відобразити у зовнішності Вольтера риси його характеру?

1. Спираючись на основні дати життя і творчості Вольтера складіть розповідь про нього.

2. Чим ви поясните триумф Вольтера під час його останнього приїзду до Парижа?
3. У чому полягають головні принципи філософії Вольтера?
4. Чому, на вашу думку, XVIII століття стали називати «вольтерівським»? Поясніть поняття «вольтер'янство» і «вольтер'янець».
5. Як творчість Вольтера вплинула на європейську літературу загалом і українську зокрема?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Вольтер (Франсуа Марі Аруе), Людовік XIV, Людовік XV, Людовік XVI, Катерина II, Фрідріх II, І. Ньютон, Дж. Свіфт.

Географічні назви: Франція, Париж, Сірей, Ферней, Англія, Пруссія.
Назви творів: «Філософські листи», «Філософські повісті» («Кандид, або Оптимізм», «Простак»).

Літературознавчий термін: філософська повість.

Ключові слова: Епоха Розуму, Просвітництво, Бастилія, література, філософія.

Вислови: «Всі жанри хороші, окрім нудних»; «Кажуть, що наша епоха смішна, — вона страшна».

ПРО ФІЛОСОФСЬКУ ПОВІСТЬ «ПРОСТАК» (1767)

Людина повинна бути... своїм власним другим творцем.

Крістоф Мартін Віланд

Простак — ім'я промовисте. Головний герой ф і л о с о ф с ь к о ї п о в і с т і — гуронець¹, представник індіанського племені. Знайомлячись, він повідомив, що не знає своїх батьків. Навіщо ця подробиця? Щоб дати зрозуміти читачеві, що герой навряд чи зазнав впливу виховання. Тому «дитинство його не обтяжували ті нісенітництва й дурниці, які пригнічують наше»², — говорить автор. Зовні гуронець виглядає досить незвично, але природно: «Був він простоволосий і без панчіх, на ногах були невеличкі сандалі, а голову прикрашало довге волосся, заплетене в коси...»

Неподібність героя до інших підсилена його іменем: «Мене завжди називали Простаком... бо я завжди говорю просто-сердо те, що думаю, і роблю все, що хочу».

Це дуже наївна, прямодушна і безхитрісна людина, не обтяжена забобонами та умовностями. Можна навіть сказати, що **Простак** — це доросле дитя чи дитя природи.

В особі Простака світ природи суперечить світові цивілізації. Якщо образ індіанця — це швидше фантастичне при-

¹ *Гуронець* — індіанець із племені віандотів, котрих французькі колонізатори презирливо називали *гуронами* (від *hure*, що французкою означає «кабаняча голова»).

² Тут і далі переклад Миколи Лукаша.

пущення, то образ цивілізованого суспільства в повісті цілком реальний — це *портрет вольтерівської епохи*. Щоб ні в кого не виникало сумнівів стосовно цього, Вольтер зазначає конкретну дату («1689 року»), вводить у твір конкретні імена (*де Левуа* — військовий міністр за Людовіка XIV, *де Ла Шез* — духівник Людовіка XIV), називає місця, де відбуваються події (*Нижня Бретань, Версаль, Париж*) і обов'язковий атрибут Франції, починаючи з XIV століття, — *Бастилія*. Люди, з якими спілкується Простак, теж не вигадані: суддя, пріор¹, єпископ, шпигун, різні чиновники. Вірогідні і їхні проблеми: захист від нападу (в даному випадку англійців), драматична доля інакодумців (*гугенотів і янсеністів*), змушених покидати рідні місця, рятуючись від переслідування. Абсолютно реальна й ієрархічна драбина, що склалася в державі. На верхівці її, звичайно, король. Але церква все ж вище, бо король слухає свого духівника — головного єзуїта. А над всіма ними є ще Папа, що живе десь далеко, біля Середземного моря, але саме до нього слід звертатися в деяких випадках.

Цей світ усталений і зовні навіть може видаватися гармонійним. Саме таким його вважають французи-бретанці, на землі яких розгортаються події повісті.

«Відкриття Простака». Що ж побачив і кого зустрів індіанець на чужій землі? Перш за все, добросердих людей — пріора з його сестрою, які навіть визнали його своїм небожем і були готові відписати йому спадщину. «Простак сміявся, не мігши уявити собі, щоб гуронець був небожем пріора з Нижньої Бретані». Ця дещо гіперболізована і від того зворушлива щирість людської душі підкреслює одвічну прихильність людей одне до одного.

В особі бретанців Простак побачив дуже допитливих людей, про що свідчать їхні численні розумні запитання до незнайомця.

Однак бачить Простак і зарозумілість французів. Вони, наприклад, впевнені, що «коли б не було пригоди з Вавилонською вежею, всі на землі розмовляли б французькою мовою». Деякі з них у запалі патріотичних почуттів думають, «що людина, народжена не у Франції, не має звичайного розуму».

Простак зі здивуванням відкриває, що життя французів регла-

Ілюстрація до повісті
Вольтера. Видання
XVIII ст.

¹ Пріор — настоятель католицького чоловічого монастиря.

ментоване абсолютно безглуздими нормами і правилами. Наприклад, він ніяк не міг зрозуміти, навіщо слід запитувати у дядька дозволу на кохання (а саме так хотіла вчинити дівчина *Сент-Ів*). Простакові *«видається надзвичайно смішним питати в інших поради, як йому чинити»*. Ще більш безглуздою, на його думку, є порада звернутися по дозвіл на одруження з Сент-Ів до *«найсвятішого Папи»*.

Так Простакові відкривається незрівнянний ф р а н ц у з ь к и й а б с у р д. Його багато в провінції, а ще більше у Версалі. Завдяки безпосередності і щирості Простака він стає очевидним для всіх. В очікуванні прийому Простак, не витримавши, скаже чиновникові: *«Пане... коли б одбиваючи англійців, я чекав так довго, як змусили ви мене чекати вашої аудієнції, вони б пограбували Нижню Бретань, як схотіли»*.

Абсурд розвивається по висхідній, і Простакові ще не раз доведеться дивуватися. Наприклад, він навіть уявити не міг, що нагородою за його героїчний вчинок буде можливість *«купити собі чин лейтенанта»*. Реакція Простака на це протилежна очікуваній. Він не радіє і не дякує — він обурюється: *«Щоб дав гроші за те, що відбив англійців? Щоб я платив за право вбити мене для вас, поки ви спокійно даєте отут свої аудієнції?»*

Франція — країна беззаконня. В цьому доведеться впевнитися Простакові. Сталося так, що Простака несправедливо ув'язнили. За законом його звільнити не вдається. Кохану Простака Сент-Ів змусили заради його порятунку піти ганебним шляхом. Її подальша доля трагічна. Це свідчить про панування в суспільстві антигуманних принципів моралі, згубних для людських душ.

Віра істинна й удавана. Відкриття Простака стосовно віри розпочалися, як тільки він ступив на французьку землю. З'ясувавши, що в гуронця своя віра, французи здивувалися: *«Як це може бути, чи то ж гуронці не католики?!»* Неприйняття іншої віри виявилось в негайному бажанні повернути Простака в свою віру: *«Ми охрестимо його, ми охрестимо його»*, — закричали всі хором. Нав'язуючи своє, французи-бретанці навіть не потребують згоди іншої сторони. Незважаючи на заперечення, йому дарують Біблію. Простак не просто прочитав, він *«проковтнув... з великою втіхою»* і *«незабаром знав напам'ять мало не всю книжку»*. Простак став своєрідним експертом Біблії. Виявилось, що ця книга чи не єдине у Франції, що було не тільки зрозумілим, але й щирим. Прочитавши Біблію, Простак *«пообіцяв стати християнином»* і виконувати всі правила, вказані в ній. Але тут нове відкриття чекало на нього. Виявилось, що *«віруючі»* французи вже давно відійшли від канонів християнства і тільки створювали ілюзію їх виконання.

Наприклад, приймати хрещення вже не обов'язково в річці, як описувалося в Біблії. Простак був єдиним, хто хотів вчинити так.

Невідповідність між вимогами віри та їх дотриманням створює комічні ситуації в повісті. С м і х виявив істину. Показово є історія наречення Простака іменем *Геркулес*: *«надзвичайно вчений єзуїт пояснив... що то був святий, який зробив дванадцять див»*. Цих слів досить, щоб зрозуміти, якою мірою французи знали Святе Письмо.

Вольтер не закликає до суворого дотримання всіх християнських норм і глибокого знання історії віри. Він лише ставить питання про право тих, хто вже давно живе за своїми власними законами. Не випадково ж Простак скаже: *«Я весь час бачу, що тут роблять безліч речей, яких нема у вашій книзі, й не роблять нічого, про що там сказано»*.

До неприйнятних речей, які суперечать Біблії, можна віднести й переслідування інакодумців. У країні відсутня віротерпимість, але наявна агресивність церкви щодо кожного, кого запідозрять у симпатіях до іншої віри. Коли помітили, що Простак розмовляє з гугенотами, зробили висновок, *«що він прихильний у серці своєму до гугенотів і засуджує поведінку єзуїтів»*. На цій підставі індіанця заарештували і відправили до Бастилії. Арешт Простака, аполітичної і віротерпимої людини, — свідчення свавілля влади і церкви, а також показник безправ'я і беззахисності народу.

Гармонія розуму й почуттів. Вольтер цінує природне начало в людині, тому що воно — ознака її духовного і фізичного здоров'я, істинності, здорового глузду. Оскільки він сповідував ідеали Просвітництва і надавав перевагу Розуму у вирішенні людських проблем, то, звичайно, не міг залишити свого героя Простака на рівні «природної людини». Автор уводить нового героя — у в'язниці Простак зустрічає вчителя в особі янсеніста *Гордона*. До Простака прийде розуміння того, що *«читання звеличує душу»*. Гуронець виявився здібним учнем. Сам він визнає, що *«із тварини перетворився на людину»*. Це теж було його відкриттям у світі цивілізації. Спілкування зі щиро-сердним Простаким змінило і його учителя. Гордон зрозумів, що він *«тратив свої дні на те, щоб обмірковувати волю Бога і роду людського, але втратив свою...»*. Отже, Вольтер показує своїх героїв у розвитку, становленні.

У фіналі повісті ми бачимо Простака в Парижі, вже під іншим іменем. Він воїн і філософ. Нове ім'я — свідчення того, що гуронець — зовсім інша людина. Якщо воїном він був і раніше, то філософом став віднедавна. Свої почуття Простак збагатив р о з у м о м.

Своєрідність повісті «Простак»:

- жанр — філософська повість;
- реальна основа повісті;
- елементи фантастичного припущення;
- проблема як ядро повісті;
- головний герой — умовна постать;
- погляд на епоху з позиції «природної людини»;
- проблема розмежування в суспільстві;
- реалізація принципу просвітників: «повчати розважаючи»;
- іронічна манера розповіді;
- суперечність: «природна людина» — цивілізований світ;
- утвердження перетворюючої ролі Розуму на прикладі Простака.

Історія індіанця, що, опинившись у Франції, поглянув на неї неупередженим поглядом, дала змогу Вольтеру показати актуальні проблеми монархії. У його повісті постає реальна Франція — країна суцільних абсурдів. Він сміливо сказав про те, що Францію розколюють чвари за соціальною ознакою — ті, хто у Версалі, дуже далекі від тих, хто в Нижній Бретані. Вольтер показав агресивність католицизму, переслідування всіх інакодумців.

Найвидатніший просвітник XVIII століття, Вольтер категорично був проти будь-якої абсолютизації. Він був за свободу віри, думки, почуття людини.

Запитання й завдання

1. Яким побачили Простака французи-бретанці? Що свідчило про їхній інтерес до індіанця?
2. Назвіть питання, проблеми, ситуації, щодо яких погляди Простака і бретанців розходилися. Про що свідчать ці розбіжності? А в чому вони були близькі? Чому?
3. З якою метою Простак вирушив до Версаля? Які почуття викликав у нього цей візит?
4. Назвіть усі згадки про гугенотів у повісті. Що дізнався про них Простак? Як він сприйняв їхню долю?
5. Що довідався Простак про католицьку церкву? Яке враження справило на нього почуте й побачене?
6. За яких обставин Простак потрапив до в'язниці? Що визначало його настрій там?
7. Назвіть героїв, з якими Простак міг вибудовувати стосунки, і тих, з ким стосунки гуронця були неможливі.

1. Пригадайте чи знайдіть інформацію про Францію епохи Вольтера.
2. Що таке *філософська повість*? Дайте їй визначення і розгорнуту характеристику.

1. Простежте послідовність подорожі Простака. На карті Франції знайдіть Нову Бретань, Париж, Версаль.
2. Наведіть приклади реалій епохи Вольтера у повісті «Простак».
3. Знайдіть у повісті згадки про англійців. Як, на вашу думку, до них ставився Вольтер?
4. Визначте в художньому тексті незрозумілі вам слова, знайдіть тлумачення їх у словниках.
5. Випишіть із тексту повісті влучні слова і словосполучення.

1. Яким ви уявляєте Простака? Намалюйте його портрет.
2. Продовжіть речення: «Простак — це людина, що...»
3. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Простаки сьогодні — хто вони?».
4. Об'єднайтеся у пари і подискутуйте за темою «Чи була випадковість у тому, що Простак потрапив до Бастилії?».

1. Назвіть проблеми французького суспільства XVIII століття, означені в повісті, і дайте до них коментар.
2. Чому, на вашу думку, наприкінці повісті Вольтер змінив ім'я гуронця і зробив його воїном та філософом? Прокоментуйте суть змін, що сталися з Простаконьом за час його перебування у Франції. Чи залишилося в ньому щось від колишнього Простака?
3. Назвіть основні риси повісті «Простак». Проілюструйте їх прикладами з тексту.
4. Доведіть, що «Простак» — філософська повість.
5. Подумайте, яким чином у повісті «Простак» відобразилася особистість Вольтера.
6. Назвіть ознаки епохи Просвітництва, що відбилися у повісті.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Вольтер, М. Лукаш.

Назва твору: «Простак».

Герой: Простак, Сент-Ів, Гордон.

Літературознавчі терміни: просвітницький класицизм, філософська повість.

Ключові слова: Простак, «природна людина», цивілізація, Розум, Версаль, віра, Бастилія.

Вислови: «Час зм'якшує все»; «Є чимало людей, що не варті своїх місць»; «Читання звеличує душу»; «Істина сяє власним світлом»; «Розум не можна просвітити полум'ям від кострищ».

Теми для доповідей і рефератів

- Вольтер-історик. Характеристика історичних праць письменника.
- «Філософські листи» Вольтера. Їхні ідеї та проблеми.
- Письменники-сучасники Вольтера. Хто вони?
- Вольтер і королі. Історія взаємостосунків.
- Сміх Вольтера. У чому його своєрідність?

Думка в подарунок

Не діяти й не існувати для людини — те саме (Вольтер).

Генріх Кольбе. Гете

Й.В. Гете — німецький поет, драматург, прозаїк, природо-дослідник.

1749 (Франкфурт-на-Майні) — 1832 (Веймар)

ЙОГАНН ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ (1749—1832)

Треба кимось бути, щоб щось створити.

Йоганн Вольфганг Гете

Він був Пророком, втіленням величного духу для всієї різноманітної та різномовної Європи. «Що таке я сам? Що я зробив? — запитував письменник і відповідав: — я зібрав і використав усе, що я спостерігав. Мої твори увібрали тисячі різних індивідів, неуків і мудреців, учених і дурнів... Моя праця — праця колективної істоти і носить вона ім'я Гете...»

Здобутки дитинства та юності. Народився Йоганн Вольфганг Гете у старовинному місті Франкфурт-на-Майні. Його сім'я належала до міської верхівки. Батько Гете був

заможною та освіченою людиною. Він подбав про те, щоб і його син теж отримав ґрунтовну освіту. Спочатку юного Гете навчали домашні вчителі. Під їхнім керівництвом він вивчив дві давні (грецьку й латинську) і три нові (французьку, італійську й англійську) мови. Це дало йому змогу долучитися до скарбів європейської культури.

Коли Гете виповнилося шістнадцять років, батько відправив його до Лейпцизького університету здобувати юридичну освіту. Щоправда, Гете вже з десятирічного віку мріяв бути поетом, а не правником. Три роки в Лейпцизі, цьому «*маленькому Парижі*», завершилися для Гете важкою хворобою. Упоравшись із нею в батьківському домі, він повертається до навчання, але вже у Страсбурзькому університеті.

Страсбург відіграв доленосну роль у житті Гете. Тут він отримає диплом юриста, тут відбудеться знаменна для нього зустріч із філософом і одним із перших збирачів фольклору Йоганном Готфрідом Гердером. У бесідах з ним та іншими одноподумцями, а також під впливом філософських поглядів Руссо на початку 70-х років XVIII століття виникла ідея нового руху в німецькій літературі. Він дістав назву «*Буря й натиск*», а його учасників стали називати «*буряними геніями*», або *штюрмерами* (від німецького *Sturm* — буря). Це був бунт молоді,

переважно поетів, проти всього, що сковує, обмежує розвиток, проти застою та убозтва тогочасного німецького життя. Штюрмери проголосили ідею Природи як основи всіх основ. У літературі вона проявилася в увазі до ф о л ь к л о р у, в утвердженні особливого героя — «п р и р о д н о ї л ю д и н и».

Штюрмери мали і свій ідеал поета — Шекспіра, який, на їхню думку, був «природним генієм». Залишаючись самим собою, Шекспір зумів показати у своїх творіннях «відбитки народів, соціальних станів, людських душ» (Й. Г. Гердер).

Вершиною літератури «Бурі й натиску» стала творчість Й. В. Гете. Його лірична поезія, історична драма («Гец фон Берліхінген»), роман у листах («Страждання молодого Вертера»), що став найпопулярнішим європейським виданням, — усе це найяскравіші грані штюрмерської епохи.

Веймар: місто, що стало домівкою Гете. Відійшовши від «Бурі й натиску», Гете наприкінці 1775 року прийняв запрошення молодого Саксен-Веймарського герцога Карла Августа відвідати столицю його маленької держави — місто Веймар. У XVIII столітті Німеччина була роздроблена більш як на триста герцогств. Деякі з них, наприклад, веймарське, були дуже маленькими. За часів Гете Веймар скидався на велике село з трьохтисячним населенням.

Герцог надав Гете посаду міністра, а потім і першого міністра. Десять років Гете майже не згадував про поезію. Про своє життя-буття упродовж цього десятиліття письменник згодом скаже: *«Я живу дуже просто, зайнятий з ранку до ночі. Іноді мені здається, я впаду, такий важкий цей хрест, що я несу без будь-якої допомоги»*. Що ж спонукало його так довго працювати на Веймар, безнадійно намагаючись перетворити зубожіле занедбане місто на квітуче й сучасне? Можливо, йому була близька позиція одного з його героїв, який говорив: *«Візьмись за будь-яку справу, і побачиш, на що ти здатен»*. Справа, за котру взявся Гете, дала скромні плоди. І він, врешті-решт стомившись від веймарського двору, його інтриг і порожнечі, у 1786 році від'їжджає до Італії. А через два роки по тому Гете назавжди повертається у Веймар.

Завдяки його присутності місто стало духовною Меккою для багатьох європейців, та й не тільки. Люди з різних країн стікалися до Веймара з однією тільки метою — побачити і почути Гете.

Гете як особистість. Російський письменник та історик Микола Карамзін згадував, як він уперше побачив Гете: *«Роздивлявся його хвилину; поважне грецьке обличчя»*. Ось це грецьке обличчя разом з величавістю, манірністю і навіть іноді холодністю дали підстави сучасникам Гете називати його *«олімпійцем»*. Будучи метром, він не завжди помічав навіть

визнаних письменників-сучасників, наприклад **Гофмана**, **Гейне**, не кажучи вже про менш відомих. Але **Фрідріха Шиллера** визнав одразу. Їхня дружба розпочалася в 1794 році і тривала десять років, аж до самої смерті Шиллера. Згадуючи його, Гете говорив: *«Ми скріпили спілку, що тривала все наше життя і принесла багато добра і нам, і іншим»*. Це була дружба двох геніїв, які одразу зрозуміли неординарність один одного. Шиллер так сказав Гете: *«Я раз і назавжди зарікся міряти Вас за правилами звичайної логіки...»*

Разом з тим, Гете ніколи не був однозначним. Незважаючи на свою зовнішню велич, він помилявся, іноді надто захоплювався, закохувався, йому не були чужі людські слабкості. Він завжди вмів бути новим, непередбачуваним. *«Люди будуть безупинно коливатися то в один, то в інший бік»*, — говорив Гете. І це майже власна характеристика.

Життя і творчість Гете завжди були неподільні, і він неодноразово це підкреслював: *«Всі мої вірші... нав'язні дійсності. Вірші, не пов'язані з життям, для мене — ніщо»*; *«Я писав любовний вірш, тільки коли любив»*.

Трудився він завжди багато і напружено. У молоді роки вимагав від себе і видавав по друкованому аркушу щоденно. На схилі літ теж намагався не здавати позицій. Робота над другою частиною трагедії *«Фауст»* — тому доказ. *«Я не буду жалітися і лаяти моє життя. Але, по суті, воно було тільки труд і робота; за свої 75 років навряд чи я провів хоч чотири тижні собі на втіху. Моє життя було вічним скочуванням каменя, який треба було знову піднімати»*.

Ілюстрація до трагедії
«Фауст» Гете. Видання
1884 р., Штутгарт

Гете багато працював, але, на диво, ніколи не втомлювався, тому що *«писав лише про те, про що мовчати був не в змозі. Що саме просилося на папір»*.

Завершивши *«Фауста»*, справу всього свого життя, Гете, за словами його друга і секретаря **Йоганна Петера Еккермана**, скаже: *«Подальше моє життя я віднині розглядаю як подарунок, і тепер уже, власне, байдуже, чи буду я що-небудь робити і що саме»*. Через два місяці, у березні 1832 року, Гете не стало.

Погляди **Й. В. Гете**. Як людина епохи Просвітництва, Гете спочатку свято вірив у проголошену про-

світниками ідею Розуму як великої перетворюючої сили. Разом з тим він застерігав від крайнощів. Гете вважав, що не можна людей переконувати в тому, ніби під прапором розуму і справедливості вони обов'язково увійдуть у царство щастя. *«Світ,— зауважував він,— завжди був, є і буде жорстоким — історія коливається вічно, і немає кінця війнам і кровопролиттям».*

Гете був здатний іти проти течії, не боячись, що його вважатимуть ретроградом¹. Так, він був проти свободи друку, проти участі мас в управлінні, проти демократії і конституції, він був переконаний, що *«розумна тільки меншість»*. Він не визнавав революції як засобу перетворення суспільства.

І в той же час він вірив, що у світі можлива гармонія. Гете прагнув до неї у своїй творчості і всіляко проповідував її як норму життя: *«Що б не було, життя все-таки хороше»*.

Не допускав Гете ніяких сумнівів і стосовно Природи. Його світогляд ґрунтувався на просвітницькому вченні про єдність всієї Природи, включаючи людину як природну істоту. Він вірив у те, що в природі є свій смисл, який, на жаль, *«недоступний людині»*.

Чи був Гете релігійним? Він писав: *«Звичайно, я схилиюся перед Христом як перед «божественним одкровенням, вищим принципом моральності»*. Інакше кажучи, Гете вбачав у християнстві не церкву, а основу моралі та культури. Він вважав, що над величчю моральної культури християнства людському духові ніколи не піднятися. Гете вірив у безсмертя душі, в Спасителя і вічність. *«Я впевнений, що я — той самий, хто перед вами вже тисячі разів жив, і ще буду жити тисячі раз»*. І все ж сьогочасне життя для нього було понад усе.

Гете був філософом дії і справи: *«Думати і діяти, діяти і думати — ось підсумок усієї мудрості»*. Зауважимо, дія у нього все ж попереду знання — *«поки про все дізнаєшся, втрапиш самого себе»*.

Гете був велетнем духу і його співцем. Дух, на його переконання, живе вічність і не підлягає зруйнуванню.

Гете зріс у світового генія, залишаючись при цьому земною людиною. Гете і сам скаже, що його життя — *«це тріумф суто людського»*.

Йозеф Штилер.
Портрет Гете. 1828 р.

¹ *Ретроград* (лат. retrogradis — той, хто задкує) — ворог прогресу, людина з відсталими поглядами.

Гете й українська культура. Внесок Гете у світову культуру і науку величезний. Його творчість надихала й надихає майстрів слова, художників, композиторів.

Перший переспів з Гете українською мовою належить **Петру Гулакові-Артемовському** (балада «Рибалка», 1827 рік). Невтомним популяризатором творчості Гете був **Іван Франко**, який переклав багато його поезій, частину трагедії «Фауст», досліджував поетичну спадщину світового генія. У різні часи твори Гете перекладали **Юрій Федькович, Павло Грабовський, Борис Грінченко, Максим Рильський, Микола Бажан, Дмитро Загул, Дмитро Павличко, Євген Дроб'язко, Микола Лукаш** та інші.

Запитання й завдання

1. Пригадайте вивчене про Гете у 5 і 7 класах. Яке місто має право називатися батьківщиною поета?
2. Що мають на увазі, коли говорять про універсалізм Гете?
3. Поміркуйте, що мав на увазі німецький поет Гейне, коли говорив: *«Природа побажала довідатися, як вона виглядає, і створила Гете»*.
4. Назвіть відомі вам твори Гете.
5. Яку роль у житті поета відіграв рух «Буря й натиск»? Хто такі *штюрмери*?
6. Яким запам'ятали Гете його сучасники (зовнішність, поведінка, спосіб життя)?

1. Як висловлювання Гете, вміщені у статті, характеризують його як особистість?
2. Використовуючи словники та довідники, складіть хронологічну таблицю історичних подій, що припадають на час, коли жив і творив Гете.
3. Складіть запитання до ілюстрацій, вміщених у статті про митця.

1. Сформулюйте питання, які, на вашу думку, залишилися не висвітленими у статті про Гете. Доповніть статтю додатковою інформацією.
2. Об'єднайтесь у групи і складіть кросворд «Люди і міста в житті Й. В. Гете».
3. Сформулюйте своє запитання до Гете: *«Я б у письменника запитав (запитала)...*»
4. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Чи актуальними є проблеми, які хвилювали Гете?».

1. Назвіть основні події життя Гете. Дайте їм коротку характеристику.

2. Сформулюйте запитання до епіграфа, дібраного до статті. Визначте, як ці слова характеризують Гете.
3. Продовжіть речення (письмово): «*Німеччина має підстави пишатися тим, що вона є батьківщиною Й. В. Гете...*»

**Чи добре ви
запам'ятали?**

Імена: Йоганн Вольфганг Гете, Ф. Шиллер, Й. Г. Гердер.

Географічні назви: Німеччина, Франкфурт-на-Майні, Лейпциг, Страсбург, Веймар.

Назви творів: «Страждання молодого Вертера», «Фауст».

Ключові слова: «Буря й натиск», штюрмерство, Просвітництво, Природа, «природна людина».

ПРО ТРАГЕДІЮ «ФАУСТ» (1808—І ЧАСТИНА. 1831—ІІ ЧАСТИНА)

Всю долю людства хочу випробувати у
глибинах свого ества.

Йоганн Вольфганг Гете

«Задум дуже вже старий...» Маг і чорнокнижник¹ доктор *Фауст* — легендарний герой однієї з найбільш уславлених німецьких народних книг. Він був реальною особою, жив у першій третині XVI століття. Був ученим: вивчав богослов'я, астрологію, математику, займався лікарською справою. Прагнення оволодіти священним знанням було його суттю. Ще за життя Фауста про нього складали легенди. Вважали, що за свої успіхи в науках він заплатив страшну ціну: продав душу дияволу. У цій легенді втілювався жах людей середньовіччя, поєднаний із захопленням та цікавістю до того, хто проникав у невідомі таємниці.

Спочатку історії про Фауста-бунтівника і безбожника розповідалися в Німеччині усно, а в 1587 році книговидавець І. Шпіс опублікував «Історію про доктора Йоганна Фауста». Першим до цього фольклорного образу звернувся англійський драматург, сучасник Шекспіра **Крістофер Марло**. Він написав про Фауста трагедію. Вважають, що англійські актори грали її в Німеччині, де її й було перероблено для постановки в ляльковому театрі. Цю виставу бачив юний Гете. У середині XVIII століття інтерес до образу Фауста в німецькій літературі посилювався, зокрема, і в оточенні Гете. Адже образ Фауста, чий розум руйнував канони і прагнув сягнути за межі доступного й дозволеного, був близький «*буряним геніям*».

¹ *Чорнокніжник* — той, хто користувався чаклунськими («чорними») книгами; чаклун, знахар.

Анрі Шеффер. Фауст і Маргарита. ХІХ ст.

«Фауст» супроводжував його все життя». На початку 70-х років Гете звертається до образу Фауста, що відтепер буде супроводжувати його все життя, змінюючись разом з потом та епохою.

«У тисяча сімсот сімдесят п'ятому році я привіз його з собою у Веймар. Спочатку я його писав на аркушах поштового паперу і нічого не правив, оскільки остерігався написати хоч один непродуманий рядок, що потребував би виправлення», — так згадував Гете початковий період своєї роботи над твором. Перша частина «Фауста» в остаточному варіанті побачить світ у 1808 році. Восени 1831 року Гете завершить і надрукує другу, заключну частину. Але в січні 1832 року повернеться до неї, щоб внести останні доповнення.

Жанр «Фауста», його композиція. Гете визначив свій твір як трагедію. У ній, як і в античній трагедії, герой-людина вступає у стосунки з вищими силами і намагається вирішити свою долю. І разом з тим трагедія Гете відрізняється від античної і шекспірівської. Гете не сковує себе вимогами сцени. Дотримуючись драматичної форми, він писав «Фауста» як поетичний твір, а саме — як *драматичну поему*. Можна сказати, що «Фауст» — це трагедія-поема.

Фінал трагедії у Гете своєрідний. Його герої — *Маргарита* у першій частині, а *Фауст* у другій — помирають. Однак кінець їхнього життя на Землі зовсім не означає, що вони взагалі відходять у небуття. Душі Фауста і Маргарити врятовує Небо для вічного життя. Інакше кажучи, фінал написано не в традиціях античної трагедії, а в дусі християнського вчення про безсмертя душі. Гете дає підстави розглядати поняття «трагедія» не тільки в жанровому визначенні, а й у змістовому. Історія Фауста — це трагедія чистих поривань, добрих намірів, почуттів. Фауст не тільки не вирішив свої проблеми, а ще й втягнув у свою трагічну орбіту інших, наприклад, чисту і щирку Маргариту, її брата Валентина.

Композиція «Фауста» складається з двох частин, Присвяти, двох прологів («Пролог у театрі» і «Пролог на небі»).

Драматична поема — невеликий за обсягом віршований твір, у якому поєднуються жанрові форми драми та ліро-епічної поеми.

У «Пролозі в театрі» сперечаються директор театру, Поет і Комік про те, яким має бути мистецтво. Для директора цінність театральної постановки визначається касовим збором. Поет мріє про високе мистецтво, яке виражало б глибоке розуміння життя. А Комік радить життєвій правді надавати легкої, цікавої для глядачів форми. По суті, у пролозі поставлено питання про «високе» і «низьке». Спочатку вони здаються несумісними, але якщо подумати, мистецтво тільки тоді буде близьким народові, коли буде наснажуватися його здоровим глуздом. «В життя людське чимглибше заглядай-те»¹, — радить актор.

Ілюстрація до трагедії
«Фауст» Гете. Видання
1884 р., Париж

«Пролог на небі», як і належить прологу, передує історії, що розгорнеться в трагедії. Тут означені головні фігури дійства, головні ідеї, головні проблеми.

Центральні фігури трагедії — *Господь* (зримо-присутній тільки в пролозі), *Мефістофель* (Диявол) і *Фауст* (Людина). Ім'я «Фауст» походить від латинського слова *faustus* — щасливий.

Господу з його Божественної висоти все бачиться незмінним і вічним («*І путь накреслену верстає / Од первовіку й дотепер*»). Про це і співає хор архангелів. Під час урочистої пісні з'являється Мефістофель і розпочинає дискусію з Господом про людину. «*Люди мучаться, що жаль на них дивиться...*» — скаржиться він. Мефістофель не вірить у людину, в її сили та здібності. Він говорить про неї з презирством. Навіть така людина, як Фауст з його невгамовним прагненням до істини, здається йому жалюгідною. Нікчемність людини він і береться довести Господу. А той вірить у людину в особі Фауста, вірить у її розум і здатність усе витримати й перемогти. Господь вітає прагнення людини до пізнання: «*В душі, що прагне потемки добра, / Є правого шляху свідомість*». Але водночас Господу відомо, що Людина «*понад усе кохає спокій*», саме тому їй потрібен «*супутник воружкий, щоб... збуджував — до дії*». Цю роль, за згодою Господа, береться виконувати Мефістофель.

Із діалогу Господа з Мефістофелем видно, що вони і є ті вищі сили, котрі визначають життєвий шлях людини як на Землі, так і на Небі, що й стане очевидним у фіналі трагедії. Отже,

¹ Тут і далі переклад Миколи Лукаша.

Людина не вільна у своєму виборі, але в той же час ніхто й ніщо не заважає їй шукати і *«рватися у бій»*. Господь визнає за нею таке право.

«Спробуй його злудить, поки живе він на землі...» Фауст, який втілює в собі саму сутність людини, — головний герой дійства, задуманого Мефістофелем і підтриманого Господом. *«...Все, що далі чинить Фауст і що відбувається з ним, розігрується, ніби на сцені, перед очима самого Бога. Високий Глядач, він же й Найвищий Суддя, незмінно присутній при розвитку дії, хоч далі в русі сюжету ця присутність безпосередньо не виявляється. На очах у глядача звершує своє коло людська доля в очікуванні того, коли Найвищий Суддя винесе їй свій вирок»*, — зазначає сучасний німецький учений **О. Конрад**.

Фауст з'являється на сцені у хвилину відчаю. Він розчарувався у книжкових істинах. Почерпнувши чимало знань — *«я й лікар, і правник, і... богослов»*, — він змушений визнати, що не став *«ні на волос вищий, / До безконечного не ближчий»*. Страждаючи від безсилля пізнати світ власним розумом, Фауст звертається до магії: *«Чи не одкріє духів міць / Мені одвічних таємниць»*.

Дух Землі — це та одвічна велична сила, що надає руху всій природі. Дух *«в життя потоках, у морі дій»*. Він явився Фаустові, але той не зміг його «вдержати».

Усвідомлюючи, що природа не відкриється йому сама, Фауст відчуває себе нікчемою — *«немов сліпий хробак»*, і, зневірившись, хоче випити отруту. Але його руку зупиняє, а отже, й рятує, хор Ангелів, що співає *«Христос воскрес!»* Насправді Христос, син Божий, і порятував Фауста. І він залишається, щоб пройти свій шлях на Землі, супроводжуваний помилками, падіннями, розчаруваннями, але й радіщами кохання, радіщами пізнання, радіщами перемог.

Два образи, двоє вчених: Фауст і Вагнер. Цілковита протилежність Фаустові — Вагнер, його колишній учень, а тепер помічник. Він — зразок кабінетного вченого, для котрого вища насолода — *«книжки читати»*. Фаусту цього замало, він хоче пізнати сутність речей, хоча добре знає, наскільки це небезпечно — тих, хто ніс *«думки юрбі невдячній»*, палили й розпинали. Вагнер хоче знати заради самого знання. А Фауста хвилює мета пізнання, тому для нього є природним запитати: *«А що ж «пізнати» означає?»*

Протилежність Фауста і Вагнера виявляється і в їхньому ставленні до народу і народу до них (*«За міською брамою»*). Вагнер бачить *«народну шану»* до Фауста і його сором від того, що частував народ чудесами алхімії. Вагнер дивується з таких стосунків і відверто говорить: *«Сам би я не зміг гулять між мугирями, / Бо грубості я не виношу скрізь»*.

Фауст і Вагнер відмінні не тільки в тому, що мають різну мету в намаганнях пізнати природу, а й у тому, що Фауст ще й уміє насолоджуватися її красою, в той час як Вагнер заявляє: *«Поля й ліси; / Пташині крила — то мені до лиха»*. А для Фауста життя у будь-яких проявах — понад усе.

По-різному Фауст і Вагнер вперше побачили і Мефістофеля, що постав перед ними в образі чорного пуделя. Вагнер помітив у ньому тільки хороший вишкіл, а Фауст побачив інше — *«він проводить / Чаклунський круг навколо наших ніг»*. Тут прозаїчному і буквальному погляду Вагнера протиставлено погляд глибокий, що проникає за межі зовнішньої оболонки.

Фауст і Мефістофель: Людина й Диявол. *Мефістофель* — одне з багатьох імен диявола. Це ім'я складається з двох давньоєврейських слів: *мефіз* — руйнівник і *тофель* — обманщик. Мета Мефістофеля — випробувати Фауста.

Мефістофель — диявол, але не тільки. У Гете він ще й втілення абсолютного заперечення. *«Я — заперечення усього»*, — представляється Мефістофель, а дещо пізніше пояснить: *«Я тої сили часть, / Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого»*.

Що це означає? Те, що, заперечуючи, він створює умови для появи нового. І це закон життя. У Гете Мефістофель із звичайного спокусника, яким він зображений у народній книзі, перетворився в одну з потужних рушійних сил життя. Саме цю місію доручає йому Господь.

Не тільки Мефістофель, а й Фауст у Гете пристрасний заперечувач. Він шле *«прокльон людському сліпуванню»*, *«мрії славолюбній»*, *«золоту»*, *«й терпінню надто»*. Дух творчого неспокою — це те, що зближує Фауста й Мефістофеля.

Мефістофель у Гете не спрощений лиходій, про що свідчать його репліки, судження, злі виступи проти схоластичної науки, влади. На адресу церкви він уїдливо зауважує: *«А в нашій церкві добрий шлунок»*. Мефістофелю належить і багато інших влучних і мудрих висловів: *«Цінуйте час, він не стоїть на місці»*, *«Лиш в русі проявить себе чоловік»*, *«Теорія завжди, мій друже, сіра, а древо життя — золоте»*.

Фаустові теж потрібен був Мефістофель. Він з'явився до нього у хвилину абсолютної зневіри й безнадії (*«Я шлю прокльон*

Ілюстрація до трагедії
«Фауст» Гете. ХХ ст.

надії, вірі»). Фаустові «науки стали... ненависні», у нього «пурвалась нитка мислі» і навіть життя обтяжує його. «Я кличу смерть, ненавиджу життя», — лунає зойк його душі. І тут — Мефістофель з його обіцянкою «у всім служить», дати «таке, чого повік іще не бачив чоловік». Він несподівано став для Фауста останньою можливістю змінити течію життя. Адже філософ підписує угоду з Мефістофелем не стільки заради чуттєвих насолод, скільки заради спраги пізнання. Це було новим у трактуванні образу Фауста порівняно з народними книгами, де герой прагнув лише чуттєвих утіх.

Мефістофель зобов'язується виконати будь-яке бажання Фауста, а натомість хоче забрати його душу, але тільки тоді, коли Фауст забажає зупинити прекрасні миттєвості життя. Слова: «Спинися, мить! Прекрасна ти!» — будуть його кінцем. Мефістофель бере життя Фауста під заставу.

Програма випробувань для філософа укладена Мефістофелем: спокуси і чуттєві втіхи, хоча Фауст прагнув інших відкриттів — сягнути глибин у пізнанні. Ведений Мефістофелем, він на якийсь час відходить від пошуку істини.

Першим за сценарієм Мефістофеля значився похід до студентів у «авербаків склеп у Лейпцизі». Подібний заклад існував насправді. Гете відвідував його в студентські роки (на стінах там висіли дві картини: Фауст на бенкеті зі студентами і його відліт верхи на діжці). Тут панують веселі розваги, вино ллється рікою. Мефістофель, швидкий на витівки, радить Фаустові: «Придивися, як весело живе гульвіса». Але ніхто й ніщо не може захопити Фауста: «Вони мені уже обридли всі».

Наступним, за планом Мефістофеля, був візит на кухню до відьми за омолоджувальним зіллям. Мефістофель обіцяє, що, ковтнувши його, Фауст побачить «Гелену... в кожній дівці».

Ежен Делакруа. Зустріч
Фауста з Маргаритою.
XIX ст.

Фауст і Маргарита. Зустріч Фауста з Маргаритою була влаштована Мефістофелем. Для нього Маргарита — лише засіб випробування Фауста. А для Фауста вона стала коханою. Їхні почуття розвиваються за власним сценарієм. Потреби в порадах Мефістофеля Фауст не відчував, вони навіть його дратували.

Історія їхнього кохання розкривається в ліричних відступах, у баладі про фульського короля, в

пісні Маргарити за прядкою. Вона молиться перед статуєю скорботної Божої Матері й знову промовляє слова любові і страждання:

Як душа моя страждає,
Чим тремтить, чого жадає —
Видно лиш тобі одній!

З вуст уже божевільної Маргарити теж звучить голос кохання.

Самі любовні стосунки Фауста й Маргарити винесено за межі сцени. Там Фауст спокушає Маргариту, там вона підливає сонне зілля матері — *«щоб ми вдвох раювали»*, там же нещасна Маргарита стає дітовбивцею, рятуючись від ганьби. Від шпаги Фауста гине її брат Валентин, захищаючи честь сестри. Гріхове кохання до Фауста спричинило конфлікт Маргарити з середовищем, до якого вона належала. Дівчина порушила одвічні закони суспільства і повинна була загинути — її страта неминуха. Мефістофель виголошує: *«Вона рокована»*. І це не тільки його, а й загальнолюдський присуд. Слід зазначити, що таке розгортання долі Маргарити було підказане Гете самим життям. У роки його дитинства у Франкфурті привселюдно страчували жінок, які позбувалися позашлюбних дітей, намагаючись приховати свій гріх.

Гете поєднав у сюжеті своєї трагедії дві історії з реального життя: про вченого-мага і дівчину, засуджувану суспільством.

Кохання Маргарити і Фауста з самого початку було приречене, бо біля його витоків стояв Диявол. Чорна тінь увесь час нависала над їхнім почуттям. Маргарита зрозуміла це тільки у в'язниці: *«Чого він прийшов сюди з глибини?»* — запитує вона Фауста. На вимогу Фауста Мефістофель допомагає йому рятувати Маргариту, але ніскільки її не жаліє: *«Вона не перша»*. Та ще й жорстоко нагадує Фаустові про його власну роль у долі дівчини: *«А хто довів її до загибелі? Я чи ти?»* У цих словах є чимала частка правди. Фауст винуватий у своїх діяннях. Тому відповідальність за долю Маргарити — на його сумлінні.

Отже, Маргарита не знаходить у людей прощення, але її молитва до Господа почута, й у відповідь лунає голос з Неба: *«Врятована»*. Господь простив Маргариті її гріхи, скоєні заради любові, і забрав її душу до себе.

Спасіння Маргарити — прелюдія до фіналу трагедії — спасіння Небом Фауста.

«Вознесіння врятованої душі». У другій частині трагедії, що створювалася у 1825—1831 роках, випробування Фауста продовжуються. Але живе він тепер не стільки особистими проблемами, скільки суспільними. І продовжує пошук смислу

життя в усіх його сферах. Гете так пояснив логіку розвитку своєї думки у другій частині трагедії: *«Майже вся перша частина суб'єктивна. Її написано людиною, більш підвладною своїм пристрастям... У другій частині суб'єктивне майже повністю відсутнє, тут відкривається світ більш високий, більш широкий, світлий і безпристрасний; і той, хто мало що зазнав і мало пережив, не зуміє в ньому розібратися»*.

Мрії Фауста грандіозні — він хоче побудувати нове суспільство у *«вільному краю»*: *«Мільйонам ми настачим місця тут —/ Стихію зборе їхній вільний труд»*. Але, скеровані Мефістофелем таємничі істоти — лемури — не землю відвоюють у океану, як вважає осліплений Фауст, а готують загибель самого філософа (копають йому могилу). Та Фауст щасливий у своєму невіданні і промовляє заповітні слова: *«Спинися, мить! Прекрасна ти!»* Мефістофель дочекався свого часу: *«Годинник став...»* Фауст помирає.

Це свідчить про песимістичний фінал? Ні, адже трагедія не закінчується смертю Фауста. Він помер тільки на Землі. А душу його, незважаючи на протести Мефістофеля, рятують Ангели:

Далось нам із лиха пут
Шляхетний дух розкути:
Стремління вічне й ревний труд
Сподобляться покути.

За спогадами Еккермана, Гете зазначав, що в цих словах *«ключ до порятунку Фауста»*, і пояснив, що він має на увазі: *«У ньому самому ця все більш висока й чиста діяльність до останньої години, а з неба — на допомогу йому сходять вічна любов. Це цілком відповідає нашим релігійним уявленням, відповідно до яких не тільки власними зусиллями заслугуємо ми вічного блаженства, а й милістю Божою...»*

Фінал трагедії — пісня містичного хору, що лине з Неба:

Яви минутого	Де все урочес
Нам ніби сняться;	Діє й живе;
То — символ суцього,	Вічноночіночє
Де сні здійсняться,	Нас туди зве.

«Яви минутого» — це коротке життя на Землі. Воно лише *«символ суцього»*, тобто вищої істини буття. Що це означає? Це одвічне і безперервне прагнення до вічного життя, що є тільки на Небі.

Отже, трагедія розпочинається і завершується на Небі. Можливо, Гете хотів сказати, що у світі є Вища сила, якій підвладне все існуюче, серед них і люди. Вона спрямовує їхнє життя і вона ж судить, хто з них є хто. Гете так пояснював

Своєрідність трагедії «Фауст»:

- жанр — трагедія, драматична поема;
- віршова форма;
- композиція — присвята, два прологи, дві частини;
- поєднання реального й фантастичного;
- головні сили — Господь, Диявол, Людина;
- головний герой — Фауст — «символічний образ людства» і «жива людина»;
- протистояння Господь — Диявол;
- неоднозначність образу Мефістофеля;
- «експеримент» над Фаустом як спосіб визначення сутності людини, її гідності, місця й призначення у світобудові;
- кохання як величне почуття і випробування;
- про трагічність людського буття;
- фінал — втілення християнського віровчення.

фінал трагедії: «Фінал вознесіння врятованої душі зробити було дуже нелегко...», я «надав своїм поетичним порівнянням благородно обмеженої чіткої форми християнсько-церковних переказів і образів».

У фіналі трагедії втілено ідеал доби Просвітництва. Перекладаючи й досліджуючи безсмертний твір Гете, Іван Франко писав: *«Ані наука сама собою, ані безжурне життя, ані почесні, ні слава — ніщо те не може ущасливити чоловіка, коли той все і всюди має на оці тільки себе самого. Аж коли він всі свої здобутки, всю силу поверне на працю для ущасливлення інших... тоді чоловік може бути щасливим. Се велика правда, котрою завершується «Фауст»...»*

Запитання й завдання

1. Назвіть головних персонажів «Прологу на небі». Про що вони сперечаються?
2. Чому Господь і Мефістофель змовилися? У чому полягала суть їхньої угоди?
3. Чому саме Фауста вирішено було піддати випробуванням?
4. Назвіть головних персонажів першої частини «Фауста».
5. У якому душевному стані перебував Фауст на момент зустрічі з читачем? Чим це було зумовлено?
6. Фауст і Вагнер: учитель і учень. Поясніть, чи були вони однопідумцями.
7. Якою була самохарактеристика Мефістофеля?
8. Чи вдало Мефістофель вибрав час, щоб з'явитися до Фауста? Чим він спокушав філософа?
9. Чому Фауст врешті-решт погодився підписати з Мефістофелем угоду? Чому кров'ю? Чи є у цьому смисл? У чому полягає зміст угоди?

10. Як зароджувалося кохання Фауста і Маргарити? Чому воно розвивалося не за сценарієм Мефістофеля?

11. Як виявила себе в коханні Маргарита? Чи винна вона в тому, що з нею трапилося? Чи є вина Фауста у її трагедії? Чому йому не вдалося врятувати Маргариту?

12. Чи завжди Фаустові вдавалося жити без помилок?

1. Вкажіть час написання «Фауста». До якої літературної школи належав Гете, коли почав працювати над твором? Як познавився вплив цієї школи на виборі головного героя?

2. Назвіть першоджерела «Фауста». Які два сюжети поєдналися в цьому творі?

3. Як Гете визначив жанр твору? Поясніть його жанрову своєрідність.

4. Схарактеризуйте композицію трагедії «Фауст».

5. Що означають імена *Фауст* і *Мефістофель*?

1. Прочитайте в підручнику статтю про трагедію «Фауст». Підготуйте переказ статті.

2. Випишіть зі статті міркування Гете про Фауста. Складіть до них запитання.

3. Знайдіть у тексті «Прологу на небі» і першій частині «Фауста» цитати, якими можна проілюструвати жанрові особливості твору.

4. Випишіть ключові слова із тексту останнього монологу Фауста «*Лиш той життя і волі гідний...*».

5. Випишіть із тексту трагедії крилаті слова і словосполучення.

6. Укладіть словник нових для вас слів за першою частиною трагедії «Фауст».

7. Вивчіть напам'ять один із монологів Фауста (за власним вибором).

8. Перекажіть першу частину трагедії.

1. «Моя розповідь про Фауста». Як би ви її розпочали?

2. Напишіть для свого «Словника літературних героїв» коротку статтю про одного з героїв трагедії.

3. Усно прокоментуйте монолог Фауста «*Край гір лежить гниле багно...*».

4. Дайте своє продовження рядка з останнього монологу Фауста: «*Лиш той життя і волі гідний, ...*»

5. Висловіть ваше розуміння слів: «*Теорія завжди, мій друже, сіра, а древо життя — золоте*».

6. Сформулюйте запитання до ілюстрацій, уміщених у статті про трагедію «Фауст».

7. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Фауст і Мефістофель. Хто вони?».

1. Перший діалог Фауста і Мефістофеля. Випишіть із тексту всі докази Мефістофеля та антидокази Фауста з приводу необхідності спілки між ними. Працюючи в парах, озвучте слова кожної зі сторін.

2. Автор твору і автор ілюстрацій до нього: чи збігається їхнє бачення героїв «Фауста»? Об'єднайтесь у дві групи: одна представляє письменника, друга — художника.

23

1. Чи можна назвати Фауста ідеальним героєм? Чи зумів він безпомилково пройти свій життєвий шлях?

2. Чи однозначний образ Мефістофеля? Дайте коментар до його самохарактеристики: «Я — тої сили часть, що робить лиш добро, бажаючи лиш злого».

3. Гете визнавав, що в ньому самому є щось від Фауста, а щось — від Мефістофеля. Що саме, на вашу думку?

4. У чому саме Фауст врешті-решт побачив істину буття?

5. Чому Фауст не вимовив заповітних слів у момент кохання до Маргарити? За яких обставин він їх промовив?

6. Чому Фауст так і не довідався, що його одурено? Чому Гете зобразив його наприкінці життя сліпим? Чи вдалося Фаустові при житті досягнути вищу істину буття?

7. Чому Небо не дозволило Мефістофелю забрати душі Фауста і Маргарити? Чому їм було дозволено зустрітись на Небі?

8. Чому дія у трагедії починається і завершується на Небі?

Чи справдилася віра Господа в людину? Яку відповідь, на вашу думку, дає автор трагедії?

9. Дайте коментар до пісні містичного хору, що завершує трагедію.

10. Чому Гете назвав «Фауст» трагедією? Чи тільки жанр він мав на увазі?

11. Чому Гете вважав, що «Фауст» створений не тільки для сучасників, а й для наступних поколінь?

Прочитайте мовою оригіналу

Ein Sumpf zieht am Gebirge hin,
Verpestet alles schon Errungene;
Den faulen Pfuhl auch abzuziehn,
Das letzte wär das Höchsterrungene.
Eröffn ich Räume vielen Millionen,
Nicht sicher zwar, doch tätig-frei zu wohnen.
Grün das Gefilde, fruchtbar; Mensch und Herde
Sogleich behaglich auf der neusten Erde,
Gleich angesiedelt an des Hügels Kraft,
Den aufgewälzt kühn-emsige Völkerschaft!
Im Innern hier ein paradiesisch Land,
Da rase draußen Flut bis auf zum Rand,
Und wie sie nascht, gewaltsam einzuschießen,

Gemeindrang eilt, die Lücke zu verschließen.
 Ja! diesem Sinne bin ich ganz ergeben,
 Das ist der Weisheit letzter Schluß:
 Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
 Der täglich sie erobern muß!
 Und so verbringt, umrungen von Gefahr,
 Hier Kindheit, Mann und Greis sein tüchtig Jahr.
 Solch ein Gewimmel möcht ich sehn,
 Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn!
 Zum Augenblicke dürft ich sagen:
 ‚Verweile doch, du bist so schön!
 Es kann die Spur von meinen Erdetagen
 Nicht in Äonen untergehn.‘—
 Im Vorgefühl von solchem hohen Glück
 Genieß ich jetzt den höchsten Augenblick.

Запитання й завдання

1. Виразно прочитайте останній монолог Фауста мовою оригіналу («*Лиш той життя і волі гідний...*»).
2. Визначте ключові слова в оригіналі. Як їх відтворено в перекладі?
3. Чи збережено в перекладі ритмомелодику оригіналу? Як перекладач передав основну думку монологу Фауста?

Для допитливих

Історія про доктора Йоганна Фауста (Фрагменти)

*Історія про народження і вчені заняття
 знаменитого чародія доктора Йоганна Фауста*

Доктор Фауст був сином селянина, народився в Роді, поблизу Веймара. У Віттенберзі мав він чималу рідню, і батьки його теж були добрі християни і богобоязливі люди. А дядько його, що мешкав у Віттенберзі, був заможним городянином. Він виховав Фауста, як власного сина, тому що не мав спадкоємців, і прийняв до себе цього Фауста, як своє дитя, і послав його до університету вивчати богослов'я.

...Вивчивши достатньо свій предмет, став Фауст доктором богослов'я. При цьому була у нього химерна і зарозуміла голова, за що звали його завжди «мудрієм». Потрапив він у погану компанію, кинув Святе Писання під лаву та й став жити безбожно й нечестиво.

Не захотів він більше називатися теологом, став світською людиною, іменував себе доктором медицини, став астрологом і математиком, а щоб дотриматися пристойності, зробився лікарем. Спочатку багатьом людям він допоміг своїм лікуванням: травами, корінням, водами, напоями, рецептами... При цьому був він красномовний і знався на святому Писанні. Знав він добре заповідь Христа: той, хто волю Господню знає і її переступає, буде двічі покараний.

*Друга зустріч Фауста з духом,
що звався Мефістофелем*

Увечері чи між трьома і чотирма годинами пополудні з'явився летючий дух Фаусту знову й обіцяв бути йому в усьому підвладним і покірним, бо йому від господаря його дана така влада, і сказав доктору Фаусту: «Я приніс тобі відповідь, і ти повинен мені дати відповідь. Тільки я спочатку хочу чути твоє бажання, бо ти велів мені з'явитися до тебе о цій порі». Дав йому відповідь Фауст, однак відчайдушну і згубну для його душі, бо він думав лише про те, щоб бути не людиною, а втіленим дияволом чи частиною його. Отже, вимагав він від диявола наступне.

По-перше, щоб отримав і мав він здатність, форму і образ духа.

По-друге, щоб дух робив усе, що він побажає і захоче від нього.

По-третє, щоб він був йому слухняний, покірний і запопадливий, як слуга.

По-четверте, щоб повсякчас, як тільки Фауст покличе його і накаже, перебував би він у його домі.

По-п'яте, щоб, перебуваючи у його домі, він незримо відав його справами, щоб ніхто його не бачив, окрім самого Фауста, якщо тільки на це не буде його волі й бажання.

І наостанок, що дух повинен з'являтися до нього щоразу, як він його покличе, і в тому образі, як він йому накаже.

На ці шість статей дух відповів Фаустові, що він йому в усьому готовий коритися і бути слухняним, якщо тільки за це він теж виконає кілька поставлених умов, і як тільки він це зробить, йому не доведеться більше ні про що турбуватися. І ось що це були за умови.

По-перше, він, Фауст, пообіцяє і поклянеться, що він передасться у власність цьому духові.

По-друге, що для більшої сили він це напише і засвідчить своєю власною кров'ю.

По-третє, що всім віруючим християнам він буде ворожим.

По-четверте, що він відречеться від християнської віри.

По-п'яте, якщо хтось знову захоче його повернути, щоб він цим не спокушався.

За це береться дух виконати всі бажання Фауста терміном на певне число років. Коли ж строк закінчиться, він з'явиться по нього. І якщо Фауст ці умови виконає, він буде мати все, чого тільки душа його забажає... і відразу відчує у собі здатність набути вигляду й подоби духа. Доктор Фауст був настільки зухвалий у своїй зарозумілості й гордині, хоч і розмірковував з хвилину, що не став турбуватися про блаженство своєї душі, а дав свою згоду злому духові на таку справу і всі умови обіцяв виконати. Він думав, що не настільки чорний диявол, як його малюють, і не настільки пекуче пекло, як про те розповідають.

Запитання й завдання

1. З якими жанрами народної літератури можна порівняти історію доктора Фауста?
2. Чи змінюється образ Фауста в народній книзі?
3. Як Гете поглибив і розвинув образи Фауста й Мефістофеля?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Й. В. Гете, І. Шпіс, К. Марло, Й. П. Еккерман, М. Лукаш.

Назви творів: «Історія про доктора Йоганна Фауста», «Фауст».

Герої: Фауст, Мефістофель, Маргарита, Вагнер.

Жанр: трагедія, драматична поема.

Ключові слова: Господь, Диявол, Людина, вічноноччє, фаустівське начало.

Вислови: «Теорія завжди, мій друже, сіра, а древо життя — золоте»; «Цінуйте час — він не стоїть на місці»; «Спинися, мій! Прекрасна ти!»

Теми для доповідей і рефератів

- Німеччина в епоху Й. В. Гете.
- Період «Бурі й натиску» в житті Й. В. Гете.
- Роман у листах «Страждання молодого Вертера».
- Й. В. Гете і Ф. Шиллер: десятиліття дружби й творчої співпраці.
- Реальне і фантастичне у трагедії «Фауст».
- Фауст: «походження» героя.
- Втілення трагедії «Фауст» в інших видах мистецтва.
- Перекладачі трагедії «Фауст» українською і російською мовами.

Думка в подарунок

Недостатньо тільки здобути знання, треба знайти їм застосування. Недостатньо тільки бажати, треба діяти (Гете).

**ЙОГАНН КРИСТОФ ФРІДРІХ
ШИЛЛЕР
(1759—1805)**

Його ніщо не сковувало, ніщо не спиняло вільного польоту його думки.

Йоганн Вольфганг Гете

Великий поет Німеччини. «Обніміть, мільйони, / Поцілуйтесь, мов брати!»¹ — ці прості слова у кінці XVIII століття, лише за чотири роки до Великої французької революції, не промовив, а вигукнув німецький поет **Фрідріх Шиллер**. Він уславився і в себе на батьківщині, і за її межами як палкий поборник свободи. Волелюбна натура, він дуже добре знав, що таке несвобода. Шиллерові судилося прожити життя у відсталій, роздробленій на карликові князівства Німеччині, де правителі мали безмежну владу над підданими і не визнавали ніяких законів.

Дитинство, роки учнівства. Фрідріх Шиллер народився у маленькому містечку Марбах ґюртемберзького князівства. Його батько пройшов шлях від цирюльника, полкового лікаря, учасника семилітньої війни (1756—1763), до садівника герцогських парків. Він був глибоко релігійною людиною, чесним і суворим в усьому. Щирою католичкою була й мати Шиллера — дочка пекаря. Вона любила духовні пісні, читала і розповідала дітям історії з Біблії.

У шість років Фрідріха віддали до звичайної школи, а пізніше він продовжив навчання у «латинській школі», де навчали латинської, грецької, єврейської мов. Під впливом учителя — пастора **Мозера**, а також батьків юний Шиллер хотів стати священником. Уже в дитячому й підлітковому віці він вирізнявся благочестям, заглиблювався в молитви, не зважаючи на присутність однолітків. Але його бажанню не судилося збутися.

Правитель князівства герцог **Карл Євген** вирішив відкрити військову школу, пізніше перейменовану в академію. Першими учнями мали стати найздібніші діти князівства. Шиллер

Герхард фон Кугельген.
Шиллер

Й.К.Ф. Шиллер —
німецький поет і
драматург
1759 (Марбах) —
1805 (Веймар)

¹ Ода «До радості». Переклад Миколи Лукаша.

був серед них. Його батькові запропонували віддати сина в нову школу на навчання за казенний кошт, з тим щоб надалі він залишився на службі у герцога. Батько не наважився відмовити. Так з чотирнадцяти років життя Шиллера докорінно змінилося. Спочатку він вивчав право, а потім медицину.

Режим в академії був суворим, за найменшу провину карали. Ніякого вільнодумства, як і в усьому герцогстві, не допускалося. До того ж вихованців поділяли за станами: діти міщан і дворян навіть обідали нарізно.

Однак і до цього осередку муштри, зубріння і взаємних наклепів просочувалися нові ідеї, що їх несли нові книжки. Хоча читання неспеціальної літератури категорично заборонялося, саме тут Шиллер ознайомився з творами тогочасних німецьких письменників, а також **Плутарха**, **Сервантеса**. Особливо велике враження на нього справили **Шекспір** і **Руссо** — письменники, близькі його волелюбній натурі. І Шиллер почав писати.

Лікар і драматург в одній особі. Закінчивши академію, Шиллер отримав призначення на посаду лікаря в гренадерському полку в Штутгарті. Окрім професії, він оволодів у навчальному закладі ще й майстерністю драматурга, на той час було завершено його першу драму «Розбійники». Писано її упродовж чотирьох років потайки, ночами, тому що «*нахил до поезії ображав закони закладу, в якому я виховувався*», — згадував пізніше Шиллер. Звичка писати вночі залишилася в нього на все життя.

Постановка «Розбійників» на сцені театру **Мангейма** у 1782 році сколихнула місто. Про драму говорили, писали, її героїв наслідували. Відомий випадок, коли хлопчак організували ватагу «розбійників» і вирішили піти в ліси. Їхні наміри лише випадково зірвалися. На виставах драми публіка шаленіла: *«Глядацький зал був схожий на божевільню, люди заковували очі, стискали кулаки, чутно було хрипкі крики. Незнайомі, ридаючи, кидалися один одному в обійми...»*

Чому ж такою бурхливою і запальною була реакція на драму, адже тема її далеко не нова? Публіку захопила не стільки тема, скільки пафос п'єси.

Про що драма? Про ворожнечу двох братів. Один з них, **Карл Моор** — розбійник мимоволі. Він палкий, благородний, освічений (студент Лейпцизького університету). *«Мій дух прагне подвигів, а душа — свободи»*¹, — говорив він. Другий брат — **Франц Моор** — дріб'язковий і лицемірний. Бажаючи захопити спадщину і графський титул, він зводить наклепи на брата батькові. У їхньому протистоянні Шиллер показав доведену до крайнощів боротьбу ідей XVIII століття: жорстокого

¹ Драма «Розбійники» цитується в перекладі *Бориса Тена*.

розрахунку (Франц) і стихійного почуття розчарованого героя-ідеаліста (Карл). Зрештою Карл зрозуміє, що розбій не може бути шляхом до свободи: *«О дурень я, що мріяв злочинами виправити світ і підтримати закони беззаконням! Я називав це помстою і справедливістю!»*

Розбрат і ненависть призвели і юнаків, і тих, хто був поруч, до загибелі.

П'єса йшла під гаслом: «In tyrannos» («На тиранів») і всім своїм змістом утверджувала свободу як найвищу цінність і норму життя. В епоху, коли народ страждав від гніту великих і малих деспотів, слово протесту, сказане вголос, не могло не бути підтриманим. Воно сприймалося як заклик до боротьби.

Успіх «Розбійників» обурих герцога Вюртемберзького. Відтепер він вимагав, щоб усе, що буде написане надалі, Шиллер надсилав йому на перегляд ще до опублікування. Молодий автор відмовився від такої честі, і покарання не забарилося. Коли Шиллер потай відлучився зі служби на виставу своєї драми, герцог звелів узяти його на два тижні під арешт. А невдовзі надійшло розпорядження: *«Наказую вам надалі не друкувати ніяких інших творів, окрім медичних. Під страхом ... ув'язнення у фортеці ви віднині не будете більше писати комедій».*

Становлення письменника. Шиллерові нічого не залишалося, як тікати від герцога. Під чужим ім'ям він покидає Штутгарт. Розпочинаються роки поневірянь. Упродовж п'яти років він переїжджає з місця на місце в надії знайти дах над головою та заробіток. Не завжди йому щастило в цьому, і бувало, що злидні дошкуляли. Але він продовжував писати.

Одна за одною з'являються його драми «Заколот Фієско», «Підступність і кохання». Відома фраза із п'єси «Заколот Фієско»: *«Мавр зробив свою справу, Мавр може піти»* нагадує про цей твір і нині.

У драмі «Підступність і кохання» (1784), як і в «Розбійниках», протиставляються герой-ідеаліст і герой-лиходій. Поет визначив жанр твору як *«м і щ а н с ь к а т р а г е д і я»*. У ній розповідається про історію кохання дочки музиканта Луїзи і сина всемогутнього Президента Фердинанда. Щоб перешкодити їхньому почуттю, застосовують інтриги, наклепи, підроблені листи. Фінал трагічний: Фердинанд убиває спочатку Луїзу, а потім і себе. В обох драмах гинуть не тирани, що запровадили насилля як норму в суспільстві, а благородні герої, що намагалися чинити спротив. Але бунт призвів їх до загибелі. І в цьому їхня трагедія.

Як і «Розбійників», публіка зустріла «Підступність і кохання» із захватом. Шиллер майстерно відтворював дійсність. За

Ілюстрація до драми «Підступність і кохання» Шиллера.
Видання XIX ст.

захопливим сюжетом постає безвихідь і приреченість людини, зумовлені жорстоким суспільством, закони якого сильніші за кохання.

Веймар: «діяти, допоки триває відведений нам строк». 1787 року Шиллер переїжджає до Веймара, де мешкав Гете. За його сприяння Шиллер отримує посаду професора в Ієнському університеті. Студенти зустріли Шиллера з радістю. Але сам він швидко зрозумів, що викладання не його покликання.

Перший час у Веймарі Шиллер почувався самотньо. В одному з листів він писав: *«Я прагну до затишного сімейного життя»*. Шарлотта фон Лангефельд стала втіленням мрії поета. Шиллер обвінчався з нею в 1790 році. Після одруження він писав: *«Я цілком щасливий, і все переконує мене, що і дружина моя щаслива і залишиться щасливою зі мною»*. Працювати йому довелося ще більше, ніж раніше, бо сім'я зростала. Шиллер проводив за письмовим столом до 14 годин на добу. Надмірною роботою він підірвав свої сили й захворів на сухоти. Бували такі періоди загострення, що він ледь не помирав. Якось Шиллер написав своєму другові: *«Уявіть собі, для внутрішнього мого життя цей жахливий напад був навіть корисний. Я не раз дивився тоді смерті в очі, і мужність моя окріпла»*. У цих простих словах відкривається героїчна душа. Страждаючи, він заспокоює близьких: *«Ми повинні спокійно віддати себе в руки всесильного Духа природи і діяти, допоки триває відведений нам строк»*.

Майже десять років веймарського життя (приблизно до 1796 року) Шиллер нічого не пише для театру. Він вивчає естетику, історію, філософію. Під впливом свого великого сучасника — філософа Іммануїла Канта пише ф і л о с о ф с ь к і с т а т т і. Вони дуже подобалися Канту, а Гете вважав їх недосконалими. У ці роки Шиллер розробляє власне естетичне вчення. Основні його положення втілено в книзі «Листи про естетичне виховання людини» (1795). На переконання письменника, шляхом естетичного виховання можна повернути людину в світ гармонії, де вона буде жити не розрахунком, а почуттями. Шиллер стверджував, що *«шлях від убогої держави до царства свободи пролягає через красу. А виховує почуття краси мистецтво»*.

На час життя Шиллера припадає визначальна подія у житті Європи — Велика французька революція. Французи на знак визнання творчості Шиллера, пронизаної духом свободи, присвоїли йому звання «Почесного громадянина Франції» і надіслали спеціальний диплом за підписом Жоржа Дантона. Шиллер спочатку вітав революцію, що скинула старий режим. Але невдовзі він, як майже і вся Європа, жажнувся від терору, що розпочався в країні. Автор «Розбійників» назвав той час *«розгулом ворожнечі та чорної помсти, бенкетом зла»*. Поет не міг навіть читати французькі газети, тому що йому були *«бридкі ці майстри стинати голови»*.

Гете і Шиллер. Важливою подією в житті Шиллера була зустріч і дружба з Гете. Шиллер жив у Веймарі, але з Гете заприязнився не одразу. Зустрівшись із Гете і провівши з ним цілий день, Шиллер так описав другові свої враження: *«Я не думаю, що ми коли-небудь зійдемося з ним дуже близько. Він так далеко випередив мене не стільки роками, скільки життєвим досвідом і розвитком, що ми навряд коли-небудь зійдемося на нашому шляху»*. А Гете думав інакше: *«Для мене наша спілка була настанням оновленої весни...»*

Вони часто зустрічалися, обмінювалися думками. Їхню творчу співпрацю називають «в е й м а р с ь к и м к л а с и ц и з м о м». Поетів зближував спільний інтерес до античної культури. Два генії, всупереч загальноприйнятому стилю життя, намагалися повернути сучасності гідність і те, що вони розуміли як *«патріархальну простоту античного ідеалу»*. Програмовим твором Шиллера в цей період став вірш «Боги Еллади» (1788). У ньому є рядки, у яких виражено тугу за світом, що назавжди відійшов у минуле:

Де ж ти дівся, світе мій прекрасний,
Любої природи цвіт і плід?
Тільки в пісні відблиск твій незгасний,

Тільки в казці твій чудовий слід.
Порожньо в сумних твоїх оселях —
Ні богів не видно, ні богинь.
Від картини буйнощів веселих
Залишилась тільки тінь.

(Переклад М. Лукаша)

Творче змагання поетів. Зближувало митців і те, що обидва вони увібрали ідеї руху «Буря й натиск». Ідеал штюрмерів — натура бунтівна і вільна, що відкидає консервативні канони і живе високими щирими почуттями, — був сутністю самого Шиллера.

1761 рік став для Шиллера й Гете «роком епіграм» (поети написали їх понад двісті). Епіграми зчинили в суспільстві чимало галасу. Ось одна з них:

Є два шляхи, які до чесноти людину проводять:
Якщо закритий один, другий відкритий тобі;
Ділом щасливий її досягає, нещасний —
терпінням.

Благо тому, хто в житті знає обидва шляхи.

(Переклад М. Лукаша)

А 1797 рік увійшов у життя поетів як «рік балад». Ніби змагаючись один з одним, вони створили цілий ряд прекрасних балад. Згадаймо «Вільшаного короля» Гете і «Рукавичку» Шиллера. А ще Шиллер написав балади «Водолаз», «Келих», «Полікратів перстень» та інші. З-під пера Шиллера з'являлися балади-притчі, а Гете — балади-драми.

«Вплив цих двох великих людей один на одного був прекрасним», — говорив не менш знайомий їхній сучасник, учений Вільгельм Гумбольдт. Та й самі поети вважали так само. Шиллер

«Буряний» поет
Шиллер.
XVIII ст.

називав свою дружбу з Гете «найбагатішою подією всього життя». А Гете після смерті Шиллера написав: «Я був упевнений, що сам помру. Я втратив друга — і в ньому половину свого життя».

Шиллер зумів сказати своє слово в поезії. Характерною для його особистості є ода «До радості»:

«Радість, гарна іскро Божа!»
«Радість — всесвіту пружина,
Радість — творчості душа».
«Радість квіти розвиває
І розгін дає сонцям».

(Переклад М. Лукаша)

Цей гімн радості настільки вразив композитора **Людвіга ван Бетховена** своєю життєстверджувальною силою, що він написав на слова оди музику для хору і використав її у своїй дев'ятій симфонії.

Істинне покликання. В останні шість років свого життя Шиллер знову звернувся до драми. Він остаточно усвідомив, що вона і є його справжнім покликанням. Працював дуже інтенсивно. Закінчивши одну драму, одразу ж брався за іншу, ніби передчував, що йому недовго залишилося жити. В одному з листів до Гете писав: *«Я не заспокоюся доти, поки моя думка знову не зупиниться з надією та любов'ю на певній драматичній темі»*. Більше за інші Шиллера приваблювали історичні теми. В історії він шукав героїчних характерів і сильних пристрастей. З одинадцяти створених ним драм вісім на історичні теми. Шиллера справедливо вважають засновником жанру *історичної драми* в європейській літературі.

Шиллер звертається до подій тридцятилітньої війни і створює драму-трилогію *«Валленштейн»* (1797—1799). У 1800 році було написано драму *«Марія Стюарт»*. До історії шотландської королеви **Марії Стюарт**, страченої своєю двоюрідною сестрою англійською королевою **Єлизаветою Великою**, Шиллер звернувся за шістнадцять років до написання драми. Він завжди ретельно готувався до роботи, опрацьовував усі доступні матеріали. Зате п'єси писав швидко. Наступною була драма *«Орлеанська дівка»* (1801) про **Жанну Д'Арк**. Гете, прочитавши її, написав Шиллерові: *«Так добре, мужньо і прекрасно, що я нічого не можу зрівняти з цим»*. Після вистави, на якій був присутній автор, лунали вигуки: *«Хай живе Фрідріх Шиллер!»*

У 1804 році Шиллер напише свою останню драму *«Вільгельм Телль»*.

До кінця XVIII століття життя Шиллера налагодилося. Він розрахувався з боргами, переїхав у власний будинок і отримав від герцога Саксен-Веймарського дворянський титул. Але його здоров'я, на жаль, погіршувалося.

Помер Шиллер на сорок шостому році життя, 9 травня 1805 року. За місцевими звичаями, його поховали в загальному склепі. Через 22 роки прах Шиллера перенесли до родинного склепу веймарських герцогів. Там стоїть і саркофаг Гете. Перед будівлею Національної опери у Веймарі встановлено пам'ятник обом письменникам — вони поєднані вінком слави. (Зображення пам'ятника Гете і Шиллеру вміщено на звороті обкладинки підручника.)

Історична драма — п'єса з гострим конфліктом, що так чи інакше до фіналу розв'язується. В основі історичної драми — події, герої та проблеми віддаленого історичного минулого.

Шиллер рано покинув світ. Але, як говорив шведський король Карл XII, «чи не достатньо він пожив, якщо завоював цілі царства». «Царства» Шиллера — його читачі з усього світу.

Твори Шиллера в українських перекладах. Знайомство українських читачів з творами поета розпочалося ще в XIX столітті у перекладах Юрія Федьковича, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Олени Пчілки та інших письменників. Драматичні твори Шиллера переклали Борис Грінченко, Ірина Стешенко, Іван Франко. П'єси видатного німецького драматурга йшли українською мовою в театрі товариства «Руська бесіда» у Львові. У 1918 році в Києві Панас Саксаганський поставив трагедію «Розбійники». У XX столітті до творчості Шиллера зверталися перекладачі Дмитро Загул, Борис Тен, Євген Дроб'язко, Микола Лукаш та інші.

Запитання й завдання

1. Якій національній літературі належить творчість Шиллера? Назвіть роки його життя.
2. У 7 класі відбулося ваше перше знайомство з поезією Шиллера. Які факти його життя вам відомі? Назвіть твори поета.
3. Розкажіть про роки учнівства Шиллера. Що в них було примітного?
4. Сучасником якої революції йому довелося бути? Як він відгукнувся на цю подію?
5. Чому влада переслідувала Шиллера?
6. З ким із діячів німецької культури Шиллера пов'язувала дружба? Що вам про це відомо?
7. Дайте загальну характеристику творів митця.

Накресліть і заповніть порівняльну таблицю «Гете і Шиллер».

Ім'я	Роки життя	Країна	Сім'я	Освіта	Історичні події, ставлення до них	Літературно-суспільні рухи, ставлення до них	Головні міста	Жанри, в яких працював
Гете								
Шиллер								

1. Підготуйте цитатний план статті про Шиллера та стислий коментар до нього.
2. Укладіть словник імен, згаданих у статті.

1. Усно опишіть зовнішність Шиллера за ілюстративним матеріалом підручника. Використовуйте вислови: «Ось він переді мною...»; «Дивлюся на портрет і бачу...»; «Він схожий на...».

2. На основі висловлювань Гете складіть розповідь про Шиллера.
3. «Епоха Шиллера. Якою я її бачу?» Дайте усну відповідь.
4. Підготуйте виступ на кілька хвилин до конкурсу красномовства за темою «Я думаю, що твори Шиллера треба знати, тому що...».

1. Назвіть повне ім'я Шиллера.
2. Виберіть уточнювальні ознаки до теми «Ф. Шиллер»:
 - Франкфурт-на-Майні, Марбах, Веймар;
 - 1749—1832, 1694—1778, 1759—1805;
 - Гете, Кант, Вольтер, Мольєр;
 - історична драма, історичний роман;
 - «Підступність і кохання», «Міщанин-шляхтич»;
 - театр, живопис, музика.
3. Об'єднайтесь у пари й підготуйте запитання до висловлювання Гете, взятого за епіграф до статті про Шиллера. По черзі дайте відповіді на них.
4. Назвіть «четверте зайве» з імен.

• Вольтер	• Мольєр
• Жуль Верн	• Шиллер

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Йоганн Крістоф Фрідріх Шиллер, Й.В. Гете, І. Кант, Л.В. Бетховен.

Географічні назви: Німеччина, Марбах, Веймар.

Назви творів: «Розбійники», «Підступність і кохання», «Марія Стюарт», «Орлеанська дівка», «Вільгельм Телль», «Рукавичка», «До радості».

Літературознавчі терміни: драма, історична драма, балада, епіграма, ода.

Ключові слова: «Буря й натиск», штюрмерство, «веймарський класицизм», Просвітництво, краса, мистецтво.

Вислови: «Підступність і кохання»; «Мавр зробив свою справу, Мавр може піти»; «Шлях до царства свободи пролягає через красу».

ПРО ІСТОРИЧНУ ДРАМУ «ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЛЬ» (1804)

...Час дії — кінець XIII сторіччя, однак у «Вільгельмі Теллі» віє вітер французької революції... що дала життя ідеї єдності, свободи і надії.

Томас Манн

Джерела: історія і легенда. «Вільгельм Телль» — останній, написаний лише за шість тижнів, твір Шиллера. За жанром це історична драма, яка розповідає про боротьбу швейцарців проти завойовників австрійців наприкінці XIII — на початку XIV століття. Шиллер обрав лише один епізод цієї боротьби — збори у 1307 році біля озера Рютлі представників трьох швейцарських районів (кантонів). Там вони дали клятву об'єднатися і боротися за свою незалежність.

Основний матеріал Шиллер знайшов у хроніках XVI століття, доповнив його фактами з інших історичних і географічних джерел, а також із військових карт того часу. Однак драму «Вільгельм Телль» не слід розглядати як історичний документ, що точно відтворює події того далекого часу. Шиллера цікавили не стільки перипетії історичних подій, скільки *звичайна людина*, що опинилася в цьому вирі. Він хотів зрозуміти, що ж відбувається з нею в драматичні моменти суспільного життя. Звертаючись до історії, Шиллер, перш за все, думав про сучасний йому світ. Звитяжні сторінки швейцарської історії мали показати роздроблений Німеччині, що тільки в єдності сила держави, а отже, і майбутнє.

Окрім історичних джерел, Шиллер використав і фольклор. Зокрема, легенди, перекази, пісні різних європейських народів про влучного стрільця, народного месника *Вільгельма Телля*. Він став для поета тією звичайною людиною, що за волею обставин опинилася в епіцентрі визвольної війни.

Народ і три його вожді. Основним конфліктом драми стала історична боротьба між поневоленими швейцарцями та загарбниками-австрійцями. Зазначимо, що прийом протиставлення характерний для театру Шиллера. У його творах відбувається зіткнення героїв, переконань, почуттів, ідей, і в цьому зіткненні неминуче народжується істина.

Гострота конфлікту підкреслюється кількісною нерівністю сторін: швейцарців представляє увесь народ, австрійців —

лише намісник імператора (ландфогт) в особі *Геслера* з охоронним військом. Їхня особиста територія — лише два неприступних замки: «За мурами їх кам'яними ворог / Ховається і всій країні шкодить»¹.

Шиллер докладно не описує діяння австрійців на завойованій землі — йому достатньо окремих виразних штрихів, щоб змалювати картину їхніх знущань з поневолених: «...Й не потерплю... щоб свавільно / Тут будував будинки селянин», — погрожує намісник заможному селянинові. А в іншого без погроз на його очах зухвало забирають «волів чудову пару», а на покарання за спротив намісник наказав виколоти господарю очі й

Ілюстрація до драми
«Вільгельм Телль»
Шиллера. Видання
1804 р., Тюбінгем

¹ Тут і далі переклад Бориса Тена.

забрати все майно: *«Лиш палицю сліпому він покинув / Все відібрав він, навіть світло сонця...»*

Прийиженню і знуцанню немає меж. Намісник наказав віддавати честь навіть його капелюхові, повішеному на жердині:

І от наказ ландфогта: капелюху
Така ж, як і йому, належить шана.
Хай кожен перед ним із непокритим
Чолом коліна вклонить...

Образ народу в драмі складається з окремих образів: пастухів, рибалок, мисливців, каменярів, священників, селян і дворян. Деякі з них промовляють лише кілька реплік, але всі разом вони зливаються в єдиний голос народу: *«...серце в нас єдине, й кров одна! Один народ ми, й воля в нас єдина»*.

Втіленням голосу народу є його ватажки. На них і зосереджена головна увага в драмі. Це Мельхталь, Штауффахер і Вальтер Фюрст. Кожен із них представляє свій кантон і одночасно своє покоління. Їхні характери доволі однозначні, а поведінка як поміж своїх, так і серед чужих визначається віком.

Мельхталь — наймолодший. Для нього неприпустимим є *«терпіти... безсоромний зухвальця глум»*, навіть якщо той наділений владою. Юнак не думає про наслідки своїх вчинків. Він *«пальця перебив»* тому, хто нахабно захотів забрати його волів. А коли Мельхталь довідався, що за цей його вчинок осліпили батька, тут же вирішує, що *«про криваву помсту думати треба»*. Він не розуміє обережності старших. Мельхталь не лише сам готовий до повстання, але й інших наснажує своєю переконаністю й рішучістю. *«Усі серця тих чесних громадян / Збудив я слів моїх жалом пекучим»*, — говорить герой.

Протилежність Мельхталю — старий і навчений досвідом Вальтер Фюрст. Він розсудливий та обачний, тому радить: *«Ні, так відкрито діяти не можна!»* Слова *«скоритися»*, *«терпіти»* раз у раз лунають з його вуст. *«Мовчки вам належало скоритися»*; *«Вам терпеливо треба ждати»*, — каже він Мельхталю, котрого пограбували на його очах. Такої філософії терпіння й покорі юнак не сприймає і засуджує її: *«...всі ви, / Від страху за свої стада й хатини, / Зігнете шиї під ярмом тирана...»*

Бажаючи напоумити намісника, коли той наказав Теллю стріляти в яблуко на голові сина, Вальтер Фюрст стає перед кривдником на коліна. Дивлячись на його приниження, навіть хлопчик-онук попросить: *«Не кланяйтесь, діду, цій лихій людині»*. Вальтер здатен довго терпіти, але врешті-решт і він промовить: *«І нам, старим, нелегко стримати серце»* і закликає тиме до опору чужинцям.

Між молодим Мельхталем і старим Вальтером Фюрстом — зрілий муж *Штауффахер*. Він не має надмірної гарячковості Мельхталя, готового до помсти заради помсти: *«Не говорить про помсту. Ні, не мститись, / А лихо, що грозить нам, стрінуть треба»*. Надмірної обережності Вальтера Фюрста він теж не підтримує. На відміну від своїх побратимів, Штауффахер далекоглядний. Він вирушив збирати народ для опору: *«Згуртовані, багато ми зробили б, / В гурті стають міцнішими і кволі»*. Штауффахер з тих, хто здатен промовляти потрібні слова в потрібний момент. Його мова афористична, а якщо вимагали обставини, то й патетична. Саме такою вона була у час домовленостей із Мельхталем і Вальтером Фюрстом про спільні дії проти ворога:

Три мужі стоїмо тут, наші руки
В союзі щиросердному з'єднавши,
Хай стануть так на оборону й опір
Три наші землі — на життя і смерть.

І от швейцарці з трьох кантонів зібралися біля озера Рютлі. *«Хоч небагато нас, та серце тут / Всього народу, тут усі найкращі»*, — промовить один із них. Тут всі рівні і кожному дано тут слово. Один говорить, що життя готовий *«віддати... за рідний край»*. Інший стримує: *«...треба спробувати нам — / Звернутись ще із скаргою»* до короля. Третій пропонує: *«Австрії піддайтесь»*. Четвертий з обуренням таврує своїх же: *«Раби ми всі, і варті бути ними!»* А п'ятий примирливо зауважить: *«Нам час — порадник»*. Всі присутні називають себе не інакше, як *«Вітчизни друзі»*.

Патетична наснага їхніх висловлювань поступово переростає у спільну клятву:

Хай будемо братів народ єдиний,
Хай лихо й горе не розділить нас.

«Усі повторюють за ним, піднявши вгору три пальці правої руки», — так авторські р е м а р к и, що вказують на жести, дії, підсилюють значення сказаних слів. Урочистість і драматизм різних моментів у долі народу чи окремих людей підкреслюють краєвиди уявних декорацій. Це бурхливе озеро, високі гори із засніженими верхами, скелясті стежки, негода з градом і грозою. А поруч «мирні» картини: галявина біля озера, де відбувається доленосне зібрання народів, і саме озеро — *«спокійне і ясне, немов свічадо»*. А ще райдуга вночі, а потім і *«ранок засвітив на верховинах вогні багряні»*. Картини природи емоційно забарвлюють людські думки, почуття та дії і підкреслюють їхній смисл. Природа в драмі с и м в о л і ч н а.

Наприклад, «ніч» — це символ таємниці, яку до часу треба зберегти, «місяць» і «райдуга» — символи світла і краси, що пробивається крізь темряву.

Вільгельм Телль: від покори до протесту. Телль — один з найповажніших громадян кантону. Він на сцені з першої дії і одразу ж виявляє себе як людина справи. Ризикуючи життям, Телль переправляє через розбурхане озеро втікача, переслідуваного владою.

Так сталося, що він протистоїть одночасно і стихії, і владі, бо сама ситуація вимагала від нього дії, вчинку. У повсякденному житті він зовсім інший. Телль говорить: *«У себе тихо кожен хай живе. / Людина мирна — зо всіма у мирі»*. Його філософія зрозуміла і проста: *«Хай кожен покладається на себе»*. Його не було на зібранні народу біля озера Рютлі. Чому ж тоді він рятує втікача? Бо Телль готовий до рішучих дій: *«як справжнє діло закипить — покличте Телля...»* А допоки діла немає — він остеронь.

Вільгельм Телль із тих, хто цінує спокій, любить затишок. Це добре видно у сценах з родинного життя, коли він теслярує, розмовляє з дружиною та сином, терпляче відповідаючи на дитячі запитання. Але в одну мить ідилічне життя Телля було зруйноване. Ситуація промовиста: він завинив перед намісником австрійців Геслером (*«не вшанував він капелюха»*) і має бути покараний. Спочатку Телль намагається виправдатися, але його вибачення не приймається. Намісник наказує: *«стрілюю збити яблуко у сина з голови»*.

Це кульмінація драми. Має щось змінитися як у поведінці, так і в діях героїв. Спочатку Телль веде звичну для себе лінію — він хоч і протестує, але дуже делікатно. Він не вірить, що Геслер не жартує: *«Ні, пане, не могло таке на думку спасти вам...»* Прохання і каяття свідчать, що Телль не хоче війни з намісником. Шиллерові важливо було показати, що Вільгельм Телль не одразу став месником, злам у його свідомості відбувається на очах у глядачів. Герой відчайдушно намагається повернути свій уже зруйнований світ. Але все марно — сталося те, що й мало статися. Телля принизили на очах народу. Йому, хороброму, сильному, довелося пережити страх, і теж публічно. У нього *«схвилювано тремтять коліна й руки...»* — це бачить і говорить вголос Штауффахер. Та й сам Телль визнає, що *«в очах темніє»*. У ремарках автор звертає увагу на жести Телля: *«опускаючи самотріл», «руки його тремтять, блукаючим поглядом він звертається... до неба»*. Він боїться за сина, в котрого може вцілити стрілою. В цю драматичну хвилину син навіть сильніший за батька: *«Стрілай же, тату! Не боюсь я»*.

Своєрідність драми «Вільгельм Телль»:

- жанр — історична драма;
- віршова форма;
- розмір: білий вірш, п'ятистопний ямб;
- джерела — історія і фольклор;
- головний герой — Вільгельм Телль, історичний персонаж, оспіваний у європейському фольклорі;
- узагальнений образ народу, об'єднаного ідеєю свободи й незалежності;
- мистецтво створення масових сцен;
- психологічне вмотивування поведінки і дій головних героїв;
- прийом *протиставлення* як основний у драмі;
- розмовна мова, влучні вислови;
- *пейзаж* як емоційний фон, що супроводжує події;
- оптимістичний фінал — всенародна радість;
- проблема свободи і незалежності як основна;
- оспівування єдності народу;
- заперечення кривавого шляху до здобуття незалежності;
- одиничне представлено як історично типове.

У нелюдському поєдинку зі сваволею намісника Телль перемагає: він не тільки вцілів у яблуко, але й зумів перебороти свій страх і не дав ворогові торжествувати. Яблуко стало останньою краплею його терпіння. Колишній розважливий і навіть покірний Телль помер — і народився новий, який розуміє, що *«Легітному не прожить спокійно, / Як він не догодив сусіду злому»*.

На прикладі Вільгельма Телля Шиллер показав, як зріє народний гнів проти поневолювачів. Вільгельм Телль вибухає — у ньому нуртують безстрашність і рішучість. Він уже готовий пустити стрілу в самого намісника. *«Телль вільний — рука його міцна»*, — скаже він про себе.

В образі Вільгельма Телля багато від фольклорного героя, що піддається випробуванням і свої героїські якості виявляє у вчинках.

Телль із тих, хто перемагає завдяки сильному героїчному характеру. Тому цілком закономірно, що саме він очолить повстанців.

Заключна сцена драми — розв'язка твору — апофеоз народної перемоги. Усі кричать: *«Свобода! Свобода! Свобода!»* Шиллер проспівав у «Вільгельмі Теллі» гімн свободі. Драматург ідеалізував історію, і робив це свідомо, щоб утвердити думку про здобуття незалежності без насильства. Наляканий терором французьких революціонерів, поет заперечував кривавий шлях до перемоги. Саме тому в драмі гине лише один персонаж — ненависний намісник Геслер.

У драмі «Вільгельм Телль» постає вузький, обмежений часом і простором світ. Але Шиллер закликав читачів не замикатися в цьому світі, намагатися вийти із «цієї вузькості місцевого», «...кинути погляд на подальші перспективи розвитку людського роду». Поет мислив широко і закликав до цього читачів.

Запитання й завдання

1. Відтворіть за деталями, штрихами образ часу, змальований автором у драмі.
2. Що було головною проблемою швейцарців?
3. Як автор створює образ завойовників австрійців?
4. Хто у драмі представляє народ? Назвіть імена персонажів, спосіб їхнього життя, думки та почуття. Як вони виявляють себе?
5. Назвіть головних народних ватажків. Поясніть, чому їх можна вважати за таких.
6. Що спонукало народ зібратися біля озера Рютлі? Чи мало це зібрання наслідки у подальшому розвитку подій?
7. Чому в зібранні не брав участі Вільгельм Телль?
8. Яким автор показує Телля до кульмінаційного моменту (удома, серед людей)? Які його думки і справи?
9. Як автор описує психологічний стан Телля після наказу намісника стріляти в яблуко на голові сина?
10. Чи змінився Телль після пострілу? Аргументуйте свою точку зору.
11. Відтворіть картини природи, змальовані автором у ремарках. Яка їхня роль у драмі?

1. Назвіть і прокоментуйте джерела драми «Вільгельм Телль».
2. Дайте визначення поняття *історична драма*. Що дає підстави вважати «Вільгельма Телля» історичною драмою?
3. Окресліть сюжет драми і всі його структурні елементи (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка). Прокоментуйте свою відповідь.
4. Вкажіть кількість дій у драмі, дайте кожній із них заголовок.
5. Назвіть головних персонажів драми.

1. Дайте порівняльну характеристику народним ватажкам Мельхталю, Штауффахеру і Вальтеру Фюрсту.
2. Накресліть і заповніть таблицю. Назвіть персонажів і висловлювання, що їх характеризують.

Швейцарці	Висловлювання	Завойовники-австрійці	Висловлювання

1. Прочитайте за особами текст сцени на озері Рютлі (дія друга, ява друга).
2. Назвіть головні риси драми «Вільгельм Телль». Проілюструйте їх цитатами з тексту.
3. Випишіть із тексту драми влучні слова і словосполучення.
4. Розгляньте ілюстрацію до драми. Назвіть зображених персонажів.

1. Напишіть невелику статтю про одного з персонажів драми «Вільгельм Телль» для вашого «Словника літературних героїв».
2. Підготуйте виступ на кілька хвилин до конкурсу красномовства за темою «Лук трісне, як занадто натягнути» (дія третя, ява третя).
3. Продовжіть речення: «Якби в драмі не було хлопчика Вальтера, то...»
4. Продовжіть речення: «Драма називається «Вільгельм Телль», тому що...»
5. Який пам'ятник ви спроектували б Вільгельмові Теллю? Намалюйте чи опишіть його.

1. Доведіть, що Шиллер показав у драмі духовну еволюцію Вільгельма Телля.
2. Чи закономірним був постріл Телля у намісника Геслера? Обґрунтуйте свою думку.
3. Чому саме Телля народ назвав «творцем свободи»?
4. Чому, на вашу думку, народне повстання показане безкровним? Чи не проглядає в цьому певна позиція Шиллера? Сформулюйте її.
5. Складіть запитання до слів відомого німецького письменника Томаса Манна, взятих за епіграф до статті про драму «Вільгельм Телль». Прокоментуйте їх.
6. Чи відповідає драма «Вільгельм Телль» ідеям Просвітництва?

Прочитайте мовою оригіналу

* * *

Ich lebte still und harmlos — Das Geschoß
 War auf des Waldes Tiere nur gerichtet,
 Meine Gedanken waren rein von Mord —
 Du hast aus meinem Frieden mich heraus
 Geschreckt, in gärend Drachengift hast du
 Die Milch der frommen Denkart mir verwandelt,
 Zum Ungeheuren hast du mich gewöhnt —
 Wer sich des Kindes Haupt zum Ziele setzte,
 Der kann auch treffen in das Herz des Feinds.
 Die armen Kindlein, die unschuldigen,

Das treue Weib muß ich vor deiner Wut
 Beschützen, Landvogt — Da, als ich den Bogenstrang
 Anzog — als mir die Hand erzitterte —
 Als du mit grausam teuflischer Lust
 Mich zwangst, aufs Haupt des Kindes anzulegen —
 Als ich ohnmöchtig flehend rang vor dir,
 Damals gelobt ich mir in meinem Innern
 Mit furchtbarm Eidschwur, den nur Gott gehärt,
 Daß meines nächsten Schusses erstes Ziel
 Dein Herz sein sollte — Was ich mir gelobt
 In jenes Augenblickes Höllenqualen,
 Ist eine heiße Schuld, ich will sie zahlen...

Запитання й завдання

1. Прочитайте уривок з монологу Вільгельма Телля мовою оригіналу. В який момент герой виголошує його?
2. Які слова свідчать про глибину батьківського горя? Чому деякі слова виділено в тексті?

1. Порівняйте монолог Вільгельма Телля в оригіналі та в перекладі українською мовою (дія четверта, ява третя). Як перекладач передав загальний настрій монологу?
2. Назвіть в оригіналі і в перекладі слова і вислови, які свідчать про кульмінаційність моменту.

Для допитливих

Історичний коментар

З ім'ям Вільгельма Телля швейцарці пов'язують пам'ять про переможну визвольну боротьбу проти чужоземного гніту, яку вони вели у XIV столітті, відбиваючи намагання Габсбургів оволодіти їхніми землями.

Швейцарія розпалась тоді на ряд самостійних держав, до яких входили міста, монастирі, графства, рицарські володіння, а також такі, переважно селянські держави-общини (кантони), як Цвїц, Урі та Унтервальден. Останні входили до союзу держав, що складала імперію, але імператор Альбрехт хотів приєднати їх до своїх спадкових земель, зробити австрійськими володіннями. Йому неважко було добитися того, щоб імперські намісники (ландфогти, фогти) у цих кантонах стали діяти на користь Австрії. Але їхній гніт і сваволя викликали спротив з боку вільних швейцарських селян, які відновили існуючу раніше

спілку так званих лісових кантонів (Швіца, Урі та Унтервальдена), прогнали фогтів і надалі успішно відбивали напади Габсбургів та інших ворогів на їхню країну. До трьох кантонів, що розпочали боротьбу, приєдналися міста, селянські общини та інші крихітні швейцарські держави, що поступово об'єднувалися теж у кантони, сукупність котрих і утворила пізніше Швейцарський Союз, чи Швейцарію, гірську країну в центрі Європи.

Швейцарці з гордістю згадують про свою визвольну боротьбу, героєм якої, за переказами, був Вільгельм Телль. Прославляючи давню визвольну боротьбу швейцарців проти могутніх чужинців, що загрожували поглинути їхню країну, Шиллер вустами героїв своєї останньої п'єси закликав сучасну йому Німеччину скинути наполеонівський гніт та об'єднати німецький народ (*М. О. Славятинський*).

Запитання й завдання

1. Наскільки достовірно описав події Шиллер у драмі «Вільгельм Телль» порівняно з історичним коментарем до них?
2. Як ви розумієте заклик Шиллера «кинути погляд на подальші перспективи розвитку людського роду»?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Ф. Шиллер, Борис Тен.

Назва твору: «Вільгельм Телль».

Герої: Вільгельм Телль, Штауффахер, Мельхталь,

Вальтер Фюрст, Геслер.

Літературознавчі терміни: історична драма, ремарка.

Ключові слова: народ, герой, намісник, клятва, яблуко, єдність, свобода.

Вислови: «Про себе смілий думає встаннє»; «Вперед розумний бачить»; «Чесне серце не знесе неправди»; «Словами болю серця не вгамуєш»; «Хто змалку вчиться, добрим майстром стане».

Теми для доповідей і рефератів

- «Веймарський класицизм».
- Німеччина в епоху Ф. Шиллера.
- Аналіз одного вірша. Ода Ф. Шиллера «До радості».
- Риси фольклорного героя у шиллерівському «Вільгельмі Теллі».
- «Старе» і «нове» у драмі «Вільгельм Телль».
- Драма «Вільгельм Телль» — погляд з минулого Швейцарії на сучасну Ф. Шиллерові Німеччину.

Думка в подарунок

Сильніше за всі перемоги — прощення (*Шиллер*).

Запитання й завдання до розділу «З літератури XVIII століття. Просвітництво»

1. Накресліть і заповніть таблицю «Просвітництво: історичні та філософські передумови».

Хронологічні межі	Місце зародження	Ідейні натхненники	Головні цінності Просвітництва	Історичні події	Історичні особи

2. Назвіть знакові імена доби Просвітництва.

3. Назвіть ключові поняття доби Просвітництва.

4. Накресліть та заповніть таблицю «Просвітництво: основні характеристики».

Художні напрями	Письменники	Жанри художньої літератури	Художні твори

5. Установіть відповідність між іменами письменників та роками їхнього життя. Кого з письменників XVIII ст. можна назвати постаттю (обличчям) доби Просвітництва?

1759—1805
бл. 1660—1731
1667—1745
1694—1778
1749—1832

Вольтер
Й.В. Гете
Ф. Шиллер
Д. Дефо
Дж. Свіфт

6. Установіть відповідність між іменами письменників та їхніми творами.

«Мандри Лемюеля Гуллівера»
«Вільгельм Телль»
«Робінзон Крузо»
«Розбійники»
«Фауст»
«Простак»

Вольтер
Й.В. Гете
Ф. Шиллер
Д. Дефо
Дж. Свіфт

7. Визначте, з яких творів ці герої. Вкажіть назву та автора.

Фауст, Геслер, Простак, Маргарита, Гуллівер, Сент-Ів, Вільгельм Телль, Мефістофель, П'ятниця, Карл Моор, Вальтер Фюрст.

8. З-поміж перелічених жанрів укажіть ті, що зазнали розквіту в літературі за доби Просвітництва.

- байка
- філософська повість
- просвітницький роман
- балада
- новела
- роман виховання

9. Установіть відповідність між авторами і цитатами з творів

- «Теорія завжди, мій друже, сіра, а древо
жизні — золоте».
- «Розум не можна просвітити полум'ям
від костриці».
- «Хто змалку вчиться – добрим майстром
стане».
- «Спинися, мить! Прекрасна ти!»
- «Чесне серце не знесе неправди».

Вольтер
Гете
Шиллер

10. Впізнайте літературних героїв за їхніми висловлюваннями.
Вкажіть назву твору та автора.

- «У філософію я вник,
До краю всіх наук дійшов –
Уже я й лікар, і правник,
І, на нещастя, богослов...»
- «Стрілою я цією вбив би... вас,
Якби улучив я в свою дитину, –
Не схибив би тоді я вже напевно...»
- «Я — заперечення усього!»
- «...я народився вільний, як повітря; я мав два життя: волю
й моє кохання. В мене відібрали їх, і ось ми тут обоє в кайданах... Я жив гуронцем двадцять років...»
- «А все, що ви звете гріхом,
Чи згубою, чи просто злом, —
Ото моя стихія рідна...»

11. Пригадайте зміст роману Д. Дефо «Робінзон Крузо». Поміркуйте, якою мірою «Робінзон Крузо» відповідає ідеалам доби Просвітництва.

12. Проаналізуйте схему «Класицизм» на першому форзаці підручника. Доповніть її, спираючись на вивчене в попередніх класах.

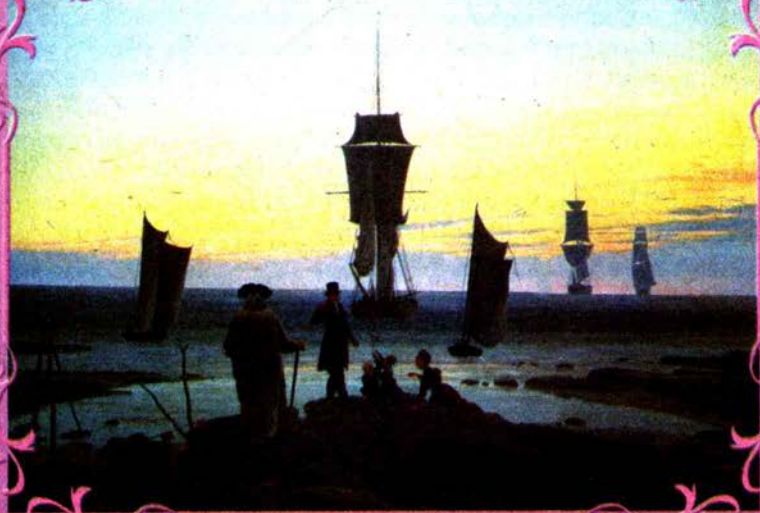
13. Поміркуйте, про кого французький письменник ХХ століття Андре Моруа сказав так:

«Цей француз XVIII століття подолав умовну довершеність стилю. Вигнаний в Англію, він прочитав там Свіфта і засвоїв його уроки. Свіфт дав поштовх до створення його оригінальних фантазій... У Свіфта він перейняв свою невимушену манеру розповіді, що дозволяє гумористу з невинним виглядом проголошувати, як щось самоочевидне, речі потворні».

14. Об'єднайтесь у групи і підготуйте вікторину «Хто краще знає епоху Просвітництва: ідеї, імена, факти, події?».

15. Підготуйте невеликий виступ до конкурсу красномовства за темою «Чому XVIII століття увійшло в історію як епоха Просвітництва?».

З ЛІТЕРАТУРИ РОМАНТИЗМУ

ПРО РОМАНТИЗМ

Сфера романтизму — все внутрішнє душевне життя людини, той таємничий ґрунт душі й серця, звідки піднімаються всі неясні прагнення до кращого, піднесеного, намагаючись знаходити собі задоволення в ідеалах, витворюваних фантазією.

Віссаріон Белінський

Слова *романтизм*, *романтичний* похідні від французького слова *romans* — роман. Вперше воно прозвучало у середині XII століття і стосувалося рицарських романів (розповіді про рицарські подвиги, кохання і чудеса написано не латинською, а романською (старофранцузькою) мовою). Пізніше цим словом стали називати один із жанрів літератури. А словом *романтичний*, яким почали користуватися в основних європейських мовах з другої половини XVII століття, стали позначати все незвичайне, фантастичне, таємниче.

Слово *романтизм* увійшло в європейські мови на межі XVIII—XIX століть і позначало художній напрям і метод, що сформувалися наприкінці XVIII століття.

Романтизм: історичне підґрунтя. Кінець XVIII століття проходив під знаком Великої французької революції та доби Просвітництва. «*Ніколи людські груди не були сповнені надіями, як у велику весну дев'яностих років: всі чекали... чогось надзвичайного*», — писав про цей час видатний російський письменник і публіцист **Олександр Герцен**. Вірили, що проголошені революцією лозунги Свободи, Рівності, Братерства справді утвердяться в людському суспільстві. І як було не вірити й не сподіватися, якщо велична епоха породила величного героя.

Ним став молодий генерал **Наполеон Бонапарт**. Виходець із низів суспільства, він завдяки силі свого таланту, волі та характеру піднісся над вульгарністю, буденністю та обмеженістю європейського життя. Його перемоги в ім'я Франції надихали на боротьбу за свободу, плекали надії на щасливе майбутнє вільної країни. Але незабаром енергія революції була використана Бонапартом для того, щоб проголосити себе імператором Наполеоном і виступити проти всієї Європи.

Романтизм (франц. *romantisme*) — художній напрям і метод у літературі та мистецтві кінця XVIII—XIX ст., для якого характерна особлива увага до особистості, її стосунків із навколишньою дійсністю, а також протиставлення реального й фантастичного світів.

Далі — десятиліття руйнівних наполеонівських війн. Стало очевидним, що ідеали «епохи розуму» теж залишилися тільки мрією.

Ідейним відгуком на драматичний час став романтизм. Один із перших виявів романтизму («ієнська школа») виник у маленькому німецькому містечку Йєні у кінці XVIII століття. До цієї школи входили філософи, філологи, літератори. З-поміж них вирізнялися брати Август Вільгельм та Фрідріх Шлегелі, Фрідріх Вільгельм Шеллінг і Новаліс — ідейний натхненник ієнських романтиків.

Майже одночасно в Англії виникла інша гілка романтизму — «озерна школа». Назву школі дала місцевість, де вона розмістилася — мальовничий озерний край. Найвидатнішими представниками англійської школи стали поети Вільям Блейк, Вільям Вордсворт, Семюел Тейлор Колридж.

У першій половині XIX століття романтизм досяг своїх вершин у творчості англійця Джорджа Ноела Гордона Байрона, німця Ернста Теодора Амадея Гофмана, француза Віктора Гюго, росіян Василя Жуковського, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, українця Миколи Гоголя.

Хронологічні межі романтизму досить умовні. Чітко їх визначити неможливо, тим більше, що в кожній національній літературі вони були свої. Наприклад, у російській літературі романтизм розвинувся у 1810—1820 роках, а в українській ще пізніше — в 1820—1850 роках. Водночас слід зазначити, що романтизм у європейському масштабі був домінуючим художнім напрямом у першій половині XIX століття, а реалізм — у другій його половині (За Дмитром Наливайком).

Ежен Делакруа. Свобода на барикадах. 1830 р.

Жак Луї Давид.
Бонапарт на перевалі
Сен Бернар. 1801 р.

Виклик класицизму. З самого початку романтизм сприймався як виклик владним правилам класицизму, що вимагали творити «за зразком». Згадаймо правило трьох єдностей, що панувало в драмі, чи вимогу «чистоти жанру», а також протиставлення обов'язку почуттю, раціонального — емоційному, вираження моральних ідей у формі поетичних. Всі ці, а також інші канони класицизму романтизм відкинув як неприродні й такі, що обмежували творчість митця.

«Романтична двосвітність». Романтики заперечували усталений у європейському суспільстві порядок із пріоритетом матеріального над духовним, із загальним комерціалізуванням життя і спотворенням високих ідеалів. Бунтарство стало їхньою визначальною рисою. Іноді романтичний бунт набував грандіозних розмірів — заперечувався увесь світопорядок. Не випадково позитивним героєм романтичної поезії поставав навіть Демон, що ворогував із самим небом: «Я — ворог небу» («Демон» М. Лермонтова).

Заперечуючи реальний світ, романтики протиставляли йому *світ ідеальний*. Вони вірили, що цей світ існує, тільки не тут і не тепер. У пошуках його герой європейської літератури зазвичай вирушає до Америки, а російської — на Кавказ.

Ідеальний світ віддалений від сучасного не лише відстанню, а й часом. Романтики шукають його у Середньовіччі з його культом кохання і лицарських подвигів. Середньовічне патріархальне минуле ідеалізувалося, наприклад, в історичних романах **Вальтера Скотта**. А деякі з романтиків зверталися до ще більш віддаленого минулого, відображеного у фольклорі. Не випадково саме на початок XIX століття припадає діяльність видатних німецьких фольклористів — братів **Вільгельма та Якоба Грімм**. Їхня перша збірка «Дитячі й домашні казки» побачила світ у 1812 році.

Втілення ідеалу романтики бачили і в *природних людях* — тих, хто не зіпсований цивілізацією. До таких людей вони відносили індіанців, показаних американськими письменниками, наприклад, **Фенімором Купером** у романах про Шкіряну Панчохоу.

Своєрідним царством ідеалу була для романтиків і *природа*. Новалис — один із поетів і теоретиків німецького романтиз-

Джон Констебл. Бурхливе море. 1824 р.

му — стверджував: *«Природа являє собою ідеал»*. Гармонія в природі підкреслювала недосконалість світу людей, а похмурі, грізні пейзажі відображали слабкість і самотність людини в байдужому до неї суспільстві.

Всі свої пошуки ідеалу романтики пов'язували з пошуком *ідеальної особистості*. Саме вона була в центрі їхньої уваги. Підносячи особистість на п'єдестал, романтики цінували в ній перш за все *«життя серця»*. Формула Руссо: *«розум може помилятися — серце ніколи»* — була їм близькою. Підвищений інтерес до особистості спонукав романтиків до всебічного пізнання її внутрішнього світу. Власне, вони були першими на шляху дослідження таємниць людської душі, торуючи шлях психологічному реалізму XIX століття.

Романтизм ґрунтується на концепції *«двосвітності»*. Один світ дано людині від народження і відкидається нею. Інший світ — плід уяви людини — прекрасний і гармонійний. Але як його досягти? *«Ідеал — це тільки оманливий жалюгідний сон»*, — сказав один із провідних романтиків XIX століття — Гофман.

Романтичний герой: бунтівний, самотній, обтяжений поразкою... В літературі з'являється *романтичний герой* — винятковий за своїми якостями. Він підноситься над оточенням і світом — *«я — цар пізнанню, друг свободі»*, — скаже про себе лермонтовський Демон.

Романтичний герой мав виразну зовнішність (не обов'язково красиву), залізну волю, незламний характер, він був величним. Реальним втіленням такого героя вважали Наполеона, якому майже вдалося стати володарем світу. І навіть трагічний фінал не змен-

Жан Леон Жером. Дуель після маскараду. XIX ст.

шив величі його особистості. Він лише показав, що навіть велика людина не в змозі перемогти світ самотужки. А романтичний герой самотній — йому важко знайти *«рідну душу»* й пізнати щастя. Тому що щастя — це доля звичайних людей зі звичайного життя.

Усвідомлення своєї неспроможності змінити світ зумовило у романтичному героєві почуття *«світової скорботи»*. Туга, самотність, жадання ідеалу женуть героя з місця на місце. Він стає мандрівником, що перебуває у вічному пошуку. Такий Чайльд Гарольд Байрона, такий Демон Лермонтова. Єдина сфера, де романтичний герой вільний і може перемагати, — це творчість. *Митець* — один з улюблених образів романтиків.

Незважаючи на спільні риси, романтичні герої індивідуалізовані й різні. З-поміж них визначають такі образи: легендарний (Каїн, Прометей Байрона); самотній мандрівник, що кидає виклик суспільству; митець, що усвідомив своє покликання (герої Гофмана); «байронічний» бунтівник; обиватель-філістер¹.

Своєрідність романтичного героя полягає в тому, що його винятковий характер повною мірою виявляється у виняткових обставинах, поданих на фоні реальної дійсності.

Новий зміст — нова форма. Новий зміст, що звеличував особистість, її багатий внутрішній світ, її вічні поривання за межі буденності вимагав і нової форми художнього втілення.

¹ *Філістер* — людина з обмеженим світоглядом і святенницькою поведінкою.

Основні риси романтизму:

- художній напрям і метод у літературі та мистецтві;
- ідея «двосвітності» як провідна у світогляді романтиків;
- вимисел як головний спосіб пізнання світу;
- романтичний *історизм*, романтичний *гротеск* і романтична *іронія* як способи пізнання дійсності та її художнього втілення;
- ідеали свободи, кохання, природи, творчості, краси;
- теми самотності, кохання, дружби;
- особистість як центр уваги, інтерес до внутрішнього світу людини;
- герой — винятковий характер у виняткових обставинах;
- аспекти, що визначають погляд романтичного героя на життя:
 - а) індивідуалізм;
 - б) бунтарство;
 - в) суперечливість у ставленні до народу;
- усвідомлення недосяжності ідеалу;
- виразність авторського ставлення до зображуваного;
- жанрове розмаїття — *елегія*, *балада*, *поема*, *фантастична повість*;
- різноманітність засобів виразності (*метафора*, *епітет*, *символ* тощо).

Романтизм відмовився від системи правил, норм, усталених за класицизму, й виробив свої підходи до відображення світу й людини в ньому.

Один із таких підходів — *історизм*, що виявився в інтересі до національного минулого — легенд, переказів, казок, балад. М і с ц е в и й к о л о р и т (поняття як географічне, так і історичне) відповідав потребі романтиків в оригінальному, неповторному. Романтичний інтерес до історії найбільш повно реалізувався в історичних романах Вальтера Скотта. Для нього особливо важливим було відчуття зв'язок минулого з сучасним, виявити в історії витоки теперішніх проблем і подій.

Говорячи про історизм, не слід думати, що він стосувався тільки минулого. Зовсім ні. Дотримуватися історизму означало розглядати події та героїв не самих по собі, а в контексті часу, який накладає на них відбиток. Романтики узвичаїли історизм, згодом цей принцип зображення дійсності успадкували реалісти.

Романтична іронія — ще один знайдений романтиками спосіб бачити й показувати світ — крізь призму насмішки. Спочатку вони іронічно оцінювали дійсність, котру не хотіли приймати, а пізніше — і власну здатність вивести людину зі світу життєвої прози у світ ідеалу. Романтична іронія була властива і характеру, і поезії великого німецького поета Генріха Гейне.

Митці-романтики будували свої твори на антитезах, гіперболах, порушуючи правдоподібність. У їхні твори ври-

Іронія (грецьк. *eirōneia* — удавання, насмішка) — різновид комічного, для якого характерні приховане заперечення чи насмішка, замаскована зовнішньою серйозністю.

вається вигаданий світ, фантастика. Щоб підкреслити невідповідність між реальним та ідеальним світом, романтики вдавалися й до **романтичного гротеску**. У світлі гротеску розвінчувалися ілюзії, навіяні побутом: важливе виявлялося кумедною дрібницею. Гротеск вивільняв явища і речі з полону звичок. Віртуозно користувався гротеском Ернст Теодор Амадей Гофман.

Жанрова система романтизму також суперечила прийнятій у класицизмі. Замість суворого розмежування жанрів романтизм віддавав перевагу їх поєднанню в тому самому творі. З'явилися нові жанри: фантастична повість і ліро-епічна поема. Романтичного забарвлення набули і «старі» жанри, такі як роман і драма.

Романтики послуговувалися жанрами, що давали можливість розкрити внутрішній світ людини — балада, елегія, поема, послання.

Запитання й завдання

1. Назвіть доленосні для Європи історичні події кінця XVIII — початку XIX століть. Яка їх роль у зародженні романтизму?
2. Дайте визначення *романтизму*. Назвіть і прокоментуйте його хронологічні межі.
3. Що таке «*романтична двосвітність*»? Дайте характеристику цьому поняттю.
4. На кому й на чому була зосереджена увага романтиків?
5. У чому полягає своєрідність романтичного героя? Чи мав він свій прообраз у житті?
6. Назвіть основні способи пізнання і романтичного відображення світу.
7. Що таке *виняткові обставини*? Яка їх роль у романтичному творі?
8. Де романтики шукали ідеальний світ? Чи вірили вони, що його можна досягти?
9. Дайте характеристику жанрової системи романтизму.

1. Порівняйте походження слів *класицизм* і *романтизм*.
2. Накресліть у зошиті й заповніть таблицю, порівняйте класицизм і романтизм.

Художній напрям	Хронологічні межі	На що орієнтувався	Основний конфлікт	Основний герой	Жанри
Класицизм					
Романтизм					

Гротеск (франц. *grotesco* — химерний, комічний) — різновид комічного, що поєднує у фантастичній формі жакливе і смішне, огидне і піднесене.

1. Назвіть відомі вам історичні події та історичних діячів, що характеризують епоху романтизму в Західній Європі та Російській імперії (до складу якої на той час входила Україна). Скористайтесь підручниками з української літератури, з історії, словниками, довідниками або мережею Інтернет. Матеріал розмістіть у таблиці, накресливши її у зошиті.

Епоха романтизму	Історичні події	Історичні персонажі	Освіта і культура
У Західній Європі			
У Російській імперії			

2. Ознайомтеся з рубрикою «Художня галерея» (с. 120—121). Об'єднайтесь у групи і проілюструйте епоху романтизму полотнами живопису цього часу. Запам'ятайте імена художників і назви їхніх картин.

3. Підготуйте переказ статті про романтизм, роблячи смислові акценти.

4. Розгляньте схему «Романтизм» на другому форзаці підручника і назвіть жанри, що набули поширення у творчості письменників-романтиків.

1. За статтею про романтизм укладіть «Літературознавчий словник романтизму». На основі словника складіть кросворд.

2. Підготуйте виступ на кілька хвилин до конкурсу красномовства за темою «Я розумію романтизм так...». Використовуйте спеціальну лексику: *ідеал, самотність, бунтарство, прагнення кохання, краси, страждання, «світова скорбота», «гамлетизм»*.

1. Чи погоджуєтесь ви з тим, що романтизмові властива невдоволеність дійсністю? У чому вона виявлялася?

2. Назвіть основний конфлікт у творчості романтиків.

3. Визначте місце людини у творчості романтиків. У чому полягала своєрідність зображення особистості?

4. Схарактеризуйте романтичного героя.

5. Чому Наполеона можна вважати предтечею романтичного героя?

6. Назвіть основні риси романтизму. Прокоментуйте їх.

7. Дайте коментар до тези: «Романтизм — це виняткові характеристики у виняткових обставинах».

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Вальтер Скотт, Генріх Гейне, Ернст Теодор Амадей Гофман.

Жанри: елегія, балада, поема, фантастична повість.

Літературознавчі терміни: романтизм, гротеск, іронія.

Ключові слова: романтизм, романтичний герой, «двосвітність», ідеал, самотність, мандрівник, бунтарство, індивідуалізм, «світова скорбота».

Художня галерея

Поданий фрагмент картини *«Пліт «Медузи»* (1818—1819) французького художника **Теодора Жерико** відтворює в узагальненій формі історичну подію, що в 1816 році схвилювала всю Францію, — загибель корабля «Медуза». Окремий драматичний випадок — страждання людей, які опинилися в океані на хисткому плоті, і їхня героїчна боротьба за життя — переріс у символ самої доби романтизму, став уособленням безмежних страждань і героїчного пориву. Ди-

намічна композиція картини вибудована по діагоналі. Пліт, піднесений хвилею, дає можливість глядачеві одразу побачити всіх людей, що знайшли прихисток на ньому. На передньому плані — фігури загинувших. Погляди тих, хто ще не втратив надії, сконцентровані на постаті африканця, який сигналізує червоною хусткою кораблю, що ледь мріє на обрії. Чи помітять їх на кораблі? Художник не дає відповіді. Безмежну гаму почуттів відтворив Жерико в динамічних позах і обличчях персонажів.

Картину *«Крейдяні скелі на острові Рюген»* (1818) було написано німецьким художником-романтиком **Каспаром Давидом Фрідріхом** під враженням від його весільної подорожі на острів у Балтійському морі.

В обрамленні із зелено-жовтої прибережної рослинності та химерних контурів крейдяних скель перед нами постає безмежний морський пейзаж. Троє мандрівників завмерли перед величиною краєвиду, що відкрився їм. Маленькі фігурки людей на тлі височенних скель підкреслюють велич храму природи і нікчемність людини перед незбагненим світом

Божих чудес, але водночас її зв'язок із цим світом. Постаті у своїх пейзажах Фрідріх зазвичай подає на передньому плані спиною до глядача. Художник ніби запрошує нас до співпереживання з героями.

Мотив пейзажу «**Віз для сіна**» (1821) навіяний спогадами англійського художника **Джона Констебла** про дитинство, що минуло на батьківському млині біля річки. Це місце було для нього втіленням душевної рівноваги, істинності буття. Тихий літній день. Повз млин біжить річка. Коні повільно йдуть через бід, тягнучи порожній віз. Скоро він наповниться духмяним сіном. Світлі хмари ніби нахилиються небо до землі, їхнє сріблясте віддзеркалення у річці створює враження мерехтіння води. Контрасти світла і тіней зумовлені тим, що на небі з'являється темна хмара — насувається гроза. Своїм диханням вона оживлює і старі дерева, і будинок, і воду. Все ще спокійне, однак відчувається ледь вловимий трепет тривоги.

Художник відмовився від ретельно виписаних деталей і ефектного освітлення (як на картинах Лоррена) — він накладав фарби густими випуклими мазками.

Російський художник **Орест Кіпренський** написав «**Портрет лейб-гусарського полковника Євграфа Давидова**» у 1809 році. У гордовитій поставі і мужньому обличчі гусара зі смоляними вусами і живим блиском темних глибоких очей відчувається безстрашність і енергія, усвідомлення власної гідності. Це типово романтичний герой. Одухотворене обличчя видає в ньому особистість, здатну до глибоких і серйозних роздумів, сильних і яскравих почуттів. Водночас у невимушеній позі молодого офіцера відчувається молодецька виправка, вміння володіти шаблею, гусарське зухвальство. З романтичною піднесеністю образу перегукується і пейзажне тло портрета: чорно-синє грозове небо, хмари, темне оливкове листя, мерехтіння світла й тіні.

Природа немов хвилюється, віддзеркалюючи думки й почуття героя. У глибокі вечірні тони ніби вривається яскрава барвистість парадного гусарського мундира, дзвінке й святкове поєднання кольорів: яскраво-червоного, золотого, білого, срібного. Загальний колорит картини радісний та урочистий.

Ернст Теодор Амадей Гофман. Автопортрет

Е. Т. А. Гофман —
німецький письменник,
художник, композитор
1776 (Кенігсберг) —
1822 (Берлін)

ЕРНСТ ТЕОДОР АМАДЕЙ ГОФМАН (1776 — 1822)

Диригент, композитор, карикатурист, декоратор, судовий радник, музичний критик, великий ворог вульгарності, він довів, що магія неймовірного живе поруч із нами...

Веніамін Каверін

Чоловік, якому судилося стати співцем незвичайного, народився 24 січня 1776 року в Східній Пруссії в місті Кенігсберзі (нині Калінінград, Росія). Батьки назвали його **Ернстом Теодором Вільгельмом**. Останнє з цих імен дорослий **Гофман** замінить на **Амадей** на честь свого кумира — **Моцарта**.

Він ніколи не поривав зі своїм дитинством. Гофман народився у складній сім'ї. Його батько — людина обдарована, оригінальна, але норовлива. Мати страждала напа-

дами істерії і маніакальною акуратністю. Сім'я розпалася, коли Гофманові було чотири роки. Його дитинство минуло в будинку батьків матері, де панували холодна чистота, прусська дисципліна, і над усім цим — жахлива нудьга. Рятуючись від буденності, маленький Гофман поринає у мрії чи пильно спостерігає за тими, хто поряд. Те, що він вирізняє своїм дитячим поглядом, не викликало нічого, крім сміху. Він бачив світ, що складався «зі спущених панчіх, перекошених перук, бородавок, розпущених бантів, кривих ніг і червоних носів, додайте до цього косі очі, горби, засиджені мухами лисини... Слухати було не менш забавно, ніж спостерігати: язики обмовляються, заїкаються, шепелявлять, животи бурчать, носи сопуть... підшоши скриплять». Дивовижно, але Гофман-хлопчик дивиться на навколишній світ очима майбутнього письменника-сатирика, здатного відчувати, бачити людські вади.

Дитинство — ключ до розуміння особистості будь-якої людини, а у випадку з Гофманом — особливо. Можна навіть сказати, що в дитячі роки був визначений увесь його життєвий і творчий шлях. Будь-яка подія дорослого життя письменника була наслідком і результатом фактів, ситуацій, історій, пере-

житих у дитинстві. Люди, яких Гофман знав у дитячі роки, крокують сторінками його книг, а дитячі враження переповнюють їх. Наприклад, у казці «Лускунчик і Мишачий король» відтворено атмосферу Різдва з часів дитинства письменника — з чудовими таємницями й подарунками.

Його щирі друзі. У дитинстві Гофман зазнав мало уваги й любові від своєї родини. Але з ким пощастило йому в дитинстві, а потім і в дорослому житті, то це з друзями. «*Тішуся товариством друзів*», — писав Гофман.

У шість років Гофмана віддають до школи, і тут він зустрічає друга на все життя — **Теодора Готліба Гиппеля**. Гиппель був у житті успішною людиною: багатий, родовитий, зробив хорошу кар'єру і ніколи не залишав без уваги свого нужденного друга. Допомігав влаштовуватися на службу, виручав, коли Гофман потрапляв у немилість до влади. Навіть був його повіреним у справах кохання. В одному з листів Гофмана до друга читаємо: «*Я люблю її до божевілля і... саме в цьому і є моє нещастя*». Це Гофман пише про свою першу кохану. Гиппелю він не соромиться розповісти про своє злиденне становище: «*Ось уже п'ять днів, відколи я не їв нічого, крім хліба*».

Якщо Гиппель увійшов у життя письменника ще в дитинстві, то **Хампе**, згодом відомий публіцист, став другом юності. Їх об'єднувала спільна пристрасть до музики. Незважаючи на тривалі розлуки і спілкування в основному шляхом листування, їхня дружба тривала все життя митця.

1804 року в суді, де служив Гофман, з'являється новий працівник — **Юліус Едуард Ітциг**. Він став вірним другом письменника, а після смерті Гофмана — його першим біографом. Гофман теж був щирим з Ітцигом, увічнив його з сім'єю у своїй творчості (акварельний портрет Ітцига з дружиною і портрет їхнього сина Фріца). Окрім цього, хлопчик на ім'я Фріц фігурує в казці «Лускунчик...», присвяченій саме дітям Ітцига.

Теодор Готліб Гиппель.
Гравюра, XVIII ст.

Ернст Теодор Амадей
Гофман. Портрет
Фріца, сина Ітцига

Два Гофмани: чиновник і митець. У родині Гофмана майже всі були юристами. Це визначило життєвий шлях Ернста Теодора Вільгельма. 1792 року він стає студентом юридичного факультету Кенігсберзького університету, де серед професорів був і великий філософ Іммануїл Кант. Його особистість була настільки значущою, що впливала на атмосферу всього університету, а не лише філософського факультету.

У студентські роки Гофман набуває своїх основних внутрішніх та зовнішніх рис, що практично не зміняться з плином часу. Це був *«молодий чоловік зросту трохи нижче середнього, дуже худорлявий, ледь сутулий. Синяво-чорна шевелюра спадає на високе чоло безладними пасмами, ніс орлиний, підборіддя загнуте догори, ніби носок черевики, колір шкіри жовтуватий, рот непропорційно великий, губи щільно стиснуті, ніби оберігають якусь таємницю; очі кольору місячного каменю, виразні та короткозорі, виблискують неугасимим полум'ям з-під довгих вій. Безперервні нервові посіпування і несамота жестикуляція надавали... зовнішності незвичайної рухливості...»* — так описує митця німецький літературознавець Габрієль Віткоп-Менардо.

В університеті Гофман нічим особливим не вирізнявся, але навчався старанно. Згодом, закінчивши університет, він так само старанно працює на різних юридичних посадах у різних містах.

Маленьке сілезьке містечко Глогау (нині Глогув, Польща) було першим на професійному шляху Гофмана. Потім у його життя увійде Познань, теж польське містечко, що перебувало під владою Пруссії. Інтриги, плітки, дрібні змови, якими жило познанське панство, були чудовим матеріалом для карикатур. Гофман дав волю сарказму. Коли він розповсюдив свої карикатури, у містечку вибухнув скандал. Як покарання Гофмана відправляють на низьку посаду в провінційне містечко Плоцьк. Жити йому доводиться на кошти, що висилає рідня. Але, як не дивно, мізерна платня не впливає на ставлення до служби Гофмана, що завжди був бездоганим, сумлінним чиновником. В одному зі своїх листів 1815 року він писав: *«Всілякі злодії, шахраї лежать на зеленому столі й чекають, доки я піддам їм хорошого копняка і відправляю їх до в'язниці»*.

Слід сказати, що у своїй літературній творчості Гофман не використав жодної судової справи, що ними йому доводилося займатися, лише частково у повісті «Володар бліх». На службі у Гофмана ніби «відключалися» його іронія, глибоке знання людських слабкостей і навіть фантазія. Начальство цінувало його *«вельми ґрунтовні роботи»* і *«пристойну спокійну поведінку»*, але грошову винагороду не збільшувало.

Переїзд до Варшави (1804 рік) мало що змінив у його матеріальному становищі. До того ж злигодні загострилися, бо почалася війна. У 1806 році наполеонівське військо ввійшло до Варшави, і Гофман змушений був покинути місто. Тричі за час війни йому довелося бачити **Наполеона** зблизька. Своє враження він висловив лаконічно: *«Зустрів імператора із жажливим поглядом тирана...»* Цей запис, як моментальний знімок, схопив найголовніше. Гофман навіть малював анти-наполеонівські карикатури.

Гофманові довелося жити, служити і творити у багатьох містах Пруссії; але найвизначніші події в його житті пов'язані з трьома містами: Кенігсберг, Бамберг (маленьке містечко, резиденція баварського герцога) і Берлін. Кенігсберг — його батьківщина. У Бамберзі розкрилося письменницьке покликання Гофмана. А ще в цьому місті йому судилося пережити своє найпристрасніше кохання до юної **Юлії Марк**. Вона походила із привілейованих прошарків міщанства. Граційна, жвава, розумна й музикальна (Гофман давав їй уроки співу), і в той же час — складна натура: екзальтована і замкнута, знервована й невірноважена, як і сам Гофман. На сторінках його щоденника вона з'являється то в образі намальованого метелика, то під ім'ям *Кетхен* — героїні одного літературного твору. З 1811 року і до 1813 року розгортається особиста драма Гофмана. З Юлією його розлучить доля і мати дівчини (вона видасть дочку за заможного купця, але шлюб виявиться невдалим). Однак із пам'яті письменника Юлія ніколи не зникне і буде в різних образах з'являтися у його творах. За кілька місяців до смерті Гофман у листі до друга попросить: *«Передайте Юлії, що пам'ять про неї живе в мені, якщо, звичайно, можна назвати пам'яттю те, що заповнює всю душу»*.

Значна частина життя письменника була пов'язана також із Берліном. Тричі він приїздив сюди, тут зустрів і свій смертний час. Гофман зріднився з Берліном і багато дав цьому місту. Один із біографів письменника (**Ернст Хейльборн**) говорив: *«Гофман дав Берліну його літературне обличчя. До нього це було одне із багатьох міст, у назвах котрих не відчувалося дихання справжньої своєрідності. Через Гофмана місто отримало характер, у його творах викристалізувалась атмосфера Берліна»*.

Ернст Теодор Амадей
Гофман. Автопортрет-
карикатура

Сцена з балету
Петра Чайковського
за казкою «Лускунчик»
Гофмана

Упродовж усього життя Гофман поєднує службу і творчість. В одному зі своїх листів зізнався: *«По буднях я юрист і в кращому випадку трішки музикант, у неділю вдень я малярем, а ввечері сідаю і до пізньої ночі пишу дуже смішні історії»*.

Вражає різнобічність творчої натури Гофмана. З шести років у його життя увійшла музика. Він автор опер, оперет, кантат, сонат, пісень. Чудово грав на різних музичних інструментах, диригував і писав рецензії на музичні твори інших композиторів, наприклад **Бетховена**. І все ж із часом відчув, що не зможе тільки за допомогою музики виразити свою особистість. А все тому, що навіть маючи значне обдаровання, він у музиці залишався наслідувачем. Наслідував Моцарта, **Вівальді** та інших великих композиторів. Але захоплення музикою Гофман зберіг на все життя. Її звуки бринять і в його літературних творах.

Творчій натурі Гофмана був близький також театр. Він писав драми, лібрето, малював декорації та костюми, був режисером. Маючи схильність до комедіанства, бажання бути на видноті, він любив не лише життя сцени, а й закулісся.

А ще Гофман прославився як художник. Портрети, автопортрети, ілюстрації, а також безліч карикатур на різноманітні теми залишив він своїм нащадкам.

Таке поєднання талантів, виняткова творча плідність Гофмана дивовижні ще й тому, що наділена ними людина мала слабе здоров'я. Хворобливе тіло підкорялося силі духу і мистецькій натурі Гофмана.

«Нарешті зволила розпочатися моя літературна кар'єра...» Ці слова записав Гофман у щоденнику від 27 січня 1809 року, отримавши повідомлення про рішення надрукувати в газеті його новелу «Кавалер Глюк». Гофман написав два романи і понад сімдесят повістей, оповідань, казок.

Які ж основні риси його письменницького стилю? Перш за все привертає увагу його двоїстість, успадкована від народження: *«Гофман веде два способи життя: охоче виставляє себе на посміховисько, щоб потім знову наглухо замкнутися в собі, він добродушний і в'їдливий, волелюбний і байдужий, хворобливий і незвичайно витривалий, елегантний і недбало вбраний,*

запальний і холодний, він бюргер¹ і представник богеми², фантазер і раціоналіст» (Г. Віткоп-Менардо).

Тема двоїстості була провідною в літературній творчості Гофмана. Вона визначила і чіткий розподіл всіх персонажів письменника на дві групи — на філістерів і ентузіастів.

Філістери — це бездуховні міщани, що міцно стоять на землі, добробут для них перш за все, вони не думають про «високе», оскільки не відчувають у ньому потреби. Повна протилежність їм — ентузіасти, які живуть духовними інтересами, їм байдужі цінності філістерів. Ентузіасти у Гофмана — це люди мистецтва (поети, музиканти, художники). Філістерів у світі більше, ніж ентузіастів, і це дуже сумно.

Гофман мав дивовижний хист бачити в житті різноманітні відхилення, дисонанси. Помічав їх на кожному кроці: в душі людини, у взаємостосунках людини і суспільства, людини і природи. Як же передає він відчуття дисонансу? За допомогою гротеску.

Як письменник Гофман стоїть особно з-поміж своїх побратимів-романтиків, хоча серед них були його шанувальники й ті, кого цінував він. Нетерплячий гострослов, він не впадав у пафосний і сентиментальний тон, властивий романтикам. Йому вищою мірою було характерне вільнолюбство. Гофман володів дуже своєрідним гумором — спонтанним, вибагливим і гірким, майже на межі сатири (як у казці «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»). Гофманівський романтизм не можна вважати «чистим стилем», але саме він виявиться найбільш життєздатним у літературі. Саме в його прозі наявні ознаки реалізму — літературно-художнього методу, що прийде на зміну романтизмові.

Збірник творів Гофмана.
Видання 1841р., Париж

Запитання й завдання

1. Назвіть повне ім'я письменника, дайте до нього коментар.
2. Визначте, хто з історичних осіб не належав до епохи Гофмана. Обґрунтуйте свій вибір.
 - Гете
 - Шекспір
 - Шиллер
 - Наполеон
 - Мольєр
 - Кант
3. Сучасником яких історичних подій був письменник?

¹ Бюргер — міщанин.

² Богéма — творча інтелігенція, що живе легковажно.

4. Назвіть факт, не пов'язаний із життям Гофмана:
 - він автор казки «Лускунчик...»;
 - був за фахом юристом і все життя служив чиновником;
 - його пов'язувала дружба з Гете;
 - сказав про Наполеона: «Бачив імператора із жаклиним поглядом тирана».
5. Що дає підстави говорити про двоїстість натури Гофмана?
6. Коли розпочався літературний шлях письменника?
7. Яка роль дитячих вражень у творчості митця?
8. Назвіть, до якого літературного напрямку належала творчість Гофмана.
 - реалізм
 - романтизм
 - сентименталізм
 - класицизм
9. Поясніть значення слів *філістер* та *ентузіаст*. Як вони стосуються творчості митця?

1. Підготуйте переказ одного з розділів статті від імені Гофмана.
2. Накресліть у зошиті й заповніть таблицю «Гофман: об'єктивний портрет».

Ім'я	Роки життя	Міста	Зовнішність	Характер	Коло інтересів	Люди його епохи

1. Розгляньте портрети письменника, прочитайте опис його зовнішності у тексті статті та підготуйте його словесний портрет. Використовуйте мовні звороти: «*Ось він переді мною...*»; «*Запам'ятали його як...*»; «*Він схожий на...*»; «*Якщо порівняти його з...*».
2. Продовжіть речення: «*Якби у мене була можливість поставити запитання Гофману, я б запитав (запитала)...*»
3. За матеріалами підручника підготуйте виступ на кілька хвилин до конкурсу красномовства за темою «Я уявляю Гофмана таким...».
4. Об'єднайтесь у групи і складіть кросворд «Гофман: міста, люди, мистецтво у його житті». Визначте найкращий кросворд.

1. Якій національній літературі належить творчість Гофмана?
2. Прокоментуйте слова відомого російського письменника Веніаміна Каверіна, взяті за епіграф до статті.
3. За роками життя визначте місце Гофмана з-поміж відомих вам німецьких письменників.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Ернст Теодор Амадей Гофман, І. Кант, Наполеон.

Географічні назви: Німеччина, Польща, Кенігсберг, Берлін.

Назви творів: «Лускунчик і Мишачий король», «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер».

Літературознавчі терміни: романтизм, гротеск.

Ключові слова: чиновник, художник, двоїстість, філістер, ентузіаст.

ПРО КАЗКУ «КРИХІТКА ЦАХЕС НА ПРИЗВИСЬКО ЦИНОБЕР» (1819)

«Крихітка Цахес» має бути прочитаний як танок гротескних, пістрявих маріонеток, як прониклива і зла сатира, як гра між дійсністю і мрією.

Фріц Мартіні

Рідкісне обдаровання Гофмана — гостро відчувати дисгармонію світу — повною мірою виявилось у «Крихітці Цахес...». «*Божевільною казкою*» назвав свій твір автор. Визначення цілком виправдане, коли бачиш головного героя — Цахеса.

Цахес — абсолютна потвора. Зовні Цахес мав такий вигляд: його голова «глибоко запала між плечима, на спині виріс горб, як гарбуз, а зразу ж від грудей звисали тонкі, немов ліщинові палички, ноги, тож весь він був схожий на роздвоєну редьку»¹. Цахес схожий на якусь чудернацьку ляльку. Він не ходить, а «*полетів шкереберть*», «*пришкандибав*». Мова його нерозбірлива й неприємна: то говорить «*рипучим голосом*», «*рохкає і квакає*», то раптом починає «*огидно нявчати та мурчати*», «*невдоволено квакати*». Його звички огидні. Коли Цахес їсть, усі чують його чавкання. Мати називає його не інакше як «*виродком*» і перевертнем. В описі Цахеса Гофман використовує фантастичне перебільшення, завдяки якому потворність героя виходить за межі реальності, стає ненормальною.

Але хіба Цахес — єдине відхилення в житті? Хіба він єдина потвора в цьому світі? Гофман відповідає на ці запитання заперечно.

«Крихітка Цахес — індикатор ненормальностей у житті філістерів». Крихітка Цахес — центральний персонаж казки, але не заради нього автор веде розповідь, а задля тих мешканців князівства Керепес, що вважали себе цілком нормальними. Варто з'явитися Цахесу — і в них розкривалося все безглузде і фантастичне.

Як же потворний Цахес набув викривальної сили, про котру він і сам не підозрював? За допомогою прекрасної феї Рожабельверде, ко-

Ернст Теодор Амадей
Гофман. Гравюра на обкладинці першого видання казки «Крихітка Цахес...»
1819 р.

¹ Тут і далі переклад Сидора Сакидона.

Владислав Єрко. Цахес.
XXI ст.

тра одночасно слугувала у притулку для шляхетних дівчат і називалася «панною фон Рожа-Гожа». Тобто вона належала до тих осіб, що їм була властива двоїстість. Фея, зглянувшись на матір малюка-потвори, нагородила його трьома чарівними золотими волосинами. Завдячуючи їм, усе чудове, що в присутності Цахеса хтось інший подумає, скаже чи зробить, приписуватиметься тільки йому, та й він сам у товаристві красивих, розсудливих і розумних людей буде визнаний вродливим і мудрим.

Отримання Цахесом чудесного дару феї — *зав'язка сюжету*. Його

розвиток — це стосунки мешканців славного князівства Керепес із Цахесом.

З'явившись у князівстві (у якості студента), Цахес, сам не відаючи того, розмежував його товариство на дві нерівні частини. Більшість безумовно прийняла карлика і вважала божевільним кожного, хто не піддався на обман, «не впізнав» Цахеса.

Це, як не дивно, «кращі» люди князівства, його «освічена» частина. Зокрема князь *Пафнутій*, за порадою свого слуги, запровадив «освіту». Він наказав розвести картоплю, насадити тополі та акації, навчити молодь «співати на два голоси *вранішніх та вечірніх пісень*», а також вигнати з країни фей. Залишили лише декотрих із них, та й то під наглядом. З-поміж них була і фея Рожабельверде. Гофман відверто висміює псевдопросвітницькі реформи. Його і р о н і я визначає їхню істинну вартість.

До вищого товариства князівства належав і вчений муж, професор природничих наук *Мош Терпін*. Початок його славі поклало відкриття про те, що «*темрява настає, головним чином, через брак світла*». Свої досліді професор зазвичай проводив у княжому винному льоху. Розмовляв він суто науковою мовою. Наприклад, у його словнику було слово *ботанізувати*, що означало «спостерігати природу». Так Гофман глузує з псевдонауковців і їхніх досліджень.

Подібний Мошу Терпіну й інший вчений — *Птоломеус Філодельфус*. Він був «*всесвітньо відомий*», але про існування такого народу, як студенти, навіть не підозрював. А зустрівши їх, подумав, що відкрив «*чужинецький варварський народ*».

З тої ж плеяди «освіченої» частини князівства і міністр-невдаха барон *Мондшайн*. Він «*мав найкращу освіту... ніколи*

не плутав «мене» й «мені», «вам» і «вас», виводив своє ім'я французькими літерами, ще й до того розбірливим письмом». Така обмеженість контрастує з його статусом радника князя й міністра іноземних справ, тому й видається смішною.

Справжньою окрасою князівства була чарівна Кандида — дочка Моша Терпіна: «вродлива, як намальована, з променистими очима», «з пухлими рожевими губками», «струнка», «легка в рухах». «До того ж Кандида читала Гетевого «Вільгельма Мейстера», «Шиллерові вірші». Але щоб читач не впав в оману стосовно її ідеальності, автор, ніби між іншим, зауважить, що вона «встигла вже забути майже все, про що там писалося». Зате Кандида вміла записувати «гарним чітким письмом». Автор не насміхається з героїні, однак розповідає про неї з легкою іронією. Прекрасна Кандида — гідна дочка свого батька Моша Терпіна.

Вся ця публіка — вчені, міністри, сам князь, юна дівчина, принц та й інші члени вищого товариства були зачаровані Цахесом. У ньому бачили пана Цинобера¹. Зміна імені не випадкова, вказує на двоїстість героя. «Освічене» товариство, перебуваючи під впливом чар феї, справжнього Цахеса не бачило: захоплювалося красою Цинобера, що насправді належала красеню-принцу, визнало його кращим поетом за вірші, написані Бальтазаром. Скрипаль блискуче зіграв концерт, співачка виконала арію, — а слава знову дісталася Циноберу. Чужі досягнення дарували йому захват публіки: «Чудовий... божественний»; «Перший поет на світі»; «Високий геній». І на додачу до всього Цахес-Цинобер отримує в нагороду поцілунок визнаної красуні Кандиди.

Цинобер же віддавав людям своє недоладне кривляння, обжерливість, нерозбірливе бурмотіння, жажливі звички. Так Бальтазарові довелося почути: «Пригнувшись до землі, лаяючи рачки, ви чудово вдавали роздратованого kota», бо йому приписали манери Цахеса-Цинобера.

Загальне затьмарення сягає апогею тоді, коли навіть обікраде-

Сергій Алімов. Цахес.
XX ст.

¹ Прізвисько Цинобер походить від слова цинобра — фарба яскраво-червоного кольору.

Сергій Алімов.
Ілюстрація до казки
«Крихітка Цахес»
Гофмана. ХХ ст.

ний ним професор Мош Терпін (продемонстрований ним фізичний дослід, як завжди, відійшов на рахунок Цинобера) несамовито закричав: «Чудово, знаменито, любий пане Цинобере!»

Не дивно, що Цинобер із фантастичною швидкістю просувається вгору по щаблях службової драбини. Сам князь, тамуючи подих від захвату, призначає Цахеса своїм міністром. Не тільки чин, а й найпочесніша нагорода князівства «Орден Зелено-плямистого Тигра з двадцятьма гудзиками» дісталася Циноберу.

Що вище підіймався маленький виродок по суспільній ієрархії, тим очевиднішою ставала ненормальність «освіченого» товариства. Чого ж варті освіта, колись упроваджена Пафнутієм, розум, держава, якщо були можливими безглуздя, подібні до тих, що їх викликав своєю появою Цахес? Якщо можна безупинно надавати все нові й нові чини та ордени Цахесові, отже, вони мало що значать. Чим вони кращі за іграшки? На думку про ордени-іграшки наводить і детальний опис процедури закріплення орденської стрічки на фігурі Цинобера.

Поява Цахеса у князівстві виявила, що його товариство живе, керуючись «стадним» інстинктом. Бо чим можна пояснити, що в одну мить всі одностайно визнали бездарність — за талант, обмеженість — за мудрість, недолюдка — за окрасу людства.

І чи не парадокс, що князівство, проголосивши в епоху Просвітництва, що фей немає, підкорилося одній із них? Обдарувавши крихітку Цахеса трьома золотими волосинами, фея посміялася з надмірної самовпевненості людей, що повірили у всесильність розуму і здорового глузду. Чари крихітки Цахеса криються в золотих волосинках. Гофман хотів показати силу золота і його владу у світі філістерів. Вона настільки велика, що поглинає цінності духовні: красу, талант, кохання, розум. І це особливо страшно.

Хто ж «розпізнав» Цахеса? Не всі в князівстві були засліплені Цинобером. Поет *Бальтазар*, скрипаль *Сбіока*, правник *Пульхер*, молодий чиновник у міністерстві закордонних справ *Адріан* — духовно повноцінні люди, ентузіасти — розпізнали його. Всі вони бачили, що поважний пан Цино-

бер — жалюгідний карлик. Але хто він, до пори до часу не знали. Іноземці прийняли його за «чарівну мавпочку». Виявилося, що сторонній вільний погляд сприйняв Цинобера таким, яким він і був насправді. Ніколи не обманювалася стосовно свого сина і його мати Ліза. Він завжди, навіть на посаді міністра Цинобера, залишався для неї «гномиком». Мабуть, тому, що життя і погляд Лізи були природними, не затуманеними чудернацькою «освітою».

Зруйнувати чари Цинобера судилося Бальтазарові, який більше за інших постраждав від недовір'я, бо той відняв у нього не лише славу поета, а й кохану Кандиду. Він був рішучіший та активніший за інших. Бальтазар шукав і знайшов того, хто здатен був допомогти йому, — чарівника *Проспера Альпануса*.

Бальтазар належить до ентузіастів — улюблених героїв Гофмана. Він красивий, «поважний і замислений», має «жвавий і ясний розум». Бальтазар відчуває себе легко й вільно на природі. Як і належить романтичному героєві, Бальтазар — поет, і він закоханий.

Кульмінація сюжету настає, коли навчений чарівником Бальтазар з'являється на заручинах Цинобера і Кандиди. Привселюдно він викидає у карлика золоті волосинки. Чари розвіялися — і всі прозріли: «Звідкіль узявся цей курдупель? Чого треба цій малій почварі?» Ніякого насилля над Цахесом не було, його лише позбавили того, що йому не належало.

Розв'язка сюжету — прозріння народу і смерть Цахеса у срібному нічному горщику (знову ж без сторонньої допомоги). Фінал трагікомічний. Цахес високо піднісся і низько впав. Чому так сталося? Сам він не доклад жодних зусиль ні до свого піднесення, ні до падіння. Різкими змінами у своїй долі він зобов'язаний оточенню. Цахеса спочатку обожнювали, а потім стали переслідувати: «Геть тварюку! Геть!.. Замкнути в клітку! Показувати його за гроші на ярмарках!» Ось такі люди. Вони жорстокі і швидко змінюють своє ставлення. Крихітка Цахес став їхнім і н д и к а т о р м. Єдиним, хто його пожалів, була фея: «Бідний Цахесе! Пасинку природи! Я бажала тобі добра! Можливо, я помилялася, думаючи, що

Сергій Алімов. Ілюстрація до казки «Крихітка Цахес» Гофмана. XX ст.

чудесний зовнішній хист, яким я тебе обдарувала, осяє благодотворним променем твою душу і збудить внутрішній голос, що скаже тобі: «Ти не той, за кого тебе вважають, тож намагайся зрівнятися з людиною, на чійх крилах ти, безкрила каліко, підносишся!» Але ніякий внутрішній голос у тобі не прокинувся».

Що мала на увазі фея? Що ніякі дари, навіть чудова зовнішність, не допоможуть людині, якщо у неї вбога душа. І все в цьому житті залежить від самої людини.

Добра фея, жаліючи померлого Цахеса, сприяла тому, щоб чарівник Проспер Альпанус повернув йому образ, знайомий людям. Тобто у крихітці Цахесі вони знову бачили Цинобера. «Похорон міністра Цинобера був один із найпишніших... усі плакали, голосили, що держава втратила свою найкращу підпору...» Ці голосіння засвідчили, що люди нічого не навчилися і готові знову впасти в оману. Те, що повернення до стану обожнення відбулося так швидко, тільки підсилює це відчуття.

Бальтазар — герой і переможець. Він заслуговує на винагороду й отримує її: одружується з Кандидою, успадковує багату приміську віллу чарівника. В побутовому плані він влаштований. У його садибі завжди чудова погода, горщики на кухні не перекипають, жодна страва не підгорає. Гофман відверто іронізує, висміюючи міщанські уявлення про щастя. Він не жаліє свого позитивного героя. У Бальтазарі, як і в багатьох інших, письменник бачить фатальну роздвоєність. Колишній

поет, ентузіаст перетворюється на філістера. Гофман наводить на думку про складність людської натури, що не вкладається в жодні рамки.

Єдність фантастики і реальності. Сучасник і послідовник Гофмана Генріх Гейне писав: «Гофман із його викрутасами і гримасами завжди міцно прив'язаний до земної реальності». У фантастичній історії про крихітку Цахеса впізнається реальний світ: Німеччина, роздроблена у XVIII столітті на крихітні князівства (подібні до Керепеса), особлива німецька освіта (упровадження освіти князем Пафнутієм), німецька офіційна наука (професори князівства

Сергій Алімов. Бальтазар і Кандида. XX ст.

Своєрідність казки «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»:

- жанр — повість-казка;
- двоплановість зображення — реальність і фантастика;
- головний персонаж — Цахес, втілення світу філістерів;
- протиставлення Цахесу — Бальтазар, втілення ідей ентузіастів;
- Цахес як індикатор духовного здоров'я суспільства;
- виразна «присутність» автора;
- гротеск та іронія як основні способи художнього осмислення життєвих явищ;
- дисонанс як основний стан світу людей;
- сатиричне зображення світу філістерів;
- висміювання «стадної» ідеології.

Керепес), німецькі філістери (в особі вищого світу Керепеса). А також загальна заземленість німецького життя («*крилатим коням ми обріжемо крила*»), впізнавані побутові деталі (їжа, імена, посади, спосіб життя) — все це реальне життя. Але показане воно не в реальному вимірі, а **г р о т е с к н о**: за допомогою комічних ефектів, різноманітних контрастів, нагнітання безглуздостей, введення парадоксів і фантастики, тобто казки. Всього цього у «Крихітці Цахес...» надміру.

Яка ж функція гротеску? Показати різноманітні відхилення, дисонанс у людському суспільстві. За висловом сучасного російського літературознавця **Михайла Бахтіна**, «*гротеск і фантастика оголюють страшні сторони дійсності й лякають читача*». Вони вивільняють життя від звичного, загострюють увагу на його проблемах. Наприклад, на проблемі звеличення нікчеми, подібної Цахесу. Чому це сталося? Безсумнівно, завдяки самому суспільству, що, втративши здоровий глузд, створило собі кумира.

Про жанр твору. Гофман назвав «Крихітку Цахес...» «*божевільною казкою*», але водночас це і **п о в і с т ь**. Реальне і фантастичне взаємопов'язані в ній. Перетікаючи з одного в інше, вони створюють єдину художню цілісність — **повість-казку**.

Ілюстрація з обкладинки до видання казки «Крихітка Цахес» Гофмана. XIX ст.

Повість-казка — епічний жанр, побудований на поєднанні у різних формах реального і фантастичного планів зображення.

Запитання й завдання

1. Як Гофман описує зовнішність Цахеса-Цинобера? У чому виявляється потворність героя казки?
2. Чи тільки про зовнішню потворність Цахеса йде мова у творі?
3. Назвіть персонажів твору, чиї досягнення приписувалися Циноберу. Як вони реагували на це? Хто зі скривджених викликає найбільше співчуття?
4. Кого з персонажів ви віднесете до філістерів, а кого — до ентузіастів? Поясніть свою відповідь.
5. Яким автор змальовує Бальтазара? Чому він не піддався на чари Цахеса?
6. У чому полягали покровительство й допомога феї і чарівника? Чи спільно вони діяли?
7. Прокоментуйте слова феї, звернені до вже мертвого Цахеса. Яку можливість у своєму житті він втратив?

1. Дайте визначення понять *гротеск* та *іронія*.
2. Назвіть основні риси романтизму. Знайдіть їх у «Крихітці Цахес...».
3. Назвіть головні риси повісті-казки «Крихітка Цахес...». Проілюструйте їх прикладами з художнього тексту.

Перегляньте ілюстрації до повісті-казки. Порівняйте ваші уявлення про Цахеса з його зображеннями.

1. Прочитайте статтю про повість-казку «Крихітка Цахес...» і відтворіть її зміст.
2. Випишіть із тексту твору приклади авторської *іронії*.
3. Знайдіть у тексті твору сцени, образи, які ви могли б віднести до *гротескних*.
4. Об'єднайтесь у пари і складіть невелике висловлювання за темою «Прикмети Німеччини XVIII століття у «Крихітці Цахес...» Гофмана».

1. Поясніть епіграф до статті про повість-казку «Крихітка Цахес...».
2. Сформулюйте свої запитання до статті про твір.
3. Укладіть невелику статтю про одного з героїв твору для вашого «Словника літературних героїв».
4. Укладіть невелику статтю про гротеск для «Словника літературознавчих термінів».
5. Напишіть невеликий твір-роздум за темою «Щасливі філістери і скривджені ентузіасты».
6. Продовжіть речення: «Пам'ятник літературному героєві Цахесу. Я його бачу таким...»
7. Гофман завжди залишався музикантом, навіть коли писав сатиричні казки. Доберіть музику до «Крихітки Цахес...» чи опишіть настрій, який, на вашу думку, вона могла б викликати.

8. Підготуйте виступ на кілька хвилин до конкурсу красномовства за темою «Повість-казка «Крихітка Цахес...» актуальна/неактуальна нині».

1. За казкою «Крихітка Цахес...» складіть узагальнений портрет філістера.
2. Чи «винуватий» Цахес у тому, що сталося з ним і з товариством, у яке він потрапив?
3. Чому нікчемі вдалося так високо піднятися? Чи можна бути певним у тому, що нічого подібного не повториться?
4. У чому викривальна роль Цахеса?
5. Чому твір закінчується облаштуванням родинного гнізда Бальтазара? Навіщо автор іронізує?
6. Яка роль гротеску в повісті-казці?
7. Навіщо автор поєднує у творі реальне і фантастичне?
8. Яка роль автора у творі?
9. Кому з персонажів «Крихітки Цахес...» властива двоїстість? У чому вона виявлялася і про що свідчить?
10. Чи був гармонійним світ, у якому з'явився Цахес? Чи став він гармонійнішим, коли Цахес його залишив?
11. «Божевільною казкою» назвав свій твір автор. Поясніть, чому.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Е. Т. А. Гофман, С. Сакидон.

Назва твору: «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер».

Герої: Цахес-Цинобер, Мош Терпін, Бальтазар, Кандида, Ліза, фея Рожабельверде.

Літературознавчі поняття: повість-казка, романтизм, романтичний герой, гротеск, іронія.

Ключові слова: ентузіаст, філістер, двійник, чиновник, художник, гротеск.

Вислови: «Пане! Запровадьте освіту!»; «Він помер від того, що боявся вмерти»; «Тобі не судилося багатство»; «Крилатим коням ми обріжемо крила».

Теми для доповідей і рефератів

- Е. Т. А. Гофман-музикант.
- Е. Т. А. Гофман-художник.
- Е. Т. А. Гофман-майстер романтичного гротеску (на матеріалі повісті-казки «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»).
- Комічне в повісті-казці «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер».
- «Крихітка Цахес...» в ілюстраціях українських і зарубіжних художників.

Думка в подарунок

Перемога безсумнівна там, де є мужність (Гофман).

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ (1797—1856)

Моріц Оппенгейм. Гейне

Г. Гейне —
німецький поет, прозаїк,
публіцист
1797 (Дюссельдорф) —
1856 (Париж)

Я ніколи не надавав великого значення славі поета, і мене мало турбує, хвалять чи лають мої пісні. Але на мою труну ви повинні покласти меч, бо я був хоробрим солдатом у війні за визволення людства.

Генріх Гейне

На схилі життя Генріх Гейне написав: *«Над моєю колискою сяяли останні місячні промені вісімнадцятого і перша ранкова зоря дев'ятнадцятого століть»*. Поет був абсолютно правий: його народження збігалось з початком нової доби, відкритої Великою французькою революцією.

Сім'я та роки учнівства: *«Я йду вперед»*. Народився Гейне 13 грудня 1797 року в місті Дюссельдорфі, що на берегах Рейну. *«Час і місце, — писав поет, — мають важливе значення... Я народився... в місті, де в часи мого дитинства володарювали не тільки французи, а й французький дух»*. У дитинстві Гейне довелося бути свідком вторгнення наполеонівських військ до Німеччини. Ставлення німців до цієї події було складним: країна опинилася під владою чужинців, і водночас французи привнесли у феодальну Німеччину ідеали Великої французької революції, що змінила всю Європу. На рейнських землях занепадали карликові князівства, а разом з ними похитнувся феодально-католицький устрій. Тому сім'я Гейне, як і багато хто в Німеччині, вітала *«велику людину»* — **Наполеона**.

Батько поета — **Самсон Гейне** був дрібним крамарем сукна, а з приходом французів умови для торгівлі покращились. У комерції йому не дуже щастило, і велика родина (у сім'ї було четверо дітей) постійно зазнавала матеріальної скрути. Але Самсон Гейне мав щасливий характер — за будь-яких негараздів зберігав рівновагу і невичерпну життєрадісність. За словами сина, він до кінця своїх днів залишався *«великою дитиною»*, *«безтурботним, що не пам'ятав про минулий день і ніколи не бажав думати про завтрашній»*. Уже на схилі життя, після смерті батька, Гейне писав: *«З усіх людей я нікого так не любив на цій*

землі як його... Не минало жодної ночі, щоб я не думав про мого покійного батька, і, прокидаючись уранці, я й досі часто чую звуки його голосу, як відлуння мого сну».

На відміну від батька, мати поета — **Бетті Гейне** — відзначалась розсудливістю. Вона була дочкою відомого лікаря. Освічена і начитана, хотіла, щоб її діти теж стали освіченими і культурними людьми. У педагогіці найвищим авторитетом для неї був французький філософ і письменник **Жан Жак Руссо**.

Гейне почав відвідувати підготовчу школу з чотирьох років. А 1807 року вступив до Дюссельдорфського католицького ліцею. Тут вивчали математику, історію, риторику, грецьку, німецьку, французьку мови, а також, за спогадами Гейне, «*потoki латини, різок і географії*». Майбутній поет навчався добре — був одним із найздібніших учнів ліцею. Одного разу в тринадцятирічному віці, щоб виручити старшу сестру, він написав за неї твір. Наступного дня вчитель прийшов у дім Гейне і запитав, хто написав для Лотти твір. Хлопчикові довелося зізнатися. Тоді вчитель сказав його матері: «*З вашого сина виросте велика людина*». Слова шкільного вчителя виявилися пророчими.

Свою ліцейську освіту Гейне доповнював читанням художньої літератури. Його захоплювали пригоди Дон Кіхота і Робінзона Крузо, мандри Гуллівера. Він наснажувався бунтарським духом «Розбійників» Шиллера, зачитувався драмами Гете і рано зрозумів величезний масштаб його творчої особистості. Значно пізніше, у 1824 році, Гейне напросився до Гете у Веймар з візитом і отримав запрошення. «*Гете прийняв*

Дюссельдорф. Німецька гравюра, XIX ст.

Гейне з властивою йому граційною поблажливістю», — згадував брат Гейне. Під час зустрічі вони говорили про нещодавно загиблого Байрона, і Гейне зізнався: *«Смерть Байрона мене дуже вразила. Він був єдиною людиною, з якою я відчував спорідненість»*. Однак великий Гете недооцінив Гейне.

Комерція, кохання й університет. Гейне не судилося закінчити ліцей. Після відходу французьких військ із рейнських земель у Дюссельдорфі запанували старі порядки. Ліцей перетворили на гімназію, змінили програму навчання і батьки Гейне, поміркувавши, прийняли рішення навчати сина комерції. Особливі надії у вихованні майбутнього комерсанта вони покладали на молодшого брата батька — Соломона Гейне, успішного банкіра.

Три роки (1816—1819) Гейне проведе у родині дядька у Гамбурзі — *«місті банкірів і торговців»*. Комерсанта з нього не вийшло, зате тут розцвіло його перше кохання. Він закохався у свою кузину Амалию, дочку дядька Соломона. Амалия відкинула палку пристрасть бідного родича. А у Гейне нерозділене кохання вилилося в цілий потік прекрасних віршів, що оспівували тужливі юнацькі страждання.

Нахил юнака до творчості в родині не вітали. Він згадував, що мати *«страшенно боялася, щоб я не став поетом: це було б, завжди говорила вона, найгірше, що може зі мною статися»*. У той час чимало людей вважали, що *«поет — це жалюгідний жебрак у лахмітті»*. Так думав і дядько-банкір. Перевіряючи бухгалтерську роботу небожа, він раз у раз знаходив під конторськими книгами папірці, густо списані віршами і сердито казав: *«Якби цей хлопець був здатний на щось путнє, він не писав би вірші»*. Врешті-решт, переконавшись, що небіж зовсім не здатний до комерції, Соломон погодився сплатити за його навчання в університеті. Приписувалося юнакові вивчати що-небудь *«путнє»*, а саме — право.

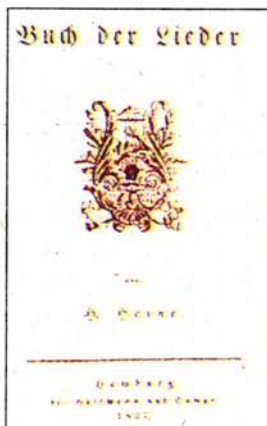
Навчання в університеті він розпочав у 1819 році. Юриспруденція не входила в сферу його інтересів. Римське право він називав *«біблією егоїзму»*, а римлян — *«розбійниками»*, що *«хотіли за допомогою законів забезпечити за собою те, що здобули мечем»*. В університеті Гейне став слухати лекції з літератури, філософії, мистецтва. З лекторами йому пощастило. У Боннському університеті він слухав Августа Вільгельма Шлегеля — поета, драматурга, перекладача, одного з найосвіченіших людей свого часу. Через рік Гейне перейшов до Геттінгенського, а потім — до Берлінського університету, де слухав лекції видатного філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. *«Гегель став володарем у царстві умів»*, — говорив Гейне.

У 1825 році Гейне отримав в університеті диплом доктора права. Тоді ж він вирішив прийняти хрещення (лютеранство) і отримав нове ім'я — Генріх (його батьківське ім'я Гаррі). Гейне, єврей за національністю, вважав хрещення за «вхідний квиток у європейську культуру». Адже він планував займатися адвокатською діяльністю, а право на неї мав лише християнин. Хоча, мабуть, Гейне жодного разу не скористався своїм дипломом юриста.

Поет і прозаїк: «Тепер мій голос розноситься далеко». На щастя, ні любовні та комерційні невдачі, ні перипетії з навчанням у трьох університетах, а потім і зі службою (не вдалося посісти місце професора і приват-доцента) не змогли загасити у Гейне пристрасть до поезії. Свій перший вірш він написав у дванадцять років. А серйозна творчість розпочалася з 1816 року. Поштовхом до написання віршів стала самотність у домі дядька. «У мене нікого немає, окрім самого себе», — зізнавався Гейне і виливав душу у віршах. У 1817 році на сторінках пересічної газети «Гамбурзький страж» Гейне вперше побачив свої вірші надрукованими, щоправда, під чужим ім'ям.

А в 1821 році берлінський студент Генріх Гейне з'явився до видавця журналу «Співрозмовник» Губиця із зошитом віршів. «Я вам зовсім не знайомий, але з вашою допомогою хочу стати відомим», — заявив він, простягаючи красиво переписаний рукопис. Пізніше видавець пишався тим, що допоміг Гейне здобути славу. В кінці 1821 року за допомогою Губиця виходить перша збірка поета під скромною назвою «Вірші Г. Гейне». Її дуже прихильно зустріли як читачі, так і критики. Вірші цієї збірки увійшли до «Книги пісень», що побачила світ у 1827 році — році тридцятиліття поета. (Пригадайте, збірка якого поета доби Відродження називалася так само.) До неї увійшло все, що було написано до того часу. Успіх книги був грандіозним. Віршами зачитувалися. Шанувальники поезії розуміли, що в особі Гейне мають великого поета. Слід зазначити, що світової слави поет зажив завдяки ліриці й саме любовним віршам, написаним переважно до 1830 року.

Подорожуючи, іноді вимушено, Гейне став робити подорожні нотатки. З часом вони стануть для нього улюбленим прийомом організації вражень. У «Листах із Берліна» він означив свою манеру вести

Титульна сторінка
першого видання
«Книги пісень»
Гейне. 1827 р.,
Гамбург

записи: *«Я дуже часто передаю не новину, а її дух... Не вимагайте від мене систематичності... все буде залежати від асоціації ідей»*. Пізніше подорожні записники будуть об'єднані ним у чотиритомну збірку *«Подорожні картини»*. В картинах, що змальовує Гейне, — точність характерних деталей, настроїв, тонкий гумор. Ось, наприклад, намальований ним портрет міста Геттінгена та його мешканців: *«Місто Геттінген, знамените своїми ковбасами та університетом, належить королю Ганноверському і має у своєму розпорядженні дев'ястсот дев'яносто дев'ять родинних вогнищ, різноманітні церкви, один пологовий заклад, одну обсерваторію, один карцер, одну бібліотеку і один міський льох, де пиво чудове. Саме місто дуже красиве і подобається найбільше, коли обернешся до нього спиною...»*

Нотатки Гейне, перша частина яких з'явилася у 1826 році, здалися багатьом у Німеччині образливими. Знайшлися ті, хто звинуватив поета в усіх гріхах: образі науки, моралі, патріотичних почуттів... І невдовзі *«Подорожні картини»* у Німеччині будуть заборонені, а Гейне набуде репутації неблагонадійного письменника. Але він все одно не полишає надії знайти своє місце саме на батьківщині, хоча час від часу здійснює давно задумані подорожі до Англії (*«Англійські фрагменти»*), а потім до Італії (*«Італія»*).

Гейне в Парижі. Зрештою стає очевидним, що розраховувати на влаштоване і незалежне життя в Німеччині Гейне не доводиться. Тому в травні 1831 року він покидає країну і їде до Парижа. До від'їзду його підштовхнули не лише очікувані політичні переслідування, а й бажання бути в центрі європейської революції. Повідомлення про революцію Гейне назвав *«сонячними променями, загорнутими в газетний папір»*.

Париж зустрів Гейне чудово. Він, знаний на той час поет, легко увійшов у літературне і суспільне життя країни, познайомився з відомими французькими письменниками — П'єром Беранже, Жорж Занд, Оноре де Бальзаком, Олександром Дюма, з польським композитором Фридериком Шопеном, з художником Еженом Делакруа і навіть зі значним фінансистом Ротшильдом. Жартуючи, Гейне говорив: *«Коли в морі зустрічаються дві риби і одна питає другу, як вона почувається, та відповідає: «Як Гейне в Парижі»*.

У Парижі Гейне знайшов і особисте щастя. У 1834 році він познайомився з юною дівчиною, що приїхала з села. Звали її Крісценція-Ежені-Міра, але поет називав її Матильдою (*«Від імені Крісценція у мене одразу починає боліти глотка»*, — писав він сестрі). Його першу любовну записку Матильда не зуміла прочитати, оскільки виявилася неписьменною. Пізніше Гейне

Каміль Піссарро. Пон-Рояль і Павільйон квітів. Париж. 1897 р.

одружився з нею, і вона була з ним до кінця його днів, як колись і обіцяла. *«Анрі, — сказала вона, — знай, що я тебе ніколи не покину, любиш ти мене чи ні, будеш добре до мене ставитися чи погано, — однаково я ніколи тебе не покину».*

Вирушаючи до Парижа, Гейне думав, що їде на деякий час, а виявилось — назавжди. Чверть століття він прожив у Франції і лише двічі (у 1843 та 1844 роках) побував на батьківщині. Та й як він міг туди приїжджати, коли фактично став політичним емігрантом. Спочатку німецька влада заборонила друкувати твори Гейне, а згодом йому взагалі заборонено було в'їжджати в Німеччину. Але Гейне не відмежовував себе від батьківщини, завжди відчував внутрішній зв'язок із нею. Він пише і публікує у французьких виданнях статті про німецьку філософію і романтичну школу, а в німецьких газетах і журналах — матеріали про політичне й художнє життя Франції. Гейне відчував себе посередником між культурами двох країн.

У перші роки перебування у Франції Гейне писав лише публіцистичну прозу. Він навіть зізнавався сам собі: *«Час віршів пройшов для мене. Я давно вже помітив, що з віршами у мене негаразд, і тому звернувся до доброї прози...»*

Але мине час — і вірші народжуватимуться знову. Одним із найзначніших творів цього періоду стала поема «Німеччина. Зимової казка». Поштовхом до її написання була подорож Гейне на батьківщину восени 1843 року. Поема — подорож від

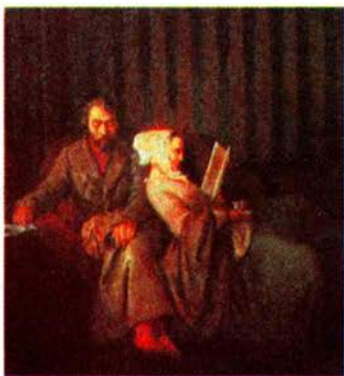
франко-пруського кордону до Гамбурга, написана в сатиричному тоні. Поет не шкодує своїх вельми злих насмішок на адресу прусських військових, що тримаються так струнко, ніби проковтнули палицю, котрою їх колись лупцювали. Він знущується з трьох дюжин *«батьків країни»*.

Вартими уваги виявилися і німецькі дороги — *«половина князівства залишилась у мене на чоботях»*, — іронізує письменник. Передбачаючи обурення деяких німецьких патріотів, Гейне у передмові заздалегідь їм відповів із властивою йому іронією: *«Заспокойтеся! Я буду поважати ваші кольори, якщо вони того варті... Піднесіть чорно-червоно-золоте знамено на вершину німецької думки, зробіть його прапором вільного людства — і я віддам за нього кров мого серця»*.

Роки в «матрацній могилі»: *«Я впав нездоланий...»* У сорокові роки здоров'я Гейне почала підточувати страшна хвороба — сухоти спинного мозку. З роками хвороба прогресувала. Дедалі частіше боліла голова, тоншала ліва рука, часом пропадали зір і мова. Весною 1848 року Гейне востаннє самостійно вийшов із дому. Він пішов у Лувр і там, знепритомнівши, впав біля славетної статуї Венери Мілоської. Згодом поет розповідав із властивою йому іронією: *«Прекрасна богиня так жалібно дивилася на мене, ніби хотіла сказати: «Хіба ти не бачиш, що я не можу тобі допомогти. Адже у мене немає рук»*.

Останні вісім років життя Гейне, зазнаючи фізичних страждань, провів, як він казав, у *«матрацній могилі»*, в тісній квартирі. Паризькі лікарі були безсилі допомогти поетові й порадили звернутися до відомого берлінського хірурга. Незважаючи на клопотання дуже впливових людей, Гейне не дозволили перетнути кордони батьківщини. Пруська поліція відверто сказала, що Гейне, над котрим тяжіють звинувачення в образі величності та в підбурюванні до заворушень, буде негайно заарештований, як тільки осмілиться ступити на прусську територію.

До кінця своїх днів поетові вдавалося зберігати душевну рівновагу. Щоб заспокоїти матір, котра з газет довідалася про його тяжку хворобу, він кожен день писав їй

Ернст Бенедикт Кітц.
Гейне та його дружина
Матильда. 1851 р.

листи і переконував, що його хвороба — це просто хитрощі видавця заради реклами. Гейне, безсумнівно, був надзвичайно мужньою та оптимістичною людиною і, як і його батько свого часу, намагався попри все жартувати. Коли до помираючого поета зайшов знайомий і запитав, як він ставиться до Бога, Гейне дотепно відповів: *«Бог мене простить, це його професія»*.

Вражаюче, але Гейне продовжував творити. Приблизно третина з написаного ним, припадає на роки хвороби. Він спочатку писав, а потім надиктовував прозу, вірші, публіцистичні статті, листи.

Особливе місце з-поміж цих творів займає поетична збірка *«Романсеро»* (1851). *«Третій стовп моєї слави»*, — сказав про неї Гейне. Першим і другим були відповідно — *«Книга пісень»* і збірка *«Нові поезії»*. Успіх *«Романсеро»* був нечуваним. Книга витримала кілька видань. Ім'я поета знову було на вустах європейського читача. Його, не без підстав, порівнювали з ліричним героєм віршів:

В боях за волю вірно я тримався
Геть за тридцять літ — забутий вартовий.
На перемогу я не сподівався,
Я знав, що з бою не вернусь живий.

(Переклад Л. Первомайського)

Генріх Гейне говорив про себе як про *«останнього романтика»*, що давало йому перевагу окинути поглядом романтичний рух у цілому й підвести підсумок. З ім'ям цього видатного європейського поета першої половини XIX століття пов'язують оновлення ліричної поезії. Гейне і сам це відчував. Він зізнавався: *«Незважаючи на мої смертоносні походи на романтизм, я все ж завжди залишався романтиком і був ним більшою мірою, ніж сам підозрював... Мною закінчується у німців стара лірична школа і мною ж відкривається нова лірична школа, сучасна німецька лірика»*.

Генріх Гейне, *«один із найвизначніших ліриків світової літератури, приніс у поезію багатство і різноманітність почуттів та думок, втілених у вічно мінливому потоці образів»* (Олександр Дейч).

Запитання й завдання

1. Дайте історичну характеристику доби Генріха Гейне.
2. Назвіть художній напрям, останнім представником якого називав себе митець. Дайте характеристику цього напрямку.

3. Які моменти життя Гейне можна назвати визначальними? Дайте їм характеристику.

4. Назвіть види літературної діяльності, якою займався митець, пригадайте відомі вам твори поета.

5. Назвіть імена видатних європейських письменників — сучасників Гейне.

1. Випишіть із тексту статті про Гейне згадані в ній імена. Об'єднайтесь у групи й підготуйте про них короткі довідки, скориставшись словниками та довідниками.

2. Накресліть і заповніть таблицю «Генріх Гейне: місце, час і люди».

Історичні події, що випали на час Гейне	Художні напрями	Місця, пов'язані з Гейне	Імена людей, з якими зустрі- чався Гейне

3. Складіть карту подорожей Гейне.

1. Продовжіть речення: «Якби у мене була можливість поставити запитання Гейне, я запитав би...»

2. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Чим мене вразила доля Гейне?».

3. Об'єднайтесь у пари. Сформулюйте запитання до висловлювання Гейне, взятого за епіграф до статті, і по черзі дайте відповіді на них.

4. Виділіть у тексті статті висловлювання Гейне і, спираючись на них, підготуйте розповідь про поета.

1. Дайте заголовок до біографічної статті про Гейне.

2. Назвіть узагальнювальні ознаки, що стосуються теми «Генріх Гейне»:

- 1749—1832, 1797—1856;
- Дюссельдорф, Париж, Кенігсберг;
- Гете, Шиллер, Байрон, Наполеон;
- «Книга пісень», «Вільгельм Телль»;
- романтизм, класицизм, реалізм.

3. Чому Гейне називав себе «останнім романтиком»? Прокоментуйте його висловлювання про романтизм, вміщене наприкінці статті.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Генріх Гейне, А. В. Шлегель, Г. В. Ф. Гегель.
Географічні назви: Дюссельдорф, Бонн, Геттінген, Берлін, Гамбург, Париж.

Назви збірок: «Книга пісень», «Подорожні картини», «Романсеро».

Літературознавчі терміни: лірика, публіцистична проза, поема.

Ключові слова: Німеччина, Париж, революція, кохання, «матрацна могила», вірші-пісні, «останній романтик», іронія.

Вислови: «Був хоробрим солдатом у війні за визволення людства»; «У мене нікого немає, окрім самого себе»; «останній романтик».

ПРО «КНИГУ ПІСЕНЬ» (1827)

У «Книзі пісень» розкрилась уся неповторність ліричного таланту Гейне.

Максим Рильський

З історії «Книги пісень». «Книга пісень» — найвідоміший твір Генріха Гейне. За життя поета «Книга...» видавалася тринадцять разів, а в другій половині XIX століття витримала понад сто накладів.

«Книгу...» перекладали багатьма мовами світу. Українською її перекладали у XIX столітті Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський та інші, у XX столітті — Павло Тичина, Дмитро Загул, Максим Рильський, Леонід Первомайський, Андрій Малишко та інші.

Із «Книги...» вийшли такі хрестоматійні вірші, як «Самотній кедр на стромині...» (у перекладі Л.Первомайського) чи «На севере диком стоит одиноко...» (у перекладі М. Лермонтова). Звідси ж і знаменита «Лорелей».

«Книга пісень» не має собі рівних у світовій поезії за кількістю музичних варіацій (близько півтори тисячі вже на кінець XIX століття). Видатних композиторів — Франца Шуберта, Роберта Шумана, Ференца Ліста, Ріхарда Вагнера, Миколу Лисенка, Петра Чайковського і багатьох інших надихали вірші Гейне.

«Книга пісень» — ліричний щоденник. «Книга пісень» складається з чотирьох циклів¹: «Страждання юності», «Ліричне інтермецо²», «Знову на батьківщині» й «Північне море». Створювалися вони з 1817 по 1826 рік, тому відобразили як етапи поетичної біографії Гейне, так і історію його першого кохання — до кузини Амалії.

Ціле десятиліття (з 18 до 28 років) життя поета, його бажання, все його щастя полягало в тому, чи відповідь взаємністю обожнювана ним жінка. Вона не відповіла та ще й «зверхньо принизила пісні, створювані для неї», — з гіркотою скаже поет. Саме від нерозділеного кохання походять меланхолія і навіть «світова скорбота», що сповнюють вірші «Книги...»:

Я плакав би, та сил уже нема;
У височінь хотів би я злетіти,

¹ Цикл (від грецьк. *kuklos* — круг, коло) — сукупність творів, об'єднаних на підставі певної спільності: теми, жанру, місця чи часу дії, персонажів, форми розповіді, стилю та ін.

² *Інтермецо* (італ. *intermezzo* — проміжний) — поняття, запозичене з музики; інструментальна п'єса довільної будови, інколи — самостійний епізод в опері.

Невідомий художник.
Амалія Гейне. 1830 р.

Й. Колл. Генріх Гейне.
1820 р.

Немає сил; мов до землі прибитий...
Кохати я хотів би, та дарма!

(Переклад М. Рильського)

У підтексті «Книги...» відчувається *сюжет*, у якому означені зустрічі й розставання, освідчення закоханого і зневага коханої. Навколишні теж холодно, іноді байдуже спостерігали за драмою ліричного героя. Лише в *природі* він знаходив втіху для душі. Драма героя могла б здатися банальною, якби не щирість і розкутість почуттів.

Мотив нещасливого кохання типовий для романтизму. У кожному із циклів він набуває нової інтерпретації.

Назвавши збірку віршів «Книгою пісень», Гейне означив їх жанр і близькість до фольклору. В одному із своїх листів він зізнавався: «Я рано сприйняв вплив німецьких пісень». Саме тому його власні пісні, особливо першого циклу, запозичили у народних найбільш характерне: мелодійність, співучість, орієнтацію на виконання.

«Книга пісень» вражала сучасників своєю незвичайною інтимністю і щирістю. Власне, Гейне написав *ліричний щоденник*, у якому зафіксував усі порухи кохання і викликані ним страждання. І в цьому збірці Гейне перегукується з однойменним шедевром **Франческо Петрарки**, назва ніби підкреслює спорідненість поетичних творів двох великих митців, представників різних епох.

«Страждання юності». Перший цикл пронизаний іронічною посмішкою, відчутною вже в його назві. Герой мріє про кохання, страждає, його охоплює страх, мерці та примари супроводжують його любовні сновидіння. Страдницький мотив нерозділеного кохання у віршах першого циклу часто поєднується з нагадуванням про те, як часто перешкодою для кохання виявляється не доля, а людська слабкість, нерішучість:

У гори я несу свою
Гірку печаль-невдачу;
Коли я тихо там стою,
Стою і тихо плачу.
(Переклад І. Муратова)

Спочатку ліричному героєві здається, що страждання нерозділеного кохання судилися лише йому одному, але, вдивляючись у життя, він помічає, що не самотній у своїх печалях:

Кохав дівчину хлопець,
А в дівчини інший є;
Той інший кохав іншу
І з нею до шлюбу стає.
(Переклад Л. Первомайського)

Для юного Гейне і його ровесників було характерним романтичне світовідчуття. А нещасливе кохання сприймалося романтиками як початок конфлікту зі світом.

«Ліричне інтермецо» — другий і найхарактерніший цикл для «Книги пісень...». У ньому автором вдало знайдено форму **короткого вірша**. Поезії відтворюють історію любові ліричного героя: зародження, перипетії і драматичний кінець, коли кохана виходить заміж, а героєві залишаються лише страждання й муки серця:

Як в травні місяці сади
Розвинулися зрання,
Тоді в моєму серці
Прокинулось кохання.
(Переклад Л. Первомайського)

Серце многотерпеливе,
Затамуй і сум, і плач;
Глупоту і зраду милої —
Все прийми і все пробач.
(Переклад А. Малишка)

У віршах цього циклу любовні освідчення часто завершуються **іронічною кінцівкою**, яка не заперечує серйозності почуттів, а лише надає їм гіркого відтінку:

З пісень моїх плине отрута,
Інакших не знаю я,
Бо в серці у мене змії
І ти, кохана моя.
(Переклад М. Пригари)

«У Гейне-лірика є характерна особливість: він використовує іронічну кінцівку, що має відкрити очі на недосконалість світу», — зазначав відомий літературознавець Олександр Дейч.

У вірші «Чому троянди немов неживі...» два образи: ліричного героя і природи. Природа — це «троянди», «фіалки», «зелені трави», «сонце», «жайворонок», хоча в очах героя троянди — «неживі», фіалки — «мовчазні», жайворонок «дзвенить», але «гірко». Відчуття пітьми та вмирання згущуються, охоплюють навіть сонце і землю:

Чому холодне сонце поля
В задумі похмурій мина?
Чому така пустельна земля
І сіра, мов труна?
(Переклад Л. Первомайського)

Чому ж природа стала «неживою»? Такою її сприймає і відчуває ліричний герой. Він сам помирає від кохання — і все навколо, як йому здається, теж гине. Одноманітний перелік запитань, багаторазове повторення «чому», «скажи», звернених до коханої, підкреслюють почуття безвиході ліричного героя. Кінцівка вірша знову-таки іронічна. З романтичних вершин, куди він піднісся силою свого почуття, герой повернений на землю.

Вірш «Коли розлучаються двоє...» — ще одна сторінка кохання, і знову печальна, бо настав час прощання.

У поезії дві строфи і дві частини — контрастні одна до одної. Перша про те, як зазвичай «двоє розлучаються»: вони «плачуть» і «тяжко зітхають», вони «смутні» і «за руки беруться». Автор з легкою іронією описує цю картину розлуки, що складається зі штампів. Друга частина — інтимна, конкретна. Вона про те, як розлучались «ми» з «тобою»:

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.
(Переклад М. Ставицького)

Протиставляючи загальне конкретному, автор дає зрозуміти, що у кожного — своя історія кохання.

«Знову на батьківщині». У цьому циклі ліричний герой дедалі частіше виходить за межі свого інтимного світу в навколишній. Гейне завжди надавав перевагу сміхові над сльозами, але бували такі моменти, коли й він не міг уже сміятися.

Саме така ситуація у вірші «Не знаю, що стало зі мною...». В основі твору німецька легенда про те, як у давні часи у

присмерковий час при сьйві місяця на скелі над Рейном з'являлася дівчина Лорелей, яка співала так чудово, що полонила голосом усіх, хто чув її. Сміливці, що пропливали повз скелю, розбивалися об підводне каміння чи гинули у вирі, оскільки втрачали самовладання — небесний голос Лорелей ніби відчувував їх від життя.

Гейне не був першим із німецьких поетів, хто звернувся до образу підступної золотоволосої красуні. Але саме в його інтерпретації цей сюжет набув поширення і зажив світової слави. Нині кожен німець з дитинства знає пісню про Лорелей.

Образ Лорелей у Гейне оповитий легендою. Про неї розповідають і співають. Знають, що у неї дивовижна врода: вона «незнана красуня», має «коси... золоті». Неземну красу підсилював чарівний спів, що навіював рибалкам пристрась і «нестерпний біль».

Із золота гребінь має,
І косу розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

(Переклад Л. Первомайського)

Лорелей у Гейне піднесена над землею — вона «на кручі». Так підкреслено її неземну силу. Навіюючи кохання, вона знищує тих, хто піддався їй — «зникають в потоці... і човен, і хлопець з очей». Лорелей — символ згубної сили кохання, якою вона наділена всупереч своїй волі. Звідси висновок, що зовсім не дівчина Лорелей винна у загибелі зачарованих нею. Як не винна й кохана ліричного героя у його сердечній тузі. Виною всьому — саме кохання. Це в його «потоці бурхливім» зникають полонені ним. Чому так стається — невідомо.

У розумінні Гейне, кохання — почуття складне і незбагненне. Слід зауважити, що відчуття незбагненності кохання і разом з тим його жорстокості було властиве не лише Гейне, а й багатьом молодим людям у романтичну епоху:

Не знаю, що стало зі мною,
Сумує серце моє, —
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.

Поєднавши у «Лорелей» фольклорний жанр романтичним світовідчуттям, Гейне додав ще й власної іронії. У перекладах вона ледь відчутна, на відміну

К. Дільман. Скеля
Лорелей на Рейні. 1830 р.

від оригіналу. Один із видатних перекладачів ХХ століття Л. Гінзбург зауважив, що фінальні рядки вірша, якщо їх відтворити буденною мовою, будуть звучати приблизно так: *«Ось що понароблювала своїми піснями Лорелей»*.

Основний мотив циклу «Знову на батьківщині» — спогади про кохання, що минуло. Цей мотив традиційний для лірики (Олександр Пушкін «Я вас любив...», «Я мить чудову пам'ятаю...»; Михайло Лермонтов «Ні, не тебе так палко я люблю...»), але осмислюється кожним поетом по-своєму. У Гейне почуття, що минуло, примушує ліричного героя піддати сумніву його існування взагалі. Це відчуття виникає тому, що почуття майже завжди швидкоплинне, в ньому важко розібратися. А часом ліричний герой Гейне і не намагається цього зробити, відбувшись жартом:

Стрілятися я не стану,
Про це ти й думать облиш, —
Бо все це, моя кохана,
Траплялось мені й раніш.

(Переклад П. Усенка)

До найхарактерніших віршів цього циклу належать «Вмирають люди, і роки...», «Хотів би я в слово єдине...», «Вечірні промені ясні...».

В основі вірша «Вмирають люди, і роки...» протиставлення. У першій строфі урочисто і з пафосом іде мова про загальнолюдське:

Вмирають люди, і роки
Минають один за одним,
Але не вмирає кохання,
Що в серці живе моїм.

(Переклад Л. Первомайського)

У другій — про земне (про те, що болить) з легкою іронією до себе.

Ще раз подивитись на тебе
І мовити в смертний час,
Обнявши твої коліна:
«Масіате, я кохаю вас!»

Протиставляється у вірші минуле з теперішнім. У минулому — «кохання», а в теперішньому — лише мрія — «ще раз подивитись на тебе». Протиставлення доводять, що кохання, хоч і в минулому, але живе: «Вмирають люди, і роки» — «не вмирає кохання», і в «серці живе моїм».

Кохання стверджується як найвища цінність, що необхідна навіть у «смертний час». У вірші торжествує романтичний ідеал вічного кохання.

Вірш «Хотів би я в слово єдине...» пронизаний почуттям любові і неспівим бажанням героя, щоб його «слово єдине» почула кохана жінка. У цьому слові його — «душа смутна» і «печаль». Піднесеність почуттів підкреслено високою лексикою («вільному вітру», «вдалину», «думу смутну», «очі ясні») і піднесеною інтонацією.

Хотів би я в слово єдине
Вмістити всю душу смутну,
Віддати його вільному вітру
Нехай би одніс вдалину.

(Переклад Л. Первомайського)

Вірш пронизаний печаллю, але вона «світла», бо оповита любов'ю. В поезії навіть не відчувається іронії, властивой Гейне. Герой нічого не хоче для себе, аби лише бути почутим коханою, хоча б у «найглибшому сні».

Нехай би печаль в отім слові
До тебе моя попливла,
Щоб ти її кожну хвилину
Почути, кохана, могла.

«Вечірні промені ясні...» — вірш-спогад про один з епізодів кохання, що вже відійшло, але оживає в пам'яті.

Відчуття суму і тривоги підсилюють картини природи — «вечірні промені» «миготіли», «море вкрили тумани», «чайки кружляли».

Гюстав Курбе. Скеля після шторму. XIX ст.

Своєрідність «Книги пісень»:

- збірка з чотирьох циклів;
- тематична єдність, тема кохання як провідна;
- тема природи як супровідна;
- орієнтація на народну німецьку поезію, зокрема пісні;
- ліричний герой — співзвучний авторові, втілення романтичного світовідчуття;
- історія кохання й оспівування душі закоханого героя, глибина його внутрішнього світу;
- філософська глибина віршів із циклу «Північне море»;
- романтична іронія;
- музичність;
- розмаїття символічних образів.

Як завжди у Гейне, поруч із любов'ю печаль:

А сльози милої дрібні
З очей на руки впали.

(Переклад Лесі Українки)

Слово *сльози* домінує у спогадах героя: «*сльози милої*», «*на сльози ти дивився*», «*гірких сліз напився*», «*сльозми струїла*».

Вечір, захід — символ померлого кохання, тому розлука неминуча. І лише сльози ще об'єднують двох. Але чи надовго?

І я навколішки упав,
На сльози ти дивився,
Ті білі руки цілував
І гірких сліз напився.

«Північне море». Від циклу до циклу аналітичне начало у поезіях Гейне посилюється і стає домінуючим у віршах, що завершують «Книгу пісень». Головною тут стає тема природи. У віршах Гейне вона сприймається як стихія, до якої з віковою тугою і наполегливістю людина звертає своє найголовніше запитання про загадку життя, але марно. Природа велична, сповнена таємничої сили. З'являється людина — і гармонія порушується:

Шумлять собі хвилі. Як вічно шуміли,
І вітер гуляє, хмари плывуть.
Байдужо-холодні зірки мерехтять,
А дурень стоїть і чекає одвіту.

(Переклад А. Малишка)

Гейне був поетом із романтичним світовідчуттям, у якому домінувала іронія, що підкоряла собі всі теми і всі відтінки почуттів. У його віршах іронія вказувала на ідеал і водночас висміювала людину за віддаленість від нього.

«З іронічного ставлення до дійсності, до правил класицизму і моральності Просвітництва розпочинався романтизм.

Закінчився він так само іронією, але спрямованою переважно на власні ідеали і власні можливості відкрити для людини шлях, що виводить із життєвої прози у світ високої мрії. Мріяти ставало все важче. Гамір життя, все більш гучний, нав'язливий, метушливий, розганяв мрію і мимоволі примушував вслухатися у гуркіт «залізного віку», що настав», — стверджує сучасний російський літературознавець Ігор Шайтанов.

Запитання й завдання

Прочитайте і проаналізуйте кожен вірш Гейне за зразком аналізу вірша «Чому троянди немов неживі...» (Переклад Леоніда Первомайського).

1. Прочитайте вірш повністю, передайте його зміст. Визначте інтонацію і поясніть її.
2. Прочитайте першу строфу. До кого звертається поет? Назвіть епітети і поясніть їх.
3. Прочитайте другу і третю строфи. Поясніть вислови «гірко дзвенить», «трава тління і смерть тайть», епітети «холодне», «похмурий», «пустельна».
4. Прочитайте четверту строфу. Поясніть слова «печаль жене». Чому строфа закінчується запитанням?
5. Прочитайте вірш повністю. Чому, на вашу думку, у ньому так багато питальних речень?
6. Яка роль іронічної кінцівки у вірші?

1. Коли була створена «Книга пісень»? Які події життя поета знайшли у ній відображення?
2. Зі скількох циклів складається «Книга пісень»? Назвіть їх.
3. Сформулюйте провідні теми «Книги пісень».
4. Назвіть імена композиторів, що у своїй творчості зверталися до поезії Гейне.
5. Хто перекладав вірші «Книги пісень» українською мовою?

1. Складіть запитання за статтею про «Книгу пісень».
2. Назвіть основні риси збірки Гейне, проілюструйте їх прикладами з поезій.
3. Визначте у текстах пісень слова-символи. Поясніть їх значення.
4. Знайдіть у піснях збірки приклади музичності.
5. Випишіть із текстів пісень приклади романтичної іронії, властивої Гейне.
6. Випишіть із тексту пісень влучні слова та словосполучення.
7. Вивчіть напам'ять вірш, який сподобався.

Прослухайте музичні твори, написані на вірші «Книги пісень». Як ви вважаєте, чи вдалося композиторам відтворити настрій і зміст поезії Гейне?

1. Напишіть невеликий твір-роздум за темою одного з висловів, винесених у рубрику «Чи добре ви запам'ятали?» (с. 158).

2. Підготуйте усний виступ до конкурсу красномовства за темою «Чи здатна душа нашого сучасника відгукнутися на вірші Гейне?».

3. Продовжіть речення: «Ліричний герой «Книги пісень» — це...»

4. Об'єднайтесь у групи і намалюйте чи опишіть малюнок-символ до кожного циклу «Книги пісень».

5. Підготуйте літературний вечір за поезією Гейне. Доберіть музичний супровід.

1
2
3

1. Назвіть ключові слова у віршах. Поясніть свій вибір.

2. Яким ви собі уявляєте внутрішній світ ліричного героя «Книги пісень»?

3. Чи є підстави назвати «Книгу пісень» *романом про кохання*?

4. Прочитайте епіграф до статті про «Книгу пісень» і прокоментуйте висловлювання Максима Рильського.

5. Чи мав Гейне підстави вважати себе «останнім романтиком»?

Прочитайте мовою оригіналу

ICH WEISS NICHT, WAS SOLL ES BEDEUTEN

Ich weiß nicht, was soll es bedeuten,
Daß ich so traurig bin;
Ein Märchen aus alten Zeiten,
Das kommt mir nicht aus dem Sinn.
Die Luft ist kühl und es dunkelt,
Und ruhig fließt der Rhein;
Der Gipfel des Berges funkelt
Im Abendsonnenschein.
Die schönste Jungfrau sitzet
Dort oben wunderbar;
Ihr goldnes Geschmeide blitzet,
Sie kämmt ihr goldenes Haar.
Sie kämmt es mit goldenem Kamme
Und singt ein Lied dabei;
Das hat eine wundersame,
Gewaltige Melodei.
Den Schiffer im kleinen Schiffe
Ergreift es mit wildem Weh;
Er schaut nicht die Felsenriffe,
Er schaut nur hinauf in die Höh'.
Ich glaube, die Wellen verschlingen
Am Ende Schiffer und Kahn;
Und das hat mit ihrem Singen
Die Lorelei getan.

Запитання й завдання

1. Прочитайте поезію в оригіналі та в перекладі українською мовою. Чи вдалося перекладачеві відтворити інтонацію та ритм вірша?
2. Чи зберіг перекладач авторську лексику? Чи вдалося йому передати настрій оригіналу?
3. Чи відчували ви в оригіналі іронію? Як передав її перекладач?
4. Чи вніс перекладач якісь зміни у зміст і форму вірша?

Для допитливих

Про Лорелей (Німецька легенда)

Відбувалося це на узбережжі Рейну, може триста, може п'ятсот років тому, а може бути, ще раніше. Жила собі у Бахарасі (це місто вище за течією на іншому березі) дочка бідного рибалки Лорелей. І була вона такою вродливою, що її знали всі, хто жив понад річкою Рейн. Вийде Лорелей на ганок, розпустить довге золоте волосся, заспіває пісню. Вона з дитинства знала багато пісень і співала так, що навіть у негоду здавалося, ніби світить ясне сонечко. Багато юнаків з околиць сваталися до неї, але сталося так, що покохала дівчина відомого лицаря із замку Штальек, коли випадково зустріла його в лісі. Забула Лорелей про рідний дім і про старого батька, поїхала з лицарем у його родинний замок високо в гори. Там вони були щасливі.

Але не довго тривало кохання багатого лицаря — невдовзі кохана надокучила йому, і довелося Лорелей повертатися додому. І хоч не співала вона вже чудових пісень, але краса її продовжувала привертати увагу чоловіків. Лорелей не прийняла жодної пропозиції, жила скромно, тихо, самотньо.

І пішли чутки по місту — кажуть, що чаклункою стала наша Лорелей. Заманює вона чоловіків, заворожує злими чарами, губить їх своєю красою, щоб помститися за зраду лицаря. Відьма! Місцевий єпископ закликав дівчину до відповіді. Довго плакала Лорелей і каялася, що невинна у чаклунстві і що у неї одне бажання — дожити життя в далекому монастирі. Повірив їй єпископ і дав у супровід трьох лицарів.

Шлях пролягав понад берегом Рейну, і трапилось так, що повз них на човні пропливав її колишній коханий. Побачила його Лорелей, простягла до нього руки і покликала на ім'я. Почув лицар, подивився на берег і впустив весла. Підхопив човен вир — і вже тільки кола на воді нагадують про те місце, де тільки що був човен. Лорелей кинулася з кручі у воду, на-

магаючись урятувати коханого, але тільки золотаве волосся майнуло востаннє у піні води.

З того часу на заході сонця на високій скелі, що нависає над Рейном, стала з'являтися вродлива дівчина-русалка. Сидить вона на березі, розчісує гребенем довге золотаве волосся, співає сумну пісню. І так чудово співає, що жоден рибалка, який пропливає повз неї, не може залишитися байдужим.

Забуває рибалка про все, кидає весла і дивиться тільки туди, на верхівку скелі. Кличе його дівчина, манить за собою... І от уже вир підхоплює човен і тягне його в темну глибину...

Запитання й завдання

1. Прочитайте легенду. Назвіть її персонажів, місце і час дії, зачин і кінцівку. Визначте основну інтонацію легенди.
2. Якою мірою вірш «Не знаю, що стало зі мною...» відтворює зміст легенди?
3. Чому, на вашу думку, Гейне, скориставшись легендою, не назвав свій вірш «Лорелей»?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Г. Гейне, Леся Українка, Л. Первомайський.

Назва збірки: «Книга пісень».

Назви творів: «Чому троянди немов неживі...», «Коли розлучаються двоє...», «Не знаю, що стало зі мною...», «Вечірні промені ясні...», «Вмирають люди, і роки...», «Хотів би я в слово єдине...».

Літературознавчі терміни: цикл, ліричний герой, легенда, романтична іронія, антитеза.

Ключові слова: пісня, нерозділене кохання, спогад, іронія, природа.

Вислови: «Коли розлучаються двоє»; «Не знаю, що стало зі мною»; «Не дивуйте мене, люди...»; «Стоять віки, незрушно...»; «Сплачуй всі борги, людино!»; «Ніщо не вернеться знов».

Теми для доповідей і рефератів

- Поезія Г. Гейне в музиці.
- Фольклорні мотиви у творчості Г. Гейне.
- Проза Г. Гейне, її своєрідність.
- Перекладачі творів Г. Гейне українською мовою.

Думка в подарунок

Мудрі люди обдумують свої думки, дурні — проголошують їх (Гейне).

**ДЖОРДЖ НОЕЛ
ГОРДОН БАЙРОН
(1788—1824)**

...Він пізнав, створив і описав єдиний характер (саме свій), все... відніс він до цієї похмурої могутньої особистості, такої таємничої, чарівної...

Олександр Пушкін

«Дорогою слави і честі». Коли в 20-і роки XIX століття у Греції спалахнула війна з турками, великий англійський поет **Джордж Ноел Гордон Байрон** вирушив туди, щоб стати у ряди борців за незалежність і свободу цієї чужої для нього країни. Його рішення багатьох здивувало: навіщо йому, знаменитому поетові, лорду, заможній людині, ризикувати життям заради звільнення греків? І мабуть, Байронові доводилося слухати приблизно таке: *«Ми, звичайно, розуміємо ваші почуття. Боротьба за свободу — це прекрасно, і кому як не поетові всім серцем співчувати їй? Але... зважте, чи не бездумний ваш вчинок? І хто потрібніший світові: великий поет Байрон чи Байрон-солдат?»* Чи багато насправді користі грекам у бою від одного, нехай і хороброго солдата? А відправляючись до Греції і наражаючись на небезпеку, Байрон піддавав загрозі свої майбутні, ще не народжені твори...

Але поет вчинив по-своєму. І загинув тридцятишестилітнім. Щоправда, не від кулі, а від лихоманки, яка підкосила його в незвичному кліматі. Звичайно, це величезна втрата для літератури. Байрон не встиг написати ще багато чудових творів. Але чи написав би він їх, якби пішов проти своєї совісті, піддався розумним умовлянням і не здійснив героїчного вчинку? Навряд чи. Адже саме такі «нерозважливі» вчинки були характерні для Байрона. Він народився з цією рідкісною якістю — впевнено крокувати своєю дорогою в житті, якою б вона не була важкою та небезпечною.

«Я проб'ю собі дорогу до вершини слави...» Цю мету Байрон сформулював і записав ще хлопчиком і досяг її, набувши всеєвропейської слави поета.

Байрон. Гравюра
Дж. Н. Г. Байрон —
англійський поет
і драматург
1788 (Лондон) —
1824 (Міссолонгі)

У митця довге ім'я — *Джордж Гордон Ноел лорд Байрон*. *Гордон* — прізвище його матері *Кетрін*, *Байрон* — прізвище батька *Джона* (він помер, коли Джорджу було три роки). *Ноел* — прізвище тещі Байрона. Після її смерті йому дісталися у спадок невелика частка її майна і прізвище. Поетові воно подобалося, оскільки давало можливість підписуватися ініціалами «*Н. Б.*» (Ноел Байрон) зовсім, як його кумир *Наполеон Бонапарт*. Титул лорда поет отримав у десять років — від двоюрідного діда. Кілька імен і високий титул свідчать про аристократичне походження Байрона. Однак від бідності воно його не врятувало. На час народження поета сім'я збідніла завдяки «зусиллям» батька. Матеріальний стан сім'ї змінився, лише коли Байрон разом із титулом лорда успадкував і родинний маєток — Ньюстедське абатство. Воно було в дуже поганому стані, але пам'ять про велич своїх господарів — предків Байрона — зберегло. Ця пам'ять, а також пережите в дитинстві через бідність почуття приниження наклали свій відбиток на характер Джорджа.

1801 рік. Школа в Гарроу, призначена для дітей з аристократичних родин. Тут їх готували до дипломатичної та політичної кар'єри. Юний Байрон не сприймав атмосфери запобігання перед титулованими нащадками. На долю Байрона випадали і приниження, і образи. В такі моменти йому хотілося кинути школу (він просив матір забрати його). І все-таки за п'ять років навчання було немало й чудових днів. Більше за все Джордж цінував друзів. «*Шкільна дружба була моею пристрастю*», — говорив він пізніше.

У школі розкрилися здібності Байрона до акторської гри і красномовства, за що вчителі його відзначали. А писання віршів, навпаки, осуджувалось. У листі до матері Байрон жалівся: «*Мої перші вірші зустріли ... холодно — ніхто не припускав, що я можу опуститися до віршування*».

У шкільні роки виявилася й пристрасть Байрона до читання. Він згадував: «*Я читав за їжею і в ліжку, читав, коли ніхто не читає*». Саме завдяки книжкам він вирізнявся з-поміж учнів «*обсягом загальних знань*». У дев'ятнадцять років студент Байрон склав список прочитаних ним книг. У величезному переліку були книги з історії різних країн, з права, з філософії (особливо уважно студіював *Вольтера*, *Руссо*), а також біографії видатних людей та поезія.

Яскравою сторінкою в житті Байрона стала зустріч із *Мері Чаворт*. Йому тоді було п'ятнадцять, а Мері — вісімнадцять. Кохання до Мері принесло йому як щастя, так і страждання. Одного разу Мері, довідавшись про любов юного Байрона до неї, скаже: «*Невже ви думаєте, що я могла зацікавитися цим*

кульгавим хлопчиком?» Невдовзі її видали заміж, а він ще довго писав вірші на її честь:

Було б з'єднати долі нам,
Так, як на те заповідалось,
Я б жив не з горем пополам,
І серце б з розпачу не рвалось.

(«До Леді». Переклад Д. Паламарчука)

У шкільні роки загартовувалися не тільки характер і воля Байрона, а й фізичні сили. Він переживав, що від народження накульгував. Однак не здавався — старанно займався спортом (греблею, плаванням, верховою їздою, фехтуванням), щоб бути не слабшим за своїх товаришів. Його наполегливість дала плоди — у студентські роки він набув слави найкращого вершника і плавця. У 1810 році Байрон навіть переплив Дарданелльську протоку. Італійські друзі прозвали його за цей подвиг «англіїцем-рибою».

Після закінчення школи Байрон вступив до Кембриджського університету і був розчарований. В одному з листів тієї пори він писав: «Тут турбота про науку на останньому місці». Це засмучувало, але Байронові було чим зайнятися. Його «компанією», як він сам висловився, стала поезія. Байрон багато пише, і в 1807 році публікує першу збірку віршів — «Часи дозвілля». Рецензенти його розкритикували і справедливо. Але вони не відзначалися проникливістю й не побачили в незрілих віршах майбутнього великого поета. Гордість Байрона була вражена — і на завданий йому удар митець відповідає у сатиричній поемі, критикуючи всю сучасну йому англійську літературу. Дісталось навіть Вальтерові Скотту (пізніше Байрон із ним заприятелься). Вибухнув скандал, Байрона викликали на дуель, але на той час він вже закінчив університет і виїхав із Англії.

Готовий хоч «в пекло бігти, та кинуть Альбіон¹...». Байрон задумав здійснити подорож Середземним морем — від Португалії до Греції. Мета — не розвага, а пізнання нового для себе світу. Бажаючи переконати матір у тому, що подорож життєво необхідна для нього, Байрон писав: «за власним досвідом, а не за книжками ми повинні створити свої судження про людство».

Лорд Байрон
в албанському
костюмі.
Гравюра, XIX ст.

¹ Альбіон — давньоримська назва Британських островів.

Ілюстрація до поеми
«Паломництво
Чайльд Гарольда»
Байрона. Видання
1818 р.

1809 рік. Літо. Байрон разом із другом піднялися на корабель — і «великий тур» розпочався. Подорож охопленою наполеонівськими війнами Європою була важкою. Щоправда, з його листів до матері цього не можна було б сказати. Джордж надсилав їй тільки бадьорі листи. Втім, для бадьорості й радості були підстави: нові країни і нові народи були для Байрона надзвичайно цікаві. Він їх відкривав для себе і відчував від цього щастя.

Через два роки мандрівники повернулися до Англії. Маршрут, по якому вони пройшли, був звичним для романтиків — екзотичне Середземномор'я,

Схід. Однак зазвичай романтики проходили цей шлях тільки у своїй уяві — на крилах фантазії. Байрон же його пройшов насправді. Він зумів сам прожити романтичне життя, а не лише подарувати його своїм героям. Життя було для нього завжди по-перше, а література — по-друге. Це головна відмінність Байрона від усіх інших письменників-романтиків.

Знову в Англії: 1811—1816 роки. Байрон повернувся на батьківщину не з порожніми руками. Він привіз вірші та найголовніше — дві пісні нової поеми «Паломництво Чайльд Гарольда». У 1812 році поема побачила світ, і Байрон скаже: *«Одного прекрасного ранку я прокинувся і довідався, що я знаменитий»*. До поета прийшла слава. Всі хотіли його бачити, чути. У ці дні загального поклоніння Байрон зробить у щоденнику такий запис: *«Можу точно сказати, що під час свого царювання весною 1812 року я жалкував про одне: навіщо це тривало шість тижнів, а не два, і склав з себе цей тягар зі щирим задоволенням»*. У цьому записі Байрон розкрився з несподіваного боку. Виявляється, для нього — молодого, красивого, успішного — слава стала тягарем.

Чому ж поема «Паломництво Чайльд Гарольда» викликала до себе в суспільстві такий інтерес? Справа в тому, що герой Байрона виявився знайомим для європейців. Вони упізнали в ньому реальних героїв своєї драматичної епохи. *Чайльд Гарольд* — самотній, розчарований, не знаходить собі місця у звичному світі і покидає його:

Не жаль минулого мені,
І море не страшить.
Нема у рідній стороні
За ким мені тужить.

Один! Один! Кругом вода,
Вода без краю й меж...
Ніхто мене там не згада,
І я — нікого теж.

...Вперед, корабли мій, лети,
Морську глибину долай!
Примчи у будь-які світи,
Але не в рідний край.

(Переклад Д. Паламарчука)

Втечу Чайльд Гарольда в інший світ Байрон назвав «*паломництвом*». Паломниками вважали тих, хто вирушав до святих місць. Отже, подорож Чайльд Гарольда теж розпочалася не заради розваги, а задля його душевного спокою.

Сучасники Байрона побачили в Чайльд Гарольді самого поета. Хоча він всіляко заперечував проти такого ототожнення. Проте Чайльд Гарольд подорожував, з волі автора, тим самим маршрутом, що й сам Байрон, поет подарував йому окремі свої риси і, можливо, деякі зі своїх потаємних бажань.

З Чайльд Гарольда розпочинається історія «*зайвих людей*», яку напише європейська і російська література XIX століття. Однак самого Байрона до зайвих людей ніхто ніколи не зараховував. Він був натурою енергійною і безстрашною.

Лондонський період життя Байрона — це час успіху, величезної популярності й такої самої великої ненависті з боку заздрісників та ображених його критикою. Під час парламентської діяльності Байрон тричі виступав у палаті лордів на захист людських прав. Особливо голосно прозвучала його промова на підтримку ткачів. Вони ламали верстати, впровадження яких у виробництво загрожувало безробіттям. Проти них парламент розробив біль (закон), що дозволяв страчувати борців із верстатами. Байрон категорично виступив проти такого закону. Але ніхто не збирався слухати поета. Закон, як і планувалося, було прийнято. А Байрон, розчарований у політичній діяльності, запише у щоденнику: «*Набридла парламентська комедія*».

Але якщо промови Байрона в парламенті вдавалося ігнорувати, то з віршами це було неможливо. Поезії поширювалися і неминуче впливали на сучасників. Критичні стріли, що посилав Байрон на адресу можновладців і навіть королівської сім'ї, викликали у відповідь потік звинувачень поета в образі патріотичних почуттів. «*Політична нена-*

Ілюстрація до поеми
«Паломництво Чайльд
Гарольда» Байрона.
Видання 1818 р.

Ілюстрація до поеми «Лейла»
Байрона. Видання 1855 р.,
Лондон

Ілюстрація до поеми «Гяур»
Байрона. Видання 1855 р.,
Лондон

висть до Байрона» (Стендаль) просочила англійське вище товариство. У цькуванні поета вдавалися до будь-яких методів. Використовували навіть його родинні проблеми. У 1815 році Байрон одружився, але сімейне життя не склалося. Дружина забрала однорічну дочку, повернулася до своїх батьків і вимагала розлучення, і вона його отримала. А Байрон дістав додаткові звинувачення суспільства на свою адресу.

Поет веде спосіб життя денді¹ — розчарованого в усьому джентльмена, «малодушно зануреного», за його власними словами, у дрібниці буття. Але водночас він не дозволяє піддати сумніву свою репутацію першого поета. У цей час створюються найуспішніші цикли його віршів — «Єврейські мелодії» і «Зірка Почесного легіону» про Наполеона. Байрон не відмовляється від кумира своєї молодості (Наполеон уже був переможений). Але розуміє, що великий романтичний герой, зазнавши поразки, спустився на землю з тієї недосяжної висоти, на яку його піднімала уява і захват молодих сучасників, з-поміж них і Байрона:

По всьому! Вчора незбагнений
Півбог — володар, страх царів,
Сьогодні ти — щось безіменне...
Як од ганьби ти не згорів!..
І це владар ста сотень тронів,
Що йшов по трупах легіонів?
Так низько падав стрімголов

¹ Денді (англ. dandy) — чепурин, франт.

Лише злий дух, та сила ница,
Що звати хибно Зоряниця.
(«Ода до Наполеона Бонапарта».
Переклад Д. Паламарчука)

Славу Байрона примножили написані в лондонський період шість поем, що отримали назву «с х і д н и х»: «Лейла», «Гяур», «Корсар» та інші.

Але жити в Англії Байрону ставало дедалі важче, і він приймає рішення покинути батьківщину. *«Якщо я не підходжу для Англії, то й Англія не підходить для мене»*, — змушений був визнати великий поет цієї країни.

Останні подорожі — останні розставання: 1816—1824 роки. 1816 рік, 25 квітня. Байрон виїжджає з Англії. Він думав, що на деякий час — виявилось назавжди.

Спочатку була Швейцарія. Ця країна подарувала йому нові враження й натхнення, з'явилися вірші «Прометей», поема «Шільйонський в'язень». Та найголовніше — тут він зустрів друга. Ним став англійський поет і теж вигнанець Персі Біші Шеллі. Незважаючи на різницю характерів і поглядів, їхня дружба тривала шість років і була перервана трагічною загибеллю Шеллі (він потонув). Байрон тяжко переживав цю втрату.

В еміграції головною країною для Байрона стала Італія. Венеція, Равенна — улюблені й дорогі його серцю міста. Тут Байрон знову відродився. Він вирізнявся своїм талантом, розу-

Луї Едуард Фурньє. Лорд Байрон на спаленні тіла потонулого поета Шеллі. 1889 р.

мом, зовнішністю. Сучасники згадували те враження, яке він на них справляв. *«Мене вразили очі лорда Байрона... Ніколи в житті я не зустрічав нічого прекраснішого та виразнішого»*, — згадував Стендаль.

Італійський період у житті Байрона — яскравий, бурхливий і дуже плідний. Вражає, як багато він встиг написати за ці роки: поеми, вірші, драми, оди, послання, епіграми. В Італії було завершено і поему «Паломництво Чайльд Гарольда».

В італійському житті Байрона сплелися воєдино поезія, любов і свобода. Тут він зустрів і покохав дев'ятнадцятилітню графиню Терезу Гвіччіолі:

Палку дочку полуденного краю
Із півночі прибулець полюбив,
Та шалом півдня кров його палає,
Якої і Борей¹ не остудив.

(«Станси до річки По».

Переклад Д. Паламарчука)

В Італії Байрон долучиться до національно-визвольного руху карбонаріїв². Із захопленням і сподіваннями він вітав їх: *«Подумати тільки! Вільна Італія! Адже це сама поезія, поезія політики!»*

1823 рік. Літо. Байрон споряджає корабель і вирушає до Греції, щоб знову взяти участь у визвольній боротьбі. Незадовго до смерті він напише пророчий для себе вірш — «В день мого тридцятишестиліття». У ньому є такі рядки:

Вгамуйся, серце. Вибив час.
Нікого нам не зворушить.
Нехай любов обходить нас,
Та нам — любить.
Пожовкли днів моїх листки,
Засох любові цвіт і плід...

(Переклад Д. Паламарчука)

Байрон помер 19 квітня 1824 року неподалік містечка Міссолонгі. Передчасна смерть поета викликала глибоку скорботу. Національний траур за англійським поетом тривав у Греції двадцять один день. Тіло Байрона відвезли на батьківщину й поховали у церкві Хоркнелл-Торкард, неподалік Ньюстедського абатства.

¹ *Борей* — у давньогрецькій міфології бог північного вітру.

² *Карбонарії* (буквально — вугільники) — члени таємного товариства в Італії, що боролися за її звільнення від австрійців. Прийнятий у них ритуал випалювання деревного вугілля символізував духовне очищення людини.

Вплив творчості Байрона на літературний процес. Байрон рано покинув світ, але встиг багато зробити для своєї країни та Європи, для літератури в цілому, а також для людства взагалі. Магнетизм його особистості й поезії відчули на собі сучасники і послідовники. «Володар наших дум», — напише про Байрона Олександр Пушкін. «Ні, я не Байрон, інший я...» — скаже Михайло Лермонтов, відстоюючи свою індивідуальність.

Байрон вразив сучасників своєю правдою про них, своїм розумінням їхнього душевного стану, своєю безстрашністю, особистою мужністю і наполегливістю, з якою кидав виклик світові й собі самому. Байрон подарував Європі умонастрій — *байронізм*. Він, «великий і могутній геній», з'явився «в час страшної туги людей, розчарування їх і майже відчаю», — напише згодом відомий російський прозаїк Федір Достоевський.

Українську перекладну байроніану започаткував Микола Костомаров віршами з циклу «Єврейські мелодії». Окремі твори Байрона переклали у XIX столітті Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький, Іван Франко, Борис Грінченко, Леся Українка, Павло Грабовський та інші письменники, у XX столітті — Дмитро Загул, Дмитро Паламарчук, Сава Голованівський та інші. Іван Франко присвятив творчості Байрона кілька статей («Лорд Байрон», 1894).

БАЙРОНІЧНИЙ ГЕРОЙ І БАЙРОНІЗМ

У творах Байрона зріс новий тип героя, якого назвали «байронічним». *Байронічний герой* рано «переситився життям», його охопила найглибша меланхолія і «хвороба розуму». Він втратив зв'язок з навколишнім світом, страшенне почуття самотності стало для нього звичним. І його егоцентризм призводить до того, що герой перестає відчувати докори сумління, чинячи лихі вчинки, він ніколи не засуджує себе, завжди вважає себе правим. Він безкомпромісний, лицемірство йому чуже.

«Байронічний герой» мав великий вплив на світосприйняття цілого покоління європейської молоді першої половини XIX століття. Величезний його вплив і на літературних героїв того часу. Як зазначає відомий сучасний літературознавець Дмитро Наливайко: «Прізвисько Байрона стало поняттям. Від нього утворився абстрактний іменник «байронізм» із містким і широким, далеко не лише літературним змістом, котрий включив у себе також і певний тип поведінки, відчужань, ставлення до світу, навіть одягу».

Байронізм — ідейно-естетична тенденція, пов'язана з творчістю англійського поета Дж. Байрона, що виникла в європейському романтизмі XIX ст.

Запитання й завдання

1. Назвіть повне ім'я Байрона. Хто він був за походженням? Чи відіграло це роль у його житті?
2. Назвіть основні моменти життя Байрона. Поясніть свою відповідь.
3. Накресліть і заповніть таблицю «Байрон і його час».

Історичні події	Історичні особи	Письменники — сучасники Байрона

4. Розкажіть про шкільні та студентські роки Байрона. Назвіть його набутки тих років.
5. У чому бачив Байрон мету свого життя? Чи досяг він її, на вашу думку?
6. Розкажіть про подорожі Байрона. Чим вони були зумовлені?
7. Назвіть «четверте зайве».

• В. Скотт • Дж. Байрон • В. Шекспір • П. Б. Шеллі

1. Прочитайте статтю про Байрона. Письмово викладіть її тези.
2. Підготуйте переказ одного з розділів статті від імені Байрона.
3. Доберіть фотографії (слайди) історичних місць, пов'язаних із життям і творчістю Байрона. Влаштуйте експозицію в класі.

1. Відзначте в тексті статті висловлювання Байрона, на їхній основі складіть розповідь про поета.
2. Розгляньте зображення Байрона на портретах і картинах, якими проілюстровано статтю, опишіть його зовнішність. Чи вдалося художникам передати риси характеру поета?
3. Придумайте малюнок-символ до особистості Байрона. Намалюйте чи опишіть його.
4. Продовжіть речення: «Байрон обрав своїм кумиром Наполеона, тому що...»
5. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Володар дум. Хто він?».

1. Якій національній літературі належить творчість Байрона? Назвіть ознаки, що вказують на це.
2. Назвіть ключові слова у характеристиці Байрона.
3. Перелічіть відомі вам твори Байрона.
4. Дайте коментар до слів О. Пушкіна про Байрона: «Володар наших дум».
5. Чи є підстави вважати, що Байрон прожив романтичне життя?
6. Дайте характеристику байронічному герою. Чи властиві Байрону риси байронічного героя?
7. Що таке байронізм?
8. Об'єднайтесь у пари. Сформулюйте запитання до висловлювання, взятого за епіграф до статті про Байрона, і по черзі дайте відповіді на них.

**Чи добре ви
запам'ятали?**

Імена: Джордж Ноел Гордон Байрон, Наполеон, П. Б. Шеллі.

Географічні назви: Англія, Лондон, Швейцарія, Італія, Греція, Міссолонгі.

Назви творів: «Паломництво Чайльд Гарольда», «Єврейські мелодії», «Прометей».

Літературознавчі терміни: байронізм, байронічний герой.

Ключові слова: романтик, романтизм, байронічний герой, байронізм, паломництво.

ПРО ВІРШ «МІЙ ДУХ ЯК НІЧ...» (1815)

Грай, хлопче, грай, нехай голосить
арфа...

Леся Українка

Найславетніший цикл віршів Байрона — «Єврейські мелодії». Складається він із 23 поезій, написаних наприкінці 1814 — на початку 1815 років. Створювався цикл як текст до музики, про що Байрон вважав за потрібне повідомити читачам у передмові до першого видання.

Назва циклу пов'язана зі Старим Заповітом. Це відчувається в географічних назвах («на берегах Йордана»), в іменах історичних осіб (*Вальтазар* — син царя Вавилонії, *Саул* — перший цар Ізраїлю та інші). Звернення Байрона до

Микола Загорський. Давид грає на лірі перед Саулом. 1873 р.

біблійних сюжетів не випадкове. Романтики захоплювались віддаленими часами і країнами, вільними, за їхніми переконаннями, від сучасних вад.

Провідна інтонація віршів теж запозичена зі Старого Заповіту. Це відчуття смутку, безвиході, відчаю від *«суєти суєт»*, від безглуздя буття. Найповніше вони виявлені в *«Екклезіясті»*. Романтикам, у тому числі й Байрону, з їхнім відчуттям *«с в і т о в о ї с к о р б о т и»*, такі почуття були найбільш співзвучними.

Окрім біблійних сюжетів, образів, інтонацій, Байронові як романтику були близькі й загальні мотиви Старого Заповіту: приреченість тирана, велич героя, краса самозречення, страждання задля народу.

«Мій дух як ніч...» — один із програмових віршів циклу *«Єврейські мелодії»*. В його основі біблійний сюжет, викладений у 16 главі *«Першої книги Царств»*: йдеться про ізраїльського царя Саула, на якого за непослух Бог наслав злого духа і помазав на царювання замість нього юного пастуха і вмілого виконавця на арфі — Давида. Юнак був єдиним, хто міг своєю грою дати полегкість душі Саула. Від гри тому ставало *«відрадніше і краще»*¹, і *«дух злий відступав від нього»*.

Сам біблійний сюжет про царя Саула у вірші Байрона не передано. Але його емоційний зміст — душевні муки Саула і його надія на порятунок завдяки грі Давида, складають ядро твору. Ліричному героєві вірша властивий стан душі як Саула, так і самого автора: відчуття мороку, коли в очах *«сльоза»* і серце ось-ось *«розпадеться»* *«з мук»*. Висока лексика (*«арфи глас»*, *«віщий спів»*, *«муки серця»*) підкреслює і підсилює трагічний стан душі героя.

За жанром вірш — е л е г і я. Поезія пронизана щемкою печалю, що відчувається в і н т о н а ц і ї вірша — благання самотньої змученої душі, яка страждає, але й сподівається. Герой у сум'ятті почуттів: з одного боку страждання і безвихідь — *«мій дух як ніч»*, *«надія в серці спить»*, а з іншого — в свій останній час герой тішить душу надією. Адже він ще здатен чути *«арфи глас»* і ще вірить, що *«віщий спів»* його *«розбудить»*.

Суперечливість почуттів свідчить про життєстійкість його душі.

Пісня для героя — остання надія. На кого ж він сподівається? Поет не називає його. Якщо звернутись до джерела вірша — Біблії, то там ім'я співця названо. Це був Давид, сила якого в тому, що *«Господь був з ним»*. Тому його пісня у біблійній розповіді й у вірші Байрона — це слово самого Господа.

¹ Тут і далі переклад Володимира Самійленка.

Своєрідність вірша «Мій дух як ніч»:

- жанр — елегія;
- цикл «Єврейські мелодії»;
- джерело — Старий Заповіт;
- ритміко-інтонаційна переривчастість;
- піднесена лексика;
- ліричний герой — самотня людина, що страждає;
- трагізм світовідчуття ліричного героя, суперечливість його почуттів;
- співець-спаситель як посланець Господа;
- поєднання біблійних мотивів із сучасними авторові.

Йому єдиному було під силу дати полегкість душі і врятувати її. Знаком спасіння стануть сльози. Недаремно кажуть — «сльози очищення». Саме таких сліз і жадає ліричний герой:

Але суворо й смутно грай,
Додай жалю в свій перший звук.
Молю тебе, заплакай дай,
Бо розпадеться серце з мук.

Запитання й завдання

1. Прочитайте вірш. Чи зрозумілий вам його загальний зміст?
2. Зверніть увагу, що вірш становить собою монолог ліричного героя. До кого він звертається?
3. Як ви розумієте вислів «вчуваю арфи глас»?
4. Поясніть вислів «її розбудить віщий спів».
5. Прочитайте третю строфу. Про що благає ліричний герой?
6. Чи є підстави говорити про суперечливість почуттів ліричного героя?
7. Як ви розумієте слова «розпадеться серце з мук»?
8. Прочитайте заключну строфу. Які почуття ліричного героя у ній виражено?

1. Назвіть основні риси романтизму.
2. Дайте характеристику романтичному герою.
3. Дайте визначення жанру *елегія*. Скористайтесь «Коротким літературознавчим словником».
4. Розкажіть історію створення вірша «Мій дух як ніч...».
5. Назвіть основні риси вірша «Мій дух як ніч...». Проілюструйте їх прикладами з тексту.

1. Прочитайте у Старому Заповіті про царя Саула («Перша книга Царів», глава 16).
2. Випишіть із вірша незрозумілі вам слова. Поясніть їх за допомогою словника.
3. Прочитайте статтю про поезію «Мій дух як ніч...». Об'єднайтесь у пари і проаналізуйте вірш Байрона, по черзі ставлячи запитання і даючи на них відповіді.

4. Виразно прочитайте вірш, визначивши інтонацію і ритм читання. Поясніть свій вибір.

1. Яким ви уявляєте ліричного героя вірша? Опишіть його усно чи письмово.

2. Придумайте графічний символ до цього твору. Намалюйте чи опишіть його.

3. Передайте у письмовій формі свої враження, навіяні цим віршем.

Порівняйте вірш Дж. Байрона і картину М. Загорського на с. 169. Доведіть, що обидва твори романтичні за характером зображення персонажів. Послугуйтеся рубрикою «Художня галерея» (с. 120—121).

1. Чому вірш «Мій дух як ніч...» називають елегією? Знайдіть ознаки елегії в ньому.

2. Які риси романтичного героя відображено в ліричному герої поезії «Мій дух як ніч...»?

3. Дайте характеристику душевного стану ліричного героя. На кого покладає він свою надію і чому?

4. Чому герой говорить: «Мій дух як ніч...»? Чи є у творі відповідь на це запитання? Як можна пояснити його стан?

5. Пригадайте цикл поезій «Давидові псалми» Т. Шевченка. Чому романтики зверталися до біблійних образів і сюжетів?

Прочитайте мовою оригіналу

* * *

My soul is dark—Oh! quickly string
The harp I yet can brook to hear;
And let thy gentle fingers fling
Its melting murmurs o'er mine ear.
If in this heart a hope be dear,
That sound shall charm it forth again:
If in these eyes there lurk a tear,
'Twill flow,' and cease to burn my brain.

But bid the strain be wild and deep,
Nor let thy notes of joy be first:
I tell thee, minstrel, I must weep,
Or else this heavy heart will burst;
For it hath been by sorrow nursed,
And ached in sleepless silence long;
And now 'tis doom'd to know the worst,
And break at once — or yield to song.

Запитання й завдання

1. Підготуйте підрядковий переклад вірша і порівняйте його з художнім перекладом українською мовою.
2. Чи збігається графічне розміщення рядків оригіналу та перекладу? Чи відповідає кількість складів у рядках оригіналу і перекладу?
3. Чи відтворено в перекладі піднесену лексику? Як перекладач передав трагічність світовідчуття героя?
4. Чи є розбіжності з оригіналом у перекладі? Чи виправдані вони?

Для допитливих

М. Ю. Лермонтов

ЕВРЕЙСКАЯ МЕЛОДИЯ

(Из Байрона)

Душа моя мрачна. Скорей, певец, скорей!
Вот арфа золотая:
Пускай персты твои, промчавшись по ней,
Пробудят в струнах звуки рая.
И если не навек надежды рок унёс, —
Они в груди моей проснутся,
И если есть в очах застывших капля слёз —
Они растают и прольются.

Пусть будет песнь твоя дика. — Как мой венец,
Мне тягостны веселья звуки!
Я говорю тебе: я слёз хочу, певец,
Иль разорвётся грудь от муки.
Страданиями была упитана она,
Томилась долго и безмолвно;
И грозный час настал — теперь она полна,
Как кубок смерти, яда полный.

Запитання й завдання

1. Якою мірою лермонтовський переклад передає ідею оригіналу?
2. Які думки та інтонації підсилено в перекладі Лермонтова? Порівняйте фінальні рядки оригіналу та перекладу.
3. Випишіть із тексту Лермонтова влучні слова та словосполучення.
4. Знайдіть риси байронічного героя в ліричному героєві лермонтовського перекладу.

ПРО ВІРШ «ПРОМЕТЕЙ» (1816)

«Прометей»... завжди так полонив
мої думки, що мені легко уявити його
вплив на все, що я написав.

Джордж Байрон

З-поміж вічних образів романтикам особливо були близькими *Прометей, Фауст, Дон Жуан і Дон Кіхот*. Світовідчуттю Байрона найбільш співзвучний Прометей. Це він сам визнавав, та й критики помічали. Відомий російський літературознавець XIX століття Віссаріон Бєлінський назвав Байрона «Прометеем нашого століття».

Спочатку був міф. Як ви пам'ятаєте з вивченого в 6 і 8 класах, Прометей — титан, який допомагав Зевсові утвердитися на Олімпі, але коли втрутився у його стосунки з людьми, був жорстоко покараний Громовержцем. (Пригадайте, який із вчинків Прометея розгнівив Зевса.)

Прикутий до скелі Прометей упродовж тисячоліть піддавався жорстоким тортурам. (Пригадайте, яким саме.) Від мук Прометея врешті-решт врятував Геракл, посланий Зевсом. Адже Зевс знав, що Прометееві відома таємниця смерті Громовержця. Титан був звільнений лише тоді, коли відкрив її.

Отже, в основі вірша міф про Прометея. Але Байрон його переосмислив. Поет опускає всі подробиці, що стосуються як Зевса, так і Прометея. Він навіть їхніх імен не називає, а тільки статус — *Титан і Громовержець*. Тому що статус, на відміну від імені, вказує на головні риси — могутність і силу.

Конкретні вчинки Прометея на благо людей теж не називаються. Лише сказано: «В очах твоїх/ Відбилось горе і тривоги/ Земних житців...»¹

За законами романтичної поетики, Байрон зосереджується не на розповіді про Прометея, а на розкритті його характеру, психології. Подібне завдання ставив перед

Гюстав Моро.
Прометей. XIX ст.

¹ Тут і далі переклад Дмитра Паламарчука.

Георгій Михайлов. Прометей. XIX ст.

собою видатний трагік доби Античності — Есхіл. (Порівняйте образ Прометея у його трагедії «Прометей закутий» та в поезії Джорджа Байрона.)

У вірші поета-романтика ми чуємо не самого Прометея, а ліричного героя, що розмірковує про нього:

А що дістав за те, Титане?
Лиш скелю, коршака й кайдани,
Німе страждання, вічний бран,
Нестерпний біль роздертих ран,
Що духа гордому уймає...
Ти стогін, роджений одчаєм,
Душив у грудях, щоб той звук
Не виказав таємних мук,
Знімівши на устах, аж доки
Наглядач неба відлетить,
Щоб мук агонії й на мить
Боги не вгледіли жорстокі.

Прометей несправедливо покараний. Чому так сталося? Зло виявилось настільки сильним, що змогло здолати навіть силу Титана:

Прийняв ти муки без вагань;
А небо мстиве, неблаганне,
І доля зла, — тиран глухий, —
І дух ненависті, який
Істот собі на вітиху творить,
І сам їх нищить, сам їх морить,
Дали тобі безсмертя в дар,
Та навіть ця, найважча з кар,
Твоєї волі не зламала.

Своєрідність вірша «Прометей»:

- жанр — вірш;
- розмір — чотиристопний ямб;
- напружено-урочистий ритм;
- піднесена лексика;
- джерело — давньогрецький міф про Прометея;
- виклик долі і богам — тема і конфлікт вірша;
- герой — Титан;
- утвердження сили духу як найвищої цінності;
- Прометей як взірць для людини.

Фізичні страждання не зломали волі Прометея, хоча проти нього повстали і «небо мстиве», і «доля зла», і «дух ненависті». Важливе уточнення: «доля» — «тиран глухий». «Глухий» тому, що нікого не чує і не слухає. «Небо», «доля», «дух» — вищі сили, перед ними безсилі «скеля», «коршак», «кайдани» і навіть сам Зевс, з котрим, хоча б поглядом, Прометей міг боротися («погляд твій сказав немало»). Байрон не називає імені Зевса, бо не він головний, Зевс лише виконувач вищої волі і сам підвладний їй. Він знає, що і йому є присуд, тому більш за все хоче знати, «що йому готує небо». А коли прочитав свою таємницю в погляді Прометея, то «гнітив страхом, аж у правиці/Тремтіли в гніві блискавиці».

Однак дух Титана здолати не під силу навіть долі:

Хай доля зла тебе скувала,
Та виклик твій, борня зухвала,
Завзяття вогняне твоє,
Твій гордий дух і непокора,
Що їх і небо не поборе,
Для смертних прикладом стає.

У висоті й непоборності духу — сила Прометея. Він — втілення романтичного ідеалу. Саме цим він «для смертних прикладом стає». Такі богоборчі думки міг висловлювати на той час тільки поет-романтик.

У заключних рядках вірша Байрон залишає Титана і вдається до узагальнення. Він говорить про те, що в житті все може бути — «і горе, і борні тягар», але сильний дух «надії й віри не втрачає» і навіть «смерть перемага».

Запитання й завдання

1. Як ви зрозуміли слова: «Боги погордно зневажали їх»? Кого саме?
2. Передайте зміст рядків від слів «Ти стогін, роджений одчаєм...» і до кінця строфи.
3. Як ви зрозуміли слова: «В двобої волі і страждань»? Про чий «волю» і «страждання» йде мова?

4. «А небо мстиве...» У якому значенні вживається слово *небо*? Як ви думаєте, чи ототожнює його автор зі словом *доля*?
5. Про кого йде мова у словах: «*І сам їх нищить, сам їх морить*»?
6. Хто дав Титанові безсмертя? Чому воно «найважча з кар»?
7. Як ви зрозуміли слова: «*Ти людству освітив дороги*»?
8. Передайте зміст рядків від слів «*Хай і провидить люд достоту...*» і до кінця строфи.

1. Назвіть джерело поезії Байрона. Пригадайте і розкажіть міф про Прометея.
2. Що означає ім'я *Прометей*?
3. Що таке *вічний образ*? Яких нових рис набуває образ Прометея в поезії Байрона?

1. Знайдіть у тексті приклади *високої лексики*. У яких випадках Байрон послуговується нею?
2. Випишіть слова та словосполучення, які ви могли б віднести до афористичних.
3. Виділіть у тексті *епітети*, що характеризують Прометея.
4. За матеріалами «Енциклопедії літературних героїв» чи інших довідників зберіть відомості за темою «Образ Прометея в літературі, музиці, образотворчому мистецтві».
5. Вивчіть напам'ять рядки вірша, що сподобалися вам.

1. Розділіть вірш на частини і дайте назву кожній із них. Аргументуйте своє рішення.
2. Побудуйте асоціативний ряд до слова *Прометей*.
3. Продовжіть речення: «*Мати риси Прометея, це означає...*»
4. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Прометей сьогодні. Хто він?».

1. Назвіть основні риси вірша «Прометей». Проілюструйте їх цитатами з тексту.
2. Чому переможений і покараний Прометей все-таки «для смертних прикладом стає»?
3. Чи має Прометей риси романтичного героя? Наведіть приклади з тексту.
4. Перечитайте епіграф до статті. Чому, на вашу думку, Прометей завжди цікавив Байрона?
5. Чому Прометей став героєм багатьох творів різних епох і народів?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Дж. Байрон, М. Лермонтов, В. Самійленко, Д. Паламарчук.

Назва циклу: «Єврейські мелодії».

Назви творів: «Мій дух як ніч...», «Прометей».

Літературознавчі терміни: романтизм, романтичний герой, ліричний герой, елегія, ямб.

Ключові слова: дух, надія, спів, сльоза, Титан, Прометей, небо, доля.

Вислови: «Мій дух як ніч...»; «Ти боротьбу обрав, Титане»; «Твій гордий дух і непокора... для смертних прикладом стає».

ПРО ПОЕМУ «МАЗЕПА» (1818)

Байрон малює Мазепу з симпатією, як людину сміливої вдачі і могутньої волі, постать романтичну і титанічну.

Кіра Шахова

Іван Мазепа — постать історична і легендарна. *Мазепа* належить до категорії вічних образів історичного походження, таких як *Олександр Македонський*, *Карл Великий*, *Жанна Д'Арк* тощо.

Ось уже понад три століття він привертає до себе увагу не тільки істориків, а й літераторів, художників, композиторів. До його образу зверталися видатні письменники: росіянин **Олександр Пушкін** (поема «Полтава»), француз **Віктор Гюго** (поема «Мазепа»), поляк **Юліуш Словацький** (трагедія «Мазепа»). Він надихнув на творчість українських письменників: **Степана Руданського** (поема «Мазепа, гетьман український»), **Богдана Лепкого** (тетралогія «Мазепа»), **Юрія Дарягана** (поема «Мазепа»), **Володимира Сосюру** (поема «Мазепа») та інших.

Мазепа: правда й міф. **Джордж Байрон** звернувся до образу Мазепи одним із перших. І саме він привернув увагу європейців до цієї суперечливої особистості. Мазепа зацікавив Байрона неординарністю політичних вчинків і рішень. Чого тільки варті його стосунки з **Петром I**. Вони викликали потік образливих і часто несправедливих оцінок не лише сучасників, але й нащадків. Досі ця історична пара — російський цар **Петро I** і український гетьман **Мазепа** — об'єкт особливої уваги і вче-

них, і суспільства в цілому. Широко відома також історія кохання вже старого Мазепи до юної дочки визначного українського діяча **Кочубея**. Це кохання в контексті історичних подій змалював **Олександр Пушкін** у поемі «Полтава», надавши образів Мазепи загальноприйнятого в Російській імперії трактування.

Про Мазепу складали не лише історії, а й легенди. Зараз важко сказати, що в них правда, а що — вимисел. Один із таких міфів є в «Історії Карла XII» **Вольтера**, виданій у 1731 році. За легендою, молодий Мазепа, перебуваючи на службі при дворі польського короля **Яна Казимира**, покохав дружину польського шляхтича.

*Невідомий художник.
Портрет Мотрі
Кочубей. XVII ст.*

Густав Седерстрем. Іван Мазепа і Карл XII. 1880 р.

Кохання було взаємним. Коли про це довідався чоловік, то звелів роздягти Мазепу і прив'язати до спини дикого коня, відпустивши його на волю. Кінь примчав ледь живого Мазепу в Україну. Тут його знайшли й виходили козаки. А через багато років він став їхнім гетьманом.

Саме цей міфологізований образ Мазепи зацікавив Байрона, оскільки відповідав його уявленням про романтичного героя.

Про композицію: як викладено історію кохання героя. Міфологізований фрагмент біографії Мазепи, запозичений Байроном у Вольтера, розгортається в іншій, ніж у Вольтера, послідовності. Байрон обрамлює історію кохання молодого Мазепи *вступом* і *кінцівкою*, де читач бачить героя вже старим у найважчий момент його життя — після поразки під Полтавою. Таке сюжетне обрамлення встановлювало зв'язок між минулим і теперішнім у житті героя. Мазепу змальовано в кульмінаційні моменти, коли межі між життям і смертю для нього майже немає.

Так Байрон відкрив справжню масштабність особистості Мазепи як романтичного героя.

Мазепа в кінці шляху: «Як дуб той віковий». Байрон не розповідає про історичні перипетії життя Мазепи. Для нього важливе інше — психологічний стан людини амбіційної й неординарної, що зазнала поразки. В цьому, до речі, *Мазепа* й *Карл XII* схожі. Але є між ними і суттєва різниця: шведський король програв битву замолоду, а Мазепа — старим. Це додало гіркоти його трагедії.

Яким же побачив поет Мазепу в момент його особистої катастрофи, що стала катастрофою і для України? Мазепа у найдраматичніший момент свого життя — *«похмурий і старий»* і водночас *«як дуб той віковий»*¹. Тобто, незважаючи на вік, гетьман все ще сильний і міцний. У *«темній глушині»*, де зупинилося перепочити переможене військо, Мазепа, як і всі, дуже *«стомлений»*. Але не забуває подбати про свого коня:

...обтер коня,
Погладив гриву, ноги й хвіст,
Розпугав, розгнуздав, обчистив,
Послав йому трави.

У цих скупих рухах — вдячність господаря своєму другу-коневі. У наступних діях Мазепа теж нічого зайвого — тільки необхідне. Відсутність метушливості, похапливості — прояв упевненого в собі характеру. Низка дієслів це відчуття посилює: *«розіслав жупан, списа до дерева припер»*; *«оглянув піхву ще й ефес»*; *«добув торбинку й боклажок... і з Карлом і всіма з почиту гостинно поділився»*. У рухах і жестах Мазепа відчувається стриманість, гідність і внутрішня сила. Зовнішній образ гетьмана доповнюють слова Карла XII на його адресу:

«Хто в цей час маршів, боїв
Балакав менше й більш зробив,
Ніж ти, Мазепо?»

Захоплення Карла і Мазепою, і його конем (*«такої пари не знайти, / Як твій Буцефалос і ти»*) послужило приводом просити гетьмана розповісти історію свого минулого. Мазепа не був схильний до спогадів. *«Залишим це на кращий час»*, — говорить він. Але потім, змучений душею й тілом, знаходить у собі сили й бажання підтримати словом молодого пораненого короля. Правда, під час розповіді Мазепа іноді не може втриматися від іронії на адресу Карла XII. Так, пригадавши польського короля Казимира, він між іншим зауважить:

«Він зовсім був не пара вам,
Бо й не збирався воювати,
Щоб набувать чужих країн,
А потім знов їх утрачати,
Тож супокійно правив він».

Здатність жартувати у драматичній ситуації — теж ознака сильної особистості. Мазепа переможений, але його дух не зломлено. Саме тому він не втрачає надії на завтрашній день (*«завтра вгледим Бористен»*²).

¹ Тут і далі переклад Дмитра Загула.

² *Бористен* (*Борисфен*) — давньогрецька назва Дніпра.

«Путь... до трону». Якщо у вступній частині до поеми Мазепу показано і схарактеризовано автором-розповідачем, то в історії кохання і покарання герой розкривається через *монолог-сповідь*. Розповідь Мазепи розпочинається зі спогадів про пережите ним у юності кохання:

«...Я не знайду
Ні барв, ні образів, ні слів,
Щоб змалювати ним оту,
Яку так палко я любив».

Свою розповідь про почуття минулих літ Мазепа час від часу перериває сьогоденними роздумами про те, що пережито. Глянувши на себе з висоти літ, Мазепа визнає, що він «*в добрі і злі не знає меж*». І далі уточнює:

«Я князь... чи то я був такий...
Міг кидать тисячами в бій
На певну смерть... А над собою
Я завше тратив силу й волю».

У цих зізнаннях герой означив свій характер — гарячий, пристрасний, некерований. Навіть тепер, знаючи, чим закінчилося кохання, він ні про що не жалкує: «*Той час/ Як ми зустрілись перший раз*», «*повік не зможу я забуть./ Я всю віддав би Україну,/ Щоб пережить таку хвилину*». Це сказано в той момент, коли розбилася мрія всього його життя — про вільну батьківщину. І в цьому весь Мазепа — цілісна особистість, для якої каяття неможливе.

Ще більшою мірою його натура як романтичного героя виявилася в час покарання. Воно було настільки жорстоким, глумливим, принизливим, що витіснило з його серця навіть кохання. В одну мить обірвалося його минуле життя, а нове розпочалося з багатогодинного шаленого бігу дикого коня. Не об'їжджений кінь із прив'язаним до спини оголеним чоловіком понісся в безвість: «*Свисток, батіг... і кінь побіг, / Що так би й водоспад не зміг*».

Скупі слова, незакінчені речення, мінімум описів, нагромадження тире й крапок — так майстерно Байрон відтворює картину стрімкого і безупинного бігу коня:

«Вперед, вперед! Мій кінь і я
Промчали, мов на крилах вітру,
Міста, і села, і поля...
Неначе в ніч морозну, світлу
На небі метеор між зір,
Так ми черкаємо простір...
А на шляху ні міст, ні сіл...»

Цей біг коня — *кульмінація* розповіді Мазепи і водночас, можливо, *кульмінація* його життя, після якої мало настати

Основні риси поеми «Мазепа»:

- жанр — поема;
- міф як першоджерело поеми;
- розмір — чотиристопний ямб;
- ритм змінюється відповідно до змісту рядків;
- тема — нещасливе кохання (страждання) і жорстока кара;
- сюжет — події молодості героя і сьогодення;
- мотив — доля і помста;
- композиція: основна частина з сюжетним обрамленням (вступ і заключна частина);
- розповідь — монолог-сповідь;
- герой — історична постать і романтичний герой байронічного типу;
- фізичні та психологічні випробування героя, переродження його;
- сила духу як стрижень людської натури;
- природа як символ гармонії життя;
- образ України як втілення романтичного ідеалу.

або нове життя, або смерть. Байрон докладно і психологічно переконливо описує стан героя під час вимушеної мандрівки. Мазепа страждає фізично, його муки нестерпні: *«ні зітхати, ні благувати...», «кров з натертих ран текла», «життя хиталося в мені»*. Але страшні муки тіла — ще не все, що довелося пережити Мазепі. Ще тяжчі муки його душі. *«Я мав гарячу кров дідів»,* — скаже Мазепа. А тут — *«зв'язаний і голий кудись у безвісті летів!»* Безсилля народжувало *«гнів і страх», «одчай»*. Ці гіркі почуття обтяжувалися страшною самотністю. Упродовж усього бігу коня тільки поля, ліси, ріка, степи *«без меж»* і *«ні сліду людської оселі»*. Але навіть у такому безвихідному становищі, коли часом *«не розумів, чи... ще жив»,* Мазепа не впадав у відчай.

Напруга розповіді посилюється: знесилений кінь падає, і смерть підступає до юного героя. І ось уже над його головою ворони — *«побачивши свій жир»*. На той час, як він згадував, у нього вже:

«...серце й жили похололи —
Вже іскор у мізку нема —
Важке зітхання... гострі болі...
Ще стогін і... нарешті тьма».

Своє спасіння, як і всі інші події життя, він пояснює долею. Це вона у свій час звела їх із Терезою, вона ж їх і розлучила. *«Нас доля розлучила»,* — скаже він переконано. І це з веління долі він вижив у тих скажених перегонах і став згодом гетьманом. А *«путь... до трону»,* як він вважав, йому проклав не хто інший, як той *«безумний, що в гніві палкому/ Помстивсь так люто»*.

Мазепа знає, що все в житті буде так, як має бути. Тому навіть після поразки під Полтавою, що поховала його мрії,

гетьман зберігає спокій. «Хіба ж ту долю нам збагнуть?» — говорить він.

Безмірне щастя і таке ж безмірне страждання, мужність і відчай, високі поривання і поразка, діяльний розум і покірنا віра у владу долі — все це і є Мазепа — *романтичний герой*, яким його побачив англійський письменник Джордж Байрон.

Запитання й завдання

1. Прокоментуйте слова: «В жажливий день біля Полтави...» (строфа I).

2. Як ви зрозуміли слова: «А над собою/ Я завше тратив силу й волю» (строфа VII)?

3. Що означають слова: «Та потім я і їм тим самим/ Пекельним жартом відповів» (строфа X)?

4. Перечитайте строфу X і передайте її зміст. Виділіть у ній ключові слова.

5. Поясніть слова: «життя хиталося в мені, / Блищало блудними вогнями» (строфа XIII).

6. Користуючись авторською лексикою, опишіть стан героя під час нестримного бігу коня.

7. Передайте зміст рядків, що завершують XIII строфу (від слів «А гірший залишивсь тягар» і до кінця). Спробуйте розрізнити, які слова належать молодому Мазепі, а які — старому.

8. У чому виявлявся спротив героя, коли він був позбавлений можливості рухатися?

9. Як ви зрозуміли слова з XVIII строфи: «Якась чарівна зірка з раю/ У вічі сяяла мені...»? Що говорять ці слова про внутрішній стан героя?

10. Передайте зміст останньої строфи. Знайдіть у ній ключові слова.

1. Що ви знаєте про Івана Мазепу з інших джерел?

2. Назвіть відомі вам твори про Мазепу.

3. Прокоментуйте висловлювання літературознавця Кіри Шахової, взяте за епіграф до статті.

4. Укладіть словник літературознавчих термінів, необхідних для аналізу поеми.

1. Об'єднайтеся в групи і доберіть інформацію про твори різних видів мистецтва про Мазепу. Матеріал розмістіть у таблиці, попередньо накресливши її в зошиті.

Твори живопису	Музичні твори	Літературні твори	Час створення	Перекладачі творів про Мазепу українською мовою

2. Назвіть основні риси поеми, проілюструйте їх прикладами з тексту.

3. Випишіть із тексту поеми крилаті слова та словосполучення.

1. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Чому Мазепа увійшов у когорту вічних образів?».

2. Напишіть коротку статтю про Мазепу — героя Байрона для вашого «Словника літературних героїв».

1. Порівняйте образ Мазепи на початку поеми, в кульмінаційний момент і в кінці твору. Який висновок можна зробити?

2. Порівняйте Прометея і Мазепу в трактуванні Байрона. Що їх ріднить?

1. У чому своєрідність композиції поеми?

2. Дайте характеристику Мазепі замолоду і в старості. Який з образів вам цікавіший? Поясніть свою думку.

3. Чи залишило кохання слід у душі Мазепи?

4. Чому Мазепа не міг пробачити тому, хто призначив йому таке покарання, і водночас був йому вдячний?

5. Чи мав Мазепа риси романтичного героя? Наведіть приклади з поеми.

6. Чому, на вашу думку, Байрона зацікавила особистість Мазепи?

7. Чи вдалося Байронові створити історичний образ України? Чи ставив він собі це за мету? Аргументуйте свою відповідь.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Дж. Байрон, І. Мазепа, Карл XII, Петро І, Д. Загул.

Назва твору: «Мазепа».

Літературознавчі терміни: романтизм, байронічний герой, поема, сюжет, композиція.

Ключові слова: трон, поразка, кохання, помста, страждання, доля.

Вислови: «Хіба ж ту долю нам збагнуть?»; «Забудь печаль, одчай забудь»; «За все приходить час відплати»; «На трон родитись — не для всіх»; «Він сам для себе був святий».

Теми для доповідей і рефератів

- Дж. Байрон і його доля (за книгою А. Моруа «Байрон»).
- Байронізм і байронічний герой.
- Порівняльна характеристика віршів «Мій дух як ніч...» і «Душа моя мрачна...» (М. Лермонтов).
- Прометей Есхіла і Байрона. Порівняльна характеристика образів.
- Образ Мазепи у творах Дж. Байрона, О. Пушкіна і В. Гюго. Порівняльна характеристика.

Думка в подарунок

Той, хто не любить свою країну, нічого любити не може (Байрон).

АДАМ БЕРНАРД МІЦКЕВИЧ (1798—1855)

Він стоїть перед нами — великий чарівник слова, творець безсмертних образів, людина величної трагічної долі і високого патріотичного подвигу...

Максим Рильський

Навчання. Філомати і філорети.

Поезія. 24 грудня 1798 року на хуторі Заосся, поміж невеликими містами Барановичі і Новогрудок, народився хлопчик, якому судилося стати найвідомішим польським поетом, — **Адам Бернард Міцкевич**. Сьогодні ця територія з мальовничою природою належить Білорусі. А наприкінці XVIII століття входила до Литви (Велике князівство Литовське), яку поет вважав своєю батьківщиною.

Восени 1815 року, коли Віденський конгрес, засудивши **Наполеона**, змінював карту Європи і надовго вирішував долю Польщі, молодий Міцкевич був прийнятий до університету міста Вільно (сучасний Вільнюс) — столиці Литви. Це місто було на той час центром польської культури.

В університеті майбутній поет навчався спочатку на фізико-математичному, а потім на історико-філологічному факультеті. Там він здобув глибокі філологічні знання, які дали йому змогу читати курс лекцій з давньої літератури у Лозаннському університеті. Курс історії у Віленському університеті викладав видатний польський історик і громадський діяч **Йоахим Лелевель**. Потім упродовж усього життя Міцкевич мав тісні дружні стосунки з Лелевелем, про якого як історика з повагою писав і **Тарас Шевченко** в повісті «Художник».

К. Крутель. Міцкевич

А. Б. Міцкевич —
польський поет
1798 (хутір Заосся,
поблизу м. Новогрудок) —
1855 (Константинополь)

Будинок-музей
А. Міцкевича в містечку
Новогрудок

З 1818 року Міцкевич стає одним з активних учасників та організаторів студентського товариства *філоматів* (любителів наук), яке через кілька років було перетворено на товариство *філоретів* (любителів добродетності).

У цілому діяльність філоматів і філоретів, як і інших патріотичних товариств у Польщі і Литві, була спрямована на повалення царського самодержавства та знищення кріпацтва. На своїх зібраннях молоді люди читали власні літературні твори і проводили наукові дискусії. Саме під впливом ідей філоматів Міцкевич пише свої перші поезії. У цих віршах з'являється образ героя-борця за свободу народів Литви й Білорусі:

Сердець глибока віра
В майбутнє нас несе.

Добро — єдина міра,
А єдність — над усе.

(«Пісня філоретів».

Переклад М. Пригари)

До кінця свого життя Міцкевич відчував зв'язок з віленськими друзями, на яких міг завжди покластися. Він теж приваблював їх — розумом, талантом, цілеспрямованістю, даром імпровізації. Його любили й поважали.

У 1819 році після закінчення університету Адам стає вчителем літератури та історії у школі міста Ковно (тепер Каунас). Саме в цьому місті було написано в і р ш і, які відкрили романтичний напрям у польській літературі. Його початком прийнято вважати 1822 рік, коли вийшов перший том «Віршів» Адама Міцкевича. Він був надрукований тиражем 500 примірників. У збірку увійшли «Балади і романси». Їхні теми здебільшого були запозичені з відомих народних переказів і переосмислені поетичною уявою автора:

Що то за легінь стрункий та красивий,
Дівчина гарної вроди,
Ходять у парі, ледь місяць тужливий
Гляне у Світіязя води?

(Балада «Світіязянка».

Переклад М. Пригари)

* * *

Кажуть, там сила нечиста гуляє,
Бенкети в озері править;
Хто проти ночі про це повідає —
Страшно і слухати навіть.

Часом пори там почуєш нічної
Поклики й грім під водою,
Стогін жіночий і брязкання зброї,
Вигуки дикого бою.

(Балада «Світіязь».

Переклад М. Пригари)

Наступний том творів Міцкевича вийшов 1823 року. До нього увійшли два твори — поетична повість «Гражина» та II і IV частини великої романтичної драми «Дзяди». Ця книга уславила Міцкевича.

Романтизм у Польщі. Своєрідність польської літератури визначається особливостями польської історії. До початку XIX століття колись могутня Річ Посполита була розділена між трьома сусідніми державами: Австрією, Пруссією і Росією. Природно, що поляки не хотіли змиритися з таким становищем своєї батьківщини. Перше польське повстання під керівництвом Тадеуша Костюшка відбулося ще у 1793 році, друге — у 1830 і третє — в 1863 році. Всі вони були придушені владою. Безперечно, література не могла бути осторонь боротьби. Кожен, хто брався писати рідною польською мовою, ставав борцем за незалежність батьківщини.

Виголошувати полум'яні промови вустами літературних персонажів вважалося недостатнім. Слово літераторів-романтиків перетворилося на політичну справу, а тема національної свободи стає головною в їхній творчості.

Романтики мріяли про військову перемогу над загарбниками, тому їхній герой — натхненний митець чи благородний воїн. Із жанрів особливо розвивається літературна балада. Вона давала можливість широко використовувати сюжети, мотиви, образи польського фольклору і розкрити національну самосвідомість поляків.

Другим улюбленим жанром польських романтиків була поема. Їхній герой незвичайний, загадковий. Він подвижник, борець за свободу народу. Щоправда, його можливості у боротьбі дуже перебільшувалися. Поступово, до другої половини XIX століття, в літературу прийшов новий тип позитивного героя, не схильного до різких виступів проти пануючих порядків.

Адам Міцкевич за характером сам був романтичним героєм. Інтенсивна громадсько-політична діяльність поета не задовольняла уряд, тому Міцкевич із групою друзів опинився за ґратами. Там дізнався про численні арешти, допити, заслання своїх товаришів. Міцкевич сидів у в'язниці з кінця жовтня 1823 року по квітень наступного року. Лелевель клопотав за в'язня і добився для нього звільнення. Але Міцкевич вийшов із в'язниці іншою людиною — він подорослішав.

Міцкевич у Росії. Наприкінці жовтня 1824 року Міцкевичу було наказано виїхати з Вільно і поселитися в Петербурзі. «Вигнання до Росії було скоріше визволенням, що відкривало перед ним новий, широкий світ: Петербург, Одеса, Москва... Літературна атмосфера Росії була для нього життєдайною

В. Ванькович.
Адам Міцкевич на горі
Аю-Даг у Криму. 1828 р.

силою... Він визріває як художник і як поет. Там, у чужій стороні, він стає справжнім майстром польської мови, яка чекала на нього багато століть», — так коментував цей період життя поета відомий польський письменник і літературознавець Тадеуш Бой-Желенський.

Один із друзів Міцкевича побачив його в російський період таким: *«Його зовнішність, повна очарування, була вродливою. Пишні кільця чорнявого волосся покривали ніби виточену голову, злегка відтіняючи відкритий, з печаткою постійного роздуму лоб, його чорні, виразні очі мерехтіли діамантовим блиском; правильний, досить крупний ніс... і в той же час при всій простоті в його фігурі і в кожному русі, на обличчі, оживленому дівочим рум'янцем, з'являлась ні з чим не зрівнянна посмішка, яку можна побачити тільки на ідеально доброму обличчі...»*

Міцкевич приїхав до Петербурга на початку листопада і став свідком відомої повені, про яку йдеться в пушкінському «Мідному вершнику». Своє враження від російської столиці поет передав у III частині «Дзядів»: *«Здалека видно, що тут столиця...»*

У Росії поет зближується з Олександром Пушкіним, Олександром Бестужевим — батьком декабриста Миколи Бестужева, Кондратієм Рилєєвим, іншими літераторами. Міцкевич цінував спілкування з ними. Своему польському другові Міцкевич писав: *«Пушкін майже одного зі мною віку. В розмові дотепний і натхненний; читав багато і добре знає найновішу літературу. Про поезію в нього чисті й піднесені поняття»*. Пушкін також цінував і любив слухати Міцкевича:

Ділились ми надіями ясними
І співами (він мав натхнення віще
І звисока на світ дивився). Часто
Він говорив про ті часи грядущі,
Коли народи, позабувши чвари,
З'єднаються в одну сім'ю велику.
Ми чуємо слухали поета.

(«Він поміж нами жив».

Переклад С. Крижанівського)

Міцкевич був цікавим співрозмовником. *«Здається, що в жодній літературі не було шедевр, якого б він не знав в ори-*

гіналі. Якщо хто-небудь у розмові називав будь-якого поета або письменника, він одразу ж давав зрозуміти, що чудово його знає, цитував з нього строфи і навіть цілі сторінки», — читаємо в одному зі спогадів про Міцкевича.

1825 рік. Міцкевич одержує дозвіл на виїзд до Одеси, де він сподівався обійняти посаду вчителя Ришельєвського ліцею, але марно. У колі своїх нових одеських знайомих поет був дуже обережним, не звіряв нікому своїх думок і почуттів.

Влітку 1825 року Міцкевича запрошують у мандрівку Кримом. Це була перша в житті Міцкевича подорож до моря, там він уперше побачив і гори. Свої враження поет увічнив у «Кримських сонетах».

Міцкевич — поет і боєць. У 1829 році поет одержав дозвіл виїхати з Росії. Перед самим від'їздом за кордон І. Козлов (російський поет, який перший віршами переклав «Кримські сонети», до нього всі перекладали ці твори прозою), сказав другові поета: «Взяли ми його у вас дужим, а повертаємо могутнім». З Росії Міцкевич прямує до Німеччини, Швейцарії, Італії. Після невдалої спроби приєднатися до Польського повстання 1830 року поет назавжди залишається емігрантом і оселяється в Парижі:

Полились мої сльози краплисті та чисті
На вік мій дитинний, вік мій невинний,
На юність мою і квітучу, й жагучу,
На роки змужнілі, роки похилі...
Полились мої сльози краплисті та чисті.

(«Полились мої сльози...»)

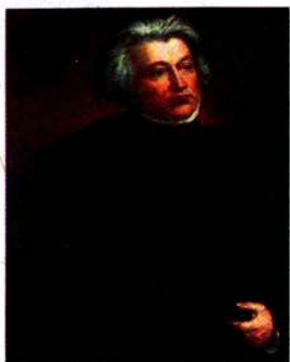
Переклад М. Рильського)

У 1834 році Міцкевич надрукував останній свій великий твір — поему «Пан Тадеуш».

Замолоду і все життя Міцкевич випереджав своє середовище як у поетичному мистецтві, так і в цілеспрямованості своєї уяви. Так ним була написана французькою мовою утопічна¹ повість «Історія майбутнього». Автор передбачав, що у третьому тисячолітті з'явиться не просто повітроплавання, а й польоти на інші планети, що залізниця оточить усю землю, писав про акустичні прилади, за допомогою яких, сидячи спокійно в кріслі біля каміна, можна буде слухати концерти, політичні новини.

У 1853 році розпочалася російсько-турецька війна. Частина польської еміграції вважала цю політичну ситуацію сприятливою для збройного виступу проти царської Росії. І Міцкевич відправляється до Константинополя формувати з цієї нагоди

¹ Утопічний — від *утопія* — фантазія, вигадка, нездійсненна мрія.

Генріх Родаковський.
Портрет Адама
Міцкевича. XIX ст.

польський легіон, але раптово захворів (у місті на той час траплялися випадки захворювання на холеру). Лікарі не змогли допомогти поетові. Міцкевич помер у ніч на 27 листопада. Перед смертю він попросив друга передати дітям (їх у нього було шестеро): *«Нехай люблять одне одного, — і через декілька хвилин додав: Завжди!»* Його тіло перевезли до Парижа. Міцкевича поховали на цвинтарі Монморансі. Лише у 1890 році прах поета було перевезено до Польщі і встановлено у підвалинах кафедрального собору Вавельського замку в Кракові.

Міцкевич в українських перекладах. Поезія Адама Міцкевича була відома і поширювалась в Україні ще за життя автора. Нею цікавилися, її перекладали і переспівували такі українські майстри слова, як **Петро Гулак-Артемівський, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Пантелеймон Куліш**, пізніше **Іван Франко, Леся Українка, Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Бажан, Андрій Малишко, Дмитро Павличко** та багато інших.

Творчість Міцкевича з її патріотизмом, традиціями і багатством мови служить усе новим поколінням польського народу. Поет був настільки поцінований серед романтиків, що його сучасник, поет **Зігмунт Красинський** без вагання характеризував його такими словами: *«Він був для мого покоління і медом, і молоком, і жовцю, і духовною кров'ю, ми — всі за нього»*.

Запитання й завдання

1. Де й коли народився Міцкевич? Якій національній літературі належить його творчість?
2. У яку історичну епоху жив митець? Дайте їй коротку характеристику. Використайте додаткову літературу.
3. Назвіть основні твори Міцкевича.
4. Появу яких творів зумовили подорожі поета до Криму?
5. Перечитайте статтю про романтизм. Назвіть його основні риси. У чому полягає своєрідність польського романтизму?

1. Орієнтуючись на основні дати життя і творчості Міцкевича, складіть розповідь про нього.
2. Випишіть із тексту статті згадані в ній імена, підготуйте коротку довідку про цих митців.

3. Накресліть і заповніть таблицю «Адам Міцкевич: час, місця, люди».

Роки життя	Історичні події	Місця подорожей поета	Люди, з якими він зустрічався	Твори

1. Розгляньте портрети поета, вміщені в підручнику. Складіть на їхній основі словесний портрет Міцкевича.

2. Продовжіть речення: «Адам Міцкевич у моїй уяві постає особистістю, яка...»

3. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Адам Міцкевич і Україна».

4. За допомогою статті в підручнику і довідкової літератури складіть карту особистих зв'язків Міцкевича. Виділіть такі позиції:

- друзі та соратники;
- опоненти.

1. Назвіть ключові слова в характеристиці Міцкевича.

2. Виберіть уточнювальні ознаки до теми «Адам Міцкевич»:

- 1799—1837, 1798—1855;
- Вільно, Петербург, Крим, Кавказ, Константинополь;
- Пушкін, Гоголь, Лермонтов;
- «Кримські сонети», «Мазепа», «Пан Тадеуш».

3. Об'єднайтесь у пари. Складіть запитання до епіграфа, дібраного до статті про Міцкевича, і по черзі дайте відповіді на них.

Чи добре ви запам'ятали?

Ім'я: Адам Бернард Міцкевич, Й. Лелевель, О. Пушкін.

Географічні назви: хутір Заосся (Білорусь), Литва, Вільно (Вільнюс), Петербург, Одеса, Крим, Москва, Париж, Константинополь.

Назви творів: «Балади і романси», «Кримські сонети», «Дзяди».

Літературознавчі терміни: романтизм, сонет, поема, балада.

Ключові слова: Польща, свобода, незалежність, поет.

ПРО «КРИМСЬКІ СОНЕТИ» (1827)

У кожному з сонетів більше уяви, ніж рим, більше почуттів, ніж слів.

М. Мохнацький

Двадцятисемирічний Адам Міцкевич у серпні 1825 року подорожував Кримом. Відвідав Козлов (сучасна Євпаторія), Алушту, Бахчисарай, Ялту, Севастополь, Сімферополь та інші міста. Відлунням поїздки стали «Кримські сонети» — поетичний цикл, що з географічною точністю описує шлях, яким проїхав Міцкевич від Тарханкуту до Бахчисарая.

Поет використовував свої враження від подорожі, спирався також на різні матеріали. Наприклад, «Путешествие по Тавриде в 1820 году» Івана Муравйова-Апостола (батька декабристів Сергія та Матвія), праці О. Сенковського про Схід. Міцкевич ретельно перечитував поему Олександра Пушкіна «Бахчисарайський фонтан» і східні твори Гете. Не випадково епіграфом до «Кримських сонетів» узято слова Гете: *«Хто поета хоче знати, мусить в край його рушати»*. Крим Міцкевич називав «Сходом у мініатюрі».

Сонетна форма важко давалася поетові. Цикл виник не одразу і не в тій послідовності, в якій публікується нині. Міцкевич згадував: *«Є декілька сонетів, в які нічого не можна додати і нічого не можна відкинути, бо вони були написані одразу»*. Над іншими йому довелося ретельно попрацювати. Він говорив, що сонети *«можуть убити поета»*. Найбільшою перешкодою під час написання сонетів Міцкевич називав нестачу рим у польській мові. До Міцкевича в польській літературі майже не було зразків сонетів, на які можна було б спиратися. Він відродив сонет для польської поезії та вдосконалив його. Ось уривок із сонета Міцкевича «Буря»:

Вітрила зірвані, ревіння, шум завії,
Тривожні голоси і помп зловісний рик;
Із рук матросових останок линви зник;
Згасає сонця диск — і гаснуть з ним надії.

В тріумфі бурянім, серед шумливих стін,
Що вгору зносяться в безумній круговерті,
Ступив на корабель жорстокий геній смерті,
Як воїн, що іде на приступ між руїн¹.

Композиція сонетів. На перший план поет виводить реалістичні описи картин і явищ природи, після чого (у більшості сонетів) подається *лірична кінцівка*, яка розкриває смисл описів. Наприклад, у сонеті «Буря» опис картин бурхливого моря завершує думка про те, що *«щастя той у світі міг найти, хто друзів має ще, хто може ще молитися»*.

Мова сонетів. У віршах наявне багатство порівнянь: *«немов замріяна»* (про воду), *«неначе прапори»* (про вітрила), *«захід сонця кривавий, немов знамено»*, *«вся біла, наче сніг»* (про хмару) тощо. Східна метафоричність прикрашає вірші та надає їм додаткового колориту: *«перлини осяйні»* та *«рози райські»* (про дружин хана), *«намазом (молитвою) ранішнім росистий лан бринить»*, *«тюрбан шовковий твій, гарячим злотом тканий»* (про гору Чатир-Даг). Вражає афористичність сонетів: *«Що для ушей мовчить, до серця промовляє»*, *«мовою живих того не розка-*

¹ Тут і далі переклад Максима Рильського.

Вільям Тернер. Загибель корабля. 1805 р.

зати» тощо. Автор майстерно передає кольорову палітру природної стихії: *«і хмарка лебедем пливе по синизні, вся біла, наче сніг, а по краях багряна», «плеще хвиля зелена», «чорне пасмо гір».*

Уже самі назви багатьох сонетів передбачають опис певних краєвидів Криму: «Аю-Даг», «Алушта вночі», «Гора Кікіне-їз», «Бахчисарай» та інші.

Наприклад, сонет «Бахчисарай»:

Безлюдні та німі Гіреїв двір і сад!
По ганках, що мели покірних баш тюрбани,
Через потуги трон і розкоші дивани
Літає сарана, повзе холодний гад.
Повився темний плющ і дикий виноград
По вікнах, по стіні подобою альтани;
Руїна — пише тут на мурах гість незнаний,
Як Валтасарові, на віковичний згад.

Міцкевич вдається і до психологічних паралелізмів: сонети цікаві не стільки зображенням певних картин, скільки тим настроєм і роздумами, що в них відчувуються й угадуються.

Мандрівник — головний герой «Кримських сонетів». Від його імені йде розповідь у більшості сонетів і саме його почуттями вони наповнені:

Зів'яла ти в краю, заквітчанім весною,
Троянда молода, бо линули в імлі,
Від тебе юні дні, злотисті мотилі,
І спогадів черву лишали за собою.

(«Гробниця Потоцької»)

Карл Брюллов. Бахчисарайський фонтан. XIX ст.

Настрій романтичного героя можна відчувати в кожному рядку сонетів. Його вабить екзотика Сходу, але він тужить за втраченою батьківщиною, за рідним краєм, милою з дитинства природою:

Далекої Литви природа непочата —
Грузька драговина, незаймані ліси...
Мені любіший тут шум сосон, дзвін коси,
Ніж солов'ї Байдар, салгирських лук дівчата.

* * *

Як я далеко тут. Як прагнув я сюди!
Чому ж зітхаю так і рвуся до тієї,
Що вірно покохав в дні юності моєї.

(«Мандрівник»)

Ліричний герой перевтілюється в *пілігрима*¹, який відчуває себе частиною природи, Всесвіту (що є характерним для романтичної поезії). Але він прагне відтворити гармонію не тільки у природі, а й у душі кожної людини.

Волелюбний дух і внутрішня боротьба за свободу – головний настрій, головний тон «Кримських сонетів»:

І мій бує дух у розгулі стихій,
Уява розпуска свій парус огняний,
І лине крик з грудей, піднісися над прахом.

(«Плавба»)

¹ *Пілігрім* — мандрівний паломник, богомолець.

«І мій буяє дух у розгулі стихій...» Міцкевич будує розповідь на основі психологічних паралелізмів. За допомогою *образів природи* в сонетах передано складну гаму людських переживань. Сонети сповнені *образів-символів*. Штиль викликає у ліричного героя тривожні спогади, у штормі він вбачає дещо демонічне, фантастичне:

Нещасний яструб! Бурі його збили,
З небес в чужі закинувши краї;
Він мокрі пера розгорнув свої,
На щоглі сівши, зморений, безсилий.

(«Яструб»)

Південна природа близька романтичним прагненням душі поета. У природі його ліричний герой завжди знаходив відгук на свої ностальгічні почуття й переживання:

Я так напружив слух, що вчув би в цій землі
І голос із Литви. — Вперед! Ніхто не кличе.

(«Аккерманські степи»)

Водночас Міцкевич по-своєму сприймає та переосмислює природу півночі (спокійну, холодну, скупу на фарби та емоції) та природу півдня (батьору, яскраву, багату, спекотну, соковиту). *Протиставлення Європа—Азія*, а також протиставлення *велична природа — самотній герой* характерні для поетів-романтиків:

Країна там внизу розкішна і багата,
Тут — неба промені і юні голоси, —
Чому ж на серці знов далекі вже часи
І край покинутий, як невимовна втрата?

(«Мандрівник»)

Краса Сходу пишна й велична, але увага ліричного героя прикута до людських доль. Наприклад, історія про полонянку-польку, яка померла у неволі. Про її долю Міцкевич довідався з поеми Пушкіна «Бахчисарайський фонтан» і присвятив їй сонет «Гробниця Потоцької»:

Чому так світяться громадою ясною
Зірки, до польської обернені землі?
Чи то не погляд твій, повитий у жалі,
Сліди повипікав огненною сльозою?

Новація сонетів Міцкевича полягає в тому, що поет відродив сонети, які на той час уже не писали, суттєво вдосконалив їхню форму, застосовувавши тринадцятискладовий вірш, що значно покращило форму сонета; розширив можливості римування, збагатив лексику польської мови, увівши запозичені слова з інших мов, зокрема східних.

Своєрідність «Кримських сонетів»:

- жанр — сонети, об'єднані в цикл;
- теми природи і батьківщини як основні;
- мотив єдності людини і природи;
- своєрідність внутрішнього світу ліричного героя;
- єдність ліричних переживань і філософських роздумів;
- екзотичний і барвистий світ Сходу;
- поєднання описових та ліричних елементів;
- протиставлення як один з художніх прийомів;
- психологічний паралелізм;
- розмаїття образів-символів.

У 1827 році «Кримські сонети», одразу після опублікування, стали популярними, здобули визнання сучасників, викликали численні наслідування.

Запитання й завдання

За зразком аналізу сонета «Буря» проаналізуйте сонети «Бахчисарай», «Гробниця Потоцької».

1. Прочитайте перші дві строфи — катрени сонета. Як ви розумієте вислів: *«Тривожні голоси і попл зловісний рик»*?

Передайте його своїми словами. Що означає словосполучення *«в триумфі бурянім»*?

2. Поясніть словосполучення *«жорстокий геній смерті»*. Доберіть до нього синоніми.

3. Який звук домінує у першому рядку: *«Вітрила зірвані, ревінням...»*? Чи є тут звуконаслідування? Знайдіть у сонеті подібні приклади.

4. Прочитайте перший терцет. Як поет зображає людину в трагічний для неї час?

5. Прочитайте другий терцет. Поясніть словосполучення *«самотний чужаниця»*.

6. Як ви розумієте слова про те, що порятунок може знайти лише той, *«хто може ще молитися»*?

7. Прочитайте сонет повністю. Визначте його загальну інтонацію та головну думку. Передайте зміст сонета своїми словами.

1. Порівняйте зображене Адамом Міцкевичем у сонеті «Бахчисарай» та Карлом Брюлловим на полотні «Бахчисарайський фонтан». Який настрій створює сонет і який — картина?

2. Порівняйте сонет «Буря» з картиною Вільяма Тернера «Загибель корабля» (с. 193). Доведіть, що обидва твори — романтичні. Користуйтеся рубрикою «Художня галерея» на с. 120—121.

1. Назвіть час написання «Кримських сонетів». Що стало поштовхом до їх створення?

2. Дайте визначення *сонета* і схарактеризуйте його. Хто з відомих вам поетів використовував цю поетичну форму?

3. Дайте визначення понять *катрен* і *терцет*.

4. Що таке *цикл*? Що об'єднує твори в цикли?
5. Назвіть основні теми сонетів. Доведіть прикладами поетичних рядків.
6. Яким ви уявляєте ліричного героя сонетів? У чому його особливність?

1. Складіть 5—6 запитань до статті про «Кримські сонети».
2. Підготуйте виразне читання одного з сонетів. Дайте до нього історичний або географічний коментар.
3. Випишіть із сонетів влучні слова і словосполучення. Запам'ятайте їх.
4. Випишіть із сонетів незрозумілі слова. Поясніть їх за допомогою словників.

1. Проаналізуйте письмово один із сонетів. Визначте риси романтизму в сонеті.
2. Складіть запитання до винесених в епіграф слів М. Мохначького, польського літературознавця часів романтизму. Дайте коментар до них.
3. Підготуйте виступ на 1–2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Мої враження від подорожі Кримом і «Кримські сонети» Міцкевича».

1. За якими ознаками «Кримські сонети» вважають циклом?
2. Назвіть ключові слова в «Кримських сонетах».
3. Підготуйте письмову відповідь за темою «Образ Криму в сонетах Міцкевича».
4. Назвіть основні риси «Кримських сонетів». Проілюструйте їх цитатами.
5. Сформулюйте висновки у сонетах «Буря», «Бахчисарай», «Гробниця Потоцької» (останній терцет).

Прочитайте мовою оригіналу

BURZA

Zdarto żagle, ster prysnął, ryk wód, szum zawiei,
Głosy trwożnej gromady, pomp złowieszczę jęki,
Ostatnie liny majtkom wyrwały się z ręki.
Słońce krwawo zachodzi, z nim reszta nadziei.

Wicher z tryumfem zawył, a na mokre góry,
Wznoszące się piętrami z morskiego odmetu,
Wstał geniusz śmierci i szedł do okrętu,
Jak żołnierz szturmujący w połamane mury.

Ci leżą na pół martwi, ów załamał dłonie,
Ten w objęcia przyjaciół żegnając się pada,
Ci modlą się przed śmiercią, aby śmierć odegnąć.

Jeden podróżny siedział w milczeniu na stronie
I pomyślił: szczęśliwy, kto siły postrada,
Albo modlić się umie, lub ma z kim się żegnać.

Запитання й завдання

1. Зверніть увагу на загальну інтонацію сонета в оригіналі, його ритміку, лексику, метафори, систему образів.
2. Порівняйте оригінал із перекладом. Наскільки точно перекладач зберіг авторський текст?

ПРО ПОЕМУ «ДЗЯДИ» (1823—1832)

Твір цей вважаю продовженням війни,
яку зараз, коли мечі заховані, потріб-
но вести за допомогою пера.

Адам Міцкевич

Над поемою «Дзяди» Адам Міцкевич працював усе життя, але так і не завершив її. Поема складається з чотирьох частин, що створювались у такій послідовності: II, IV, I, III і *додаток до III частини*. Організуючим стрижнем поеми став християнський обряд, що виник на ґрунті язичницького обряду. У польській народній культурі «*дзядами*» (дослівно «діди», «предки») називають поминання померлих. У цьому обряді поет вбачав взаємозв'язок поколінь.

«Дзяди» у послідовності їх створення. II частина поеми має драматичну форму. Основа її сюжету — народний обряд на честь померлих. У передмові автор зазначає: *«Я слухав казки, перекази й пісні про померлих, що повертаються до живих із проханнями або застереженнями, і в усіх дивовижних вигадках можна було помітити моральне призначення і повчання...»*

Фантастичні картини в «Дзядях» також містять повчання. Поет показує, як сільським натовпом разом з гусярем твориться суд над душами померлих, серед них і дух проклятого поміщика, який за життя не знав жалю до селян, і кокетлива дівчина, яка нікого не любила. І нарешті перед хором з'являється примара хлопця, що наклав на себе руки через нещасливе кохання, й пастушка, яка винна у його стражданнях. Зв'язок живих і мертвих ніколи не переривається, ніби говорить поет.

IV частина «Дзядів» — драматизований монолог примари, юнака з II частини. Звати його *Густав*. Розповідає він про нещасливу історію свого кохання. У монолозі відчуються страждання особистості у світі, де панує егоїзм, безпорадність і повна байдужість до високих ідеалів і почуттів. Монолог вражає відвертістю, щирістю. Герой Міцкевича зазнає любовних потрясінь, які пережив сам поет. Але особисте митець переосмис-

лив і пов'язав із загальнолюдськими проблемами. Героя IV частини — закоханого мрійника — називають «польським Вертером» (за аналогією до «Страждань молодого Вертера» Гете). Він намагався збагнути суть істини на цьому світі, а дійшов до відчуття дисгармонії між внутрішнім світом і законами Всесвіту.

II та IV частини називають віленсько-ковенськими або литовськими «Дзядами» за місцем написання. Вперше вони були опубліковані у 1823 році.

I частина «Дзядів» дійшла до нас у незавершених уривках.

«Я, майстер, простягаю руки!» III частина «Дзядів» — романтична *ліро-драматична поема*. У ній передано глибокі роздуми і переживання поета про долю, призначення польського народу і народів взагалі. «Дзяди» присвячені справжнім особам і справжнім подіям (арешту віленських філоретів). Міцкевич писав: *«Усі письменники, які згадують про переслідування в Литві, сходяться на думці, що у справі віленських студентів є щось містичне й таємниче»*.

У поемі «Дзяди» також поєднується фантастичне з реалістичним. Тут головний герой — поет Конрад викликає на поєдинок самого Бога, вважаючи його винним у всьому злі та в несправедливості, які панують на землі.

Конрад — людина дії, подвигу, він поет, а тому — пророк. Міцкевич бачив поета духовним поводитирем народу. Конрад — невтомний шукач щастя для себе і свого народу:

Люблю я весь народ! — В обійми я приймаю
Всі дні минулі, днів прийдешніх покоління,
Усіх до лона пригортаю,
Як батько, приятель, як муж і як коханий;
Народу радість хочу дати,
Ним Всесвіт хочу здивувати, —
Йому до щастя тут шукаю шлях незнаний¹.

Конрад долає власний егоїзм, змагається зі своїми почуттями заради свободи народу, і саме в цій боротьбі він знаходить мету свого життя. *«Несподіваність польоту фантазії [Міцкевича], безмежна віра в силу людини та її творчості знайшли найвищий свій вираз в образі Конрада»*, — писав Максим Рильський.

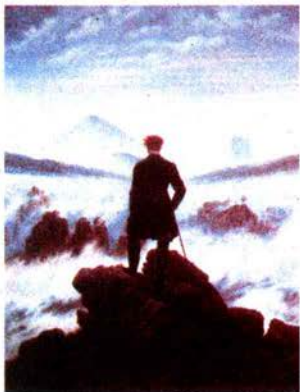
Ліро-драматична поема — синтетичний жанр, який поєднує риси лірики, драми та епосу: гострий конфлікт, розгорнутий сюжет, масштабність зображення явищ і проблем, розвиток образу ліричного героя.

¹ Тут і далі переклад Бориса Тена.

«Імпровізація¹ Конрада». Конрад вірить у безмежну силу слова, яким володіє. У зверненні до Господа він говорить:

Міць маю, що її не ждати від людини,
Те маю почуття, що як вулкан таїться
І тільки інколи словами задимиться.

Конрад просить Господа допомогти йому знайти шлях до людей. Він хоче злитися з народом, але виявляє свою перевагу над ним:

*Каспар Давид
Фрідріх.
Мандрівник над морем
туману. 1818 р.*

Тією владою, якій скорив природу,
Обняти хочу людську душу.
Як птиця, я велю і зірок хороводу,
Так ближніми владати мушу.
Не зброєю — є зброя і на зброю,
Не пісню — росте вона загайно,
І не наукою — в ній досить гною,
Не чудом — це занадто незвичайно.
Ні, керуват чуттям, що маю невід'ємно,
Всім керуват, як Ти — велично і таємно!
Хай вгадують мої бажання,
Хто справдить їх — зазнає щастя,
А хто їх владі не піддається,
Хай терпить муки до сконання.
Хай уподібниться людина мислі й слову.

Не отримавши від Господа відповіді,
Конрад насмілюється звинуватити
Його у стражданнях людей:

Тепер мені Ти зрозумілий;
Збагнув я, хто Ти, де свої черпаєш сили.
Сказав неправду, хто назвав Тебе любов'ю —
Лиш мудрість у Тобі знайшов я.
Не серцем, мислю путь Твою вгадають люди,
Не серцю, мислі міць Твоя відкрита буде.

Головні риси Конрада — самотність, відчуття обов'язку. Це **новий тип героя** — байронічного з рисами Гамлета і Фауста. У цьому образі виявляється мотив Месії і мотив Прометей. Богохульство та гордовитість призвели Конрада до поразки:

Озвись... а ні, то я своє знаряддя двину!
Хай світ не оберну в руїну,
Та горами струсне мій залп і океаном,
Бо пролунає він на все Твоє створіння,
Той крик, що з поколінь піде у покоління:
Не батьком світу є Ти, а...

¹ *Імпровізація* (від лат. *improvisus* — раптовий) — процес одночасного складання й виконання твору; експромт.

Своєрідність поеми «Дзяди»:

- жанр — ліро-драматична поема;
- складається з чотирьох частин;
- в основі — реальні події польської історії;
- національна за духом;
- поєднання реального і фантастичного;
- поєднання ліричного та епічного;
- теми — засудження тиранії, боротьба за людину, сподівання на перемогу;
- байронічний герой — самотній трагічний бунтівник;
- віра в особливу місію Польщі та її майбутнє воскресіння.

Якщо Конрад виняткова по-
стать, то другий герой поеми —
ксьондз *Петро* — звичайна люди-
на, яка теж здатна на самопожер-
тву за віру, але його віра тиха й
терпелива, а не бунтарська.

Власне бачення смислу любові
до батьківщини Міцкевич показав
і шляхом створення образів друзів
Конрада (це портрети реальних
людей, друзів молодості самого
поета — віленських студентів, ро-
сійських декабристів).

Під час написання цієї частини
твору поет відчував надзвичайний
приплив енергії і натхнення, на
нього ніби «пролилася безодня пое-
зії», за словами самого автора.
III частину було написано у над-
звичайно короткий термін, дехто з
сучасників поета стверджував, що
навіть за одну ніч. Вона є найбільш
пристосованою для сцени —
вміщує дев'ять яв. Її називають
одним з перших досвідів своєрідної
документальної драми,
адже автор відтворює справжні епізоди слідства у справі сту-
дентських спілок у 1820 році.

Отже, звернення до обряду, який має виключно слов'ян-
ські витоки, було підставою для драматичної самотності
поеми. А форма «вільної», фантастичної драми дала Адаму
Міцкевичу змогу вийти на створення нового жанру, який
об'єднав жанри історичної, ліро-епічної і філософської поеми,
включив до твору епічну розповідь і ліричний монолог.

Пам'ятник
А. Міцкевичу у Львові.
Скульптори
А. Попель, М. Паращук.
1905 р.

Запитання й завдання

1. Чи у прямому значенні Конрад називає себе співцем, у якого є пісні? Чому ви так вважаєте?
2. Чому Конрад впевнений у своїй силі співця?
3. До кого герой звертається зі своїм монологом? Знайдіть у тексті відповідні цитати.
4. Герой говорить: «Я прилетів». Як потрібно розуміти його слова?
5. Конрад говорить: «Моя любов на одній одпочива людині». Як ви зрозуміли ці слова? Про яку любов і до кого він говорить?
6. Поясніть слова Конрада про бажання володіти людьми. До кого він звертається з цим проханням і з якою метою?
7. У чому герой звинувачує Господа? Чому кидає Йому виклик? Чому співцю не вдається виконати свою місію серед людей? У чому він її бачить?
8. Перечитайте монолог Конрада і передайте його зміст. Намагайтеся використовувати лексику автора.

1. Дайте визначення поняття *поема*. Назвіть її риси. Що таке *ліро-драматична поема*?
2. Перекажіть історію створення поеми. Чому вона має таку назву?
3. Які події лягли в основу твору? Хто такі філорети?
4. У чому полягає специфіка композиції поеми?
5. Хто переклав поему українською мовою?

1. Знайдіть в історичних джерелах відомості про діяльність віленських студентів («товариство філоретів»), засуджених російським самодержавством.
2. Випишіть із тексту монологу Конрада влучні слова та словосполучення.

1. Напишіть невеликий твір за темою «Мої роздуми про монолог Конрада».
2. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Конрад — романтичний герой, тому що...».

1. Назвіть основні риси поеми «Дзяди». Проілюструйте їх прикладами з художнього тексту.
2. Як ви зрозуміли слова Міцкевича, взяті за епіграф до статті про поему «Дзяди»?
3. Чи є підстави називати поему романтичною? Обґрунтуйте свою відповідь.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: А. Міцкевич, М. Рильський, Борис Тен.
Назви творів: «Кримські сонети», «Дзяди».
Герой: пілігрим, Конрад.

Літературознавчі терміни: романтизм, романтичний герой, сонет, цикл, ліро-драматична поема.

Ключові слова: Крим, герой, Бог, свобода, співець.

Вислови: «Бо мовою живих того не розказати...»; «Що ж моє життя? Хвилина бистра!»; «Хай уподібниться людина мислі й слову».

Теми для доповідей і рефератів

- А. Міцкевич і О. Пушкін: історія знайомства і дружби.
- Українські перекладачі «Кримських сонетів».
- Картини природи у «Кримських сонетах».
- Фольклорна основа поеми «Дзяди».
- Світове значення творчості А. Міцкевича.

Думка в подарунок

Хто проведе молодість у неробстві, той не зможе насолоджувати ся благами життя (Міцкевич).

Запитання й завдання до розділу «З літератури романтизму»

1. Встановіть відповідність між іменами письменників та роками їхнього життя.

1776—1822

А. Міцкевич

1797—1856

Дж. Байрон

1788—1824

Г. Гейне

1798—1855

Е.Т. А. Гофман

2. Встановіть відповідність між іменами письменників та їхніми творами.

«Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»

Г. Гейне

«Кримські сонети»

Дж. Байрон

«Мазепа»

Е.Т. А. Гофман

«Прометей»

А. Міцкевич

«Мій дух як ніч...»

«Книга пісень»

3. Накресліть і заповніть таблицю «Романтизм: основні характеристики».

Епоха романтизму	Історичні події	Імена	Жанри літератури	Герой	Теми

4. Визначте, в основу яких літературних творів було покладено зазначені міфи, легенди. Відповіді розмістіть у таблиці, попередньо накресливши її в зошиті.

Міф, легенда	Літературний твір	Автор
Про Прометея		
Про Лорелей		
Про юнака, прив'язаного до спини дикого коня		

5. Дайте визначення названих понять.

- романтизм
- романтичний герой
- байронізм
- байронічний герой
- романтичний гротеск
- романтична іронія
- романтичний історизм
- «світова скорбота»

6. Накресліть і заповніть таблицю «Романтизм і класицизм: спільне й відмінне».

Художній напрям	Час	Кого наслідували	Ставлення до канонів	Герой	Місце дії	Час дії	Жанри	Художні відкриття
Класицизм								
Романтизм								

7. Спробуйте довести на прикладі відомих вам творів, що романтизм звеличує особистість, її багатий внутрішній світ.

8. Проаналізуйте схему «Романтизм» на другому форзаці підручника. Чому, на вашу думку, лірична поезія домінувала у творчості романтиків?

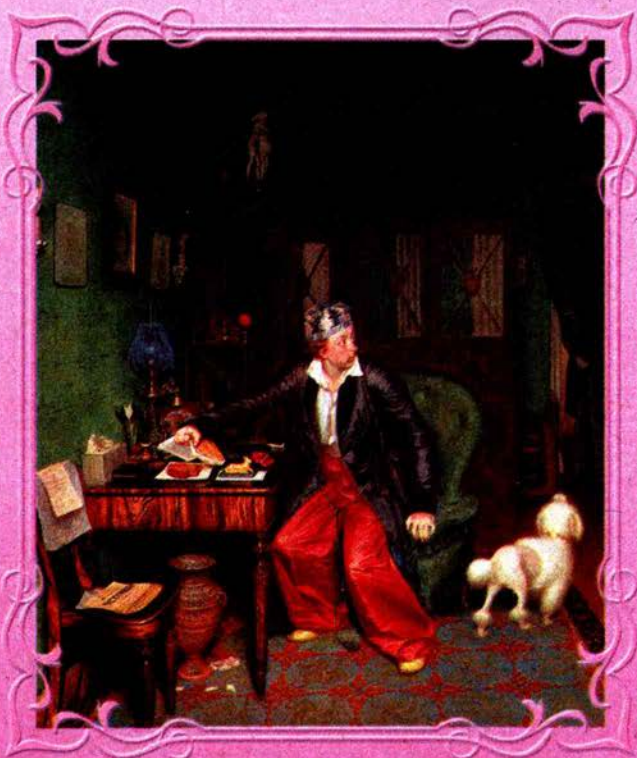
9. Назвіть відомі вам твори письменників-романтиків, у яких найбільш повно виражено ідею «двосвітності».

10. Назвіть художні відкриття романтиків.

11. Об'єднайтесь у пари і складіть кросворд «Романтизм: письменники, герої, жанри». Визначте найцікавіший кросворд.

12. Об'єднайтесь у групи і підготуйте конкурс за темою «Поетичні рядки епохи романтизму».

ВІД РОМАНТИЗМУ
ДО РЕАЛІЗМУ

ПРО РЕАЛІЗМ

Дійсність є перше і останнє слово нашого, XIX століття.

Віссаріон Бєлінський

Народжений часом. Кінець XVIII — початок XIX століть у Європі були багатими на події. До 30-х років XIX століття настало затишшя. На зміну революційним бурям і їхнім героям прийшли люди іншої моралі та психології, утверджувалися практичні інтереси й цінності. В Європі розпочиналась епоха економічного розвитку.

Прозаїчний час потребував свого художнього вираження. Це завдання покликаний був вирішити новий художній метод — *реалізм*.

Точно встановити хронологічні межі методу важко. Довгий час реалізм існував паралельно з романтизмом, навіть у творчості одного письменника. Наприклад, у першій половині XIX століття такі великі письменники як **Стендаль**, **Оноре де Бальзак**, **Чарльз Діккенс**, **Микола Гоголь** були одночасно і реалістами, і романтиками. Вони синтезували у своїй творчості обидва методи.

У першій половині XIX століття домінував романтизм, а в другій першість перейшла до реалізму. Реалісти запозичили і пристосували до потреб нового часу головні відкриття романтизму — і с т о р и з м і п с и х о л о г і з м. У чому це виявилось? У тому, що реалісти не просто показували сучасний та історично віддалений світ, а ще й пояснювали його.

Реалізм і його завдання. Століття продиктувало реалізму його головну мету — *всебічне дослідження дійсності*. А це означало, що абсолютно всі аспекти життя, а не тільки виняткові, як у романтизмі, могли стати об'єктом зображення. Реалісти ввели в літературу як факти і сюжети повсякденного буденного життя («Шинель» Гоголя), так і історичні події (пугачовське повстання у «Капітанській дочці» **Олександра Пушкіна**). Вони вивели своїх героїв на вулиці великих і малих міст, описували садиби, села. Та й саме коло героїв реалісти значно розширили.

Реалізм (від лат. *realis* — істотний, дійсний) — художній напрям і метод у мистецтві та літературі XIX—XXI ст., що полягає в об'єктивному, правдивому відтворенні типових характерів у типових обставинах у поєднанні із зображенням індивідуальних якостей. Характерний інтерес до проблем особистості і суспільства. Життєва правдивість зображення поєднується з використанням умовних і фантастичних форм.

Люди середнього і низького станів — купці, селяни, зубожілі поміщики, дрібні чиновники, ремісники, робітники, бідні студенти — всі ті, хто раніше залишався поза межами романтичного світу, прийшли в реалістичну літературу.

Людина цікавила митців-реалістів не ідеями, а почуттями, переживаннями. «Історія душі людської леде чи не цікавіша за життя цілого народу», — писав Михайло Лермонтов у романі «Герой нашого часу».

Дослідження реалістами внутрішнього життя героїв з роками ускладнювалося й поглиблювалося. Це добре видно, якщо порівняти образи двох *«зайвих людей»* першої половини XIX століття — *Онегіна* («Євгеній Онегін») і *Печоріна* («Герой нашого часу»). Пушкін зосереджує увагу, в основному, на вчинках, діях Онегіна і через них розкриває його особистість. Лермонтов складність і суперечливість Печоріна показує шляхом аналізу його внутрішнього світу, знайшовши для цього вдалу форму — щоденник героя.

Увага реалістів до внутрішнього життя людини зовсім не означає, що їх не цікавило життя суспільства в цілому. Реалістичній властива *типізація* образів. Реалісти пояснювали особистість людини особливостями середовища, в якому вона існувала (у романтиків особистість не залежала ні від середовища, ні від часу), що, власне, не виключало і її індивідуальних проявів. Таким чином, за спостереженнями реалістів ті самі (типові) обставини породжують подібні одну до одної (типові) особистості.

Увага реалізму до звичайного життя і до *звичайного героя* визначила «обличчя» його ідеалу. Ідеал реалістів не протистояв дійсності, як це було в романтиків, а жив у ній, будучи її продуктом і героєм водночас. Як, наприклад, *Татьяна Ларіна* («Євгеній Онегін»). Вона росла в селі, у звичайному поміщицькому маєтку, але для Пушкіна вона — ідеал (мала *«руську душу»*).

Роман — головний жанр реалізму. Виконати завдання «непоетичної» епохи міг тільки універсальний жанр, яким став роман.

Типізація — процес художнього узагальнення життєвих явищ (людських характерів, обставин, вчинків, подій), при якому виявляються найбільш суттєві, суспільно значущі риси реальної дійсності, закономірності розвитку особистості та суспільства.

Василь Раств.
Демидовські робітники.
1838 р.

Основні риси реалізму:

- художній напрям і метод у літературі та мистецтві;
- мета — відтворення і пояснення *типових характерів у типових обставинах*;
- провідний принцип — об'єктивність і правдивість зображення дійсності;
- герой — звичайна людина зі звичайного життя;
- наслідування (успадкування) досягнень романтизму;
- поєднання життєвої достовірності з умовними, фантастичними формами зображення.

Він виник ще за доби Середньовіччя, набув розквіту як жанр за часів Відродження, але лише в рамках реалізму отримав можливість повною мірою виконати своє призначення. Відомий російський літературний критик XIX століття **Віссаріон Белінський** так характеризував романи: *«У них краще і зручніше, ніж в якому-небудь іншому роді поезії, вимисел зливається з простим, лише правдивим, списуванням з натури...»*

А видатний французький письменник **Еміль Золя** скаже: *«...роман перетворився у справжнє критичне дослідження звичок, пристрастей, поведінки змальованих персонажів, що були викликані (зумовлені) дією середовища та обставин».*

Утвердившись спочатку як експериментальний вид (роман у віршах Пушкіна, роман у повістях Лермонтова, роман-поема Гоголя), роман стає обов'язковим і головним жанром для літератури другої половини XIX століття.

Олексій Крившенко. На псарні. XIX ст.

«Поезія дійсності» — реалізм став основним художнім методом і провідним напрямом літератури XIX століття. Але він не був єдиним і всеохоплюючим напрямом. У літературі реалізм глибоко і повно виявився лише в е п о с і (романі, повісті, оповіданні), а в ліриці та драмі ще дуже довго панував романтизм.

Запитання й завдання

1. Які історичні події визначили літературний процес у XIX столітті?
2. Назвіть художні методи XIX століття.
3. Дайте визначення *реалізму*.
4. У чому своєрідність реалізму?
5. У якому роді літератури і в яких жанрах реалізм виявився повною мірою в XIX столітті?
6. Що таке *типізація*?
7. Дайте визначення поняттям, продовживши речення. Користуйтеся «Коротким літературознавчим словником» наприкінці підручника.
 - Романтизм — це...
 - Жанр — це...
 - Реалізм — це...
 - Роман — це...

1. У чому новизна реалізму в порівнянні з романтизмом?
2. Що спільного в реалізмі та класицизмі?

1. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Реалізм — життєва потреба XIX століття, тому що...».
2. Об'єднайтесь у групи і складіть кросворд «Художні методи в літературі».

1. Вкажіть «четверте зайве». Прокоментуйте свою думку.
 - Просвітництво
 - романтизм
 - реалізм
 - класицизм
2. Назвіть основні риси реалізму. Дайте коментар до них.
3. Поясніть, що таке *типіві характери в типових обставинах*. Яке значення має цей вислів для реалізму?
4. Вкажіть «четверте зайве» для реалізму.
 - роман
 - повість
 - трагедія
 - оповідання
5. Дайте пояснення до слів В. Белінського про роман.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Гоголь, О. де Бальзак, Стендаль, Ч. Дікенс.

Літературознавчі терміни: романтизм, реалізм,

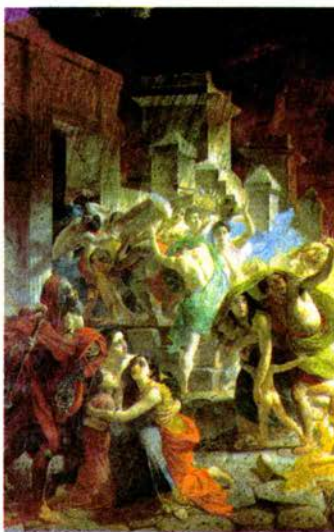
типізація, жанр, роман.

Ключові слова: реалізм, типовий характер, типові обставини.

Теми для доповідей і рефератів

- Вимоги реалізму до героя літературного твору.
- Роман як провідний жанр реалізму.
- Ставлення реалізму до дійсності.

Художня галерея

У 1834 році в Петербурзі було виставлено картину російського художника **Карла Брюллова «Останній день Помпеї»** (1830 — 1833). Сюжет полотна пов'язаний із загибеллю античного міста Помпеї, що було знищене під час виверження вулкану Везувій (подано фрагмент картини).

Художник вдало дібрав момент зображення: натовп ніби на мить застиг, освітлений блискавкою. Червоний колір домінує: вогняна лава стікає схилом вулкана, у червоних хітонах фігури на передньому плані. Чоловік з дружиною і двома дітьми поспішають покинути місто. Жінка обіймає двох дочок, ніби сподіваючись захистити їх від руйнівної стихії. Тут і язичницький жрець, і християнський священик. Серед охоплених панікою людей привертає увагу худож-

ник, що рятує ящик із фарбами, — це автопортрет Брюллова. Такий «ефект присутності» характерний для творчості романтиків. З висоти падають статуї богів, героїв, імператорів, ніби символізуючи загибель світу. Мотив катастрофи — шаленство сил природи і безсилля людей — втілює романтичну ідею неминучості долі.

На полотні французького художника **Гюстава Курбе «Добрий день, пане Курбе!»** (1857) зображений один з епізодів його життя — приїзд митця до маєтку відомого колекціонера і мецената Альфреда Брюйя. Художник реалістично відтворив момент, коли пан Брюйя у супроводі камердинера зустрічає його. Курбе щойно вийшов із диліжанса, який ми бачимо на задньому плані. У нього за плечима — рюкзак.

Пози та жести художника і мецената

сповнені гідності та взаємної поваги, їх зближує любов до мистецтва. Вони зустрілися як рівний із рівним, хоча між ними соціальна прірва. Голова Курбе високо піднята, обличчя випромінює щиру радість. Невимушено тримається і Брюйя. Лише камердинер схилив голову в сором'язливій пошані.

Цією картиною Курбе утверджував думку, що художник — вільна людина і не залежить від умовностей суспільства.

Тяжка праця селян є темою картини французького живописця **Жана Франсуа Мілле «Збирачки колосків»** (1857). Художник реалістично відтворив сцену з повсякденного життя простих людей — три селянки, низько схилившись, збирають колоски на вижатому полі. За їхніми спинами розкинулася безкрая рівнина. Вдалині копиці, постаті селян, що вантажать збіжжя на віз, дахи будинків.

Одноманітність золотистих барв скошеної ниви розріджують насичені, але неяскраві кольори одягу жінок. У рухах селянок відчувається ритм, немов лунає проста пісня серед німоти і спокою опустілого поля. Уся картина наповнена повітрям і сонцем. Глядач ніби відчуває спеку, запах розігрітої стерні. Художник надав образам трудівниць епічної величі, зобразивши їхню працю як священний ритуал. Жінки уособлюють сувору гідність землеробів. Мілле утверджує благородство простих людей, важливість їхньої виснажливої, але благословенної праці на землі.

Картина російського художника **Павла Федотова «Свіжий кавалер»** (1846) має ще іншу назву — **«Ранок чиновника, що отримав перший хрестик»**. Тему картини автор визначив так: *«Ранок після бенкетування з нагоди отримання ордена. Новий кавалер не витримав: тільки почало світати, начепив на халат свою обнову і пихато демонструє свою значущість куховарці, але вона насмішкливо показує йому єдині, та й то стоптані, чоботи»*.

Зміст картини розкривається в діалозі персонажів. Презирлива насмішка, зневажливий жест куховарки викликані комічним виглядом чиновника з причепленим до засмальцьованого халата хрестиком. Його пиха, жест руки, що вказує на орден, пояснюються прагненням «поставити її на місце». Ще більшою мірою чиновника характеризує безлад у кімнаті. Дзеркало та предмети туалету на столі серед учорашніх недоїдків, мундир на спинці стільця і кашкет (герой невдовзі вирушить на службу), розкидані по кімнаті речі, поламані стільці, побиті пляшки на підлозі — все це підкреслює головну думку картини: за зовнішньою пристойністю чиновника криється духовна порожнечка та обмеженість. Комічний епізод набув у картині Федотова узагальнення великої сили, створений образ є типовим, у ньому правдиво втілено вади тодішнього чиновництва.

Петро Соколов. Пушкін

О.С. Пушкін — російський поет, драматург, прозаїк
1799 (Москва) —
1837 (Санкт-Петербург)

ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ ПУШКІН (1799—1837)

Пушкін ... легко й весело вмів нести свій творчий тягар, незважаючи на те, що роль поета не легка і не весела — вона трагічна...

Олександр Блок

На зорі таланту. 1799 рік, 26 травня (6 червня). У Москві народився **Олександр Сергійович Пушкін**. У цей день в усіх церквах ішли молебні, гули дзвони, і на вулицях кричали «Ура!»: Москва святкувала народження онучки імператора Павла... І не знала Москва, не знала Росія, що в цей день народився майбутній великий поет, її слава і гордість.

1811 рік. *«Як у Москву везли дівчат на ярмарок наречених, так у Петербург стали возити синів на виховання. Часи змінювались. Батьки раптом зрозуміли, що пташенят без цього петербурзького виховання затруть, забудуть, обі-*

С. Гроссе. Царське Село. Ліцей та флігель Катерининського палацу. 1820 р.

йдуть...» — пише біограф Пушкіна **Юрій Тинянов**.

1811—1817 роки. Пушкін навчається у Царськосільському ліцеї. Тут він отримав не тільки належне виховання й освіту, а й зустрів друзів на все життя. Найбільш *«безцінним»* він назве пізніше **Івана Пушчина**.

Один із найзначніших епізодів у ліцейському житті Пушкіна — публічний екзамен із російської словесності в 1815 році. На іспиті був присутній перший поет Росії **Гавриїл Державін**. Вислухавши Пушкіна, який читав свій вірш *«Спомини в Царському Селі»*, Державін розцілював його. Захоплений відгук Державіна на вірш юного поета високо підняв його в ліцейському оточенні, і *«всі професори дивилися з надією на талант Пушкіна»*. За ліцейські роки Пушкін написав близько 130 віршів.

1817 рік. Пушкін закінчив ліцей і вступив на службу до Міністерства закордонних справ із чином колежського секретаря, поезію він не полишає. З-поміж написаного митцем у цей час вирізняються ода *«Вольність»* (1817) та вірш *«Село»* (1819), котрий *«пробуджував спротив у поспулих душах»* (**Юрій Лотман**). До того ж Пушкін *«написав і розпустив на вольність... епіграми на можновладців»*. Все це стало причиною заслання поета.

Роки заслань. 1820 рік, травень. Розпочинається південне заслання Пушкіна: Катеринослав (тепер Дніпропетровськ), Кавказ, Крим, Кишинів, Одеса, а також Київ і Кам'янка, де Пушкін побував узимку 1821 року.

Влітку 1824 року поетові було дозволено повернутися, але повного звільнення він не отримав. В офіційному листі написали: *«Імператор думає, що... не можна обмежитися тільки його відставкою, але вважає за необхідне відправити його в маєток батьків у Псковську губернію, під нагляд місцевого начальства»*. Так і вчинили.

1824 рік, серпень. Пушкін прибуває до Михайловського. Тут йому судилося пробути два роки. Він багато працює, але все одно в листах скаржиться: *«Нудьга смертельна»*. Одна радість і втіха для нього — *«старенька подруга»* — няня. Пушкін називає її ніжно і ласкаво — *«голубка»*.

1825 рік, 14 грудня. У Петербурзі сталося повстання декількох гвардійських полків у день коронації царя **Миколи I**.

Іван Пушчин.
Літографія, XIX ст.

Дмитро Белюкін. Пушкін гостює у родини Осипових-Вульф у Тригорському. 1985 р.

Серед повстанців було багато друзів і знайомих Пушкіна. Побойючись обшуку в себе в Михайловському, Пушкін спалює папери, де згадуються імена деяких із повстанців — *«щоб не примножувати кількість жертв»*.

1826 рік. *«За височайшим государя імператора повелінням... фельд'єгер вирвав мене з мого насильницького усамітнення і привіз до Москви, просто в Кремль, і, всього вкритого брудом, ввели мене у кабінет імператора...»* — згадував Пушкін своє повернення до Москви. Бесіда з царем тривала не менше двох годин. Відомості про неї скупі, але ввечері того самого дня в своєму оточенні Микола I нібито сказав: *«Я сьогодні розмовляв з одним з найрозумніших людей Росії»*.

Сила і привабливість розуму Пушкіна були настільки великі, що йому підкорялися люди. Наприклад, герой війни 1812 року генерал О. Єрмолов після зустрічі з Пушкіним писав поетові Денису Давидову: *«Був у мене Пушкін. Я дивився на нього з щонайжвавішим зацікавленням... Яка влада високого таланту! Я виявив у собі почуття, окрім мимовільної поваги...»*

Отже, у вересні 1826 року, після шестирічного вигнання Пушкін повернувся до Москви — повернувся триумфатором. В обох столицях його носили на руках: *«Коли вперше Пушкін був у театрі, публіка дивилася не на сцену, а на свого улюбленця — поета...»* — згадував один із сучасників.

Після заслання. Під час аудієнції в імператора Пушкін нарікав на цензурні утиски, і цар відповів: *«Ти будеш надси-*

лати до мене все, що створиш, віднині я сам буду твоїм цензором». Царська «милість» виявилася в тому, що відтепер Пушкін не міг не тільки нічого з написаного надрукувати, але навіть прочитати в колі друзів без відому царя. Микола І читав і робив зауваження великому поетові. Зазвичай цар діяв через шефа жандармів **О. Бенкендорфа**.

Коли Микола І прочитав трагедію «Борис Годунов», то порекомендував поетові переробити *«комедію свою на історичну повість чи роман на зразок Вальтера Скотта»*. Поема «Мідний вершник» теж не зовсім задовольнила царя. Пушкін записав у щоденнику: *«Слово «кумир» не пропущено височайшою цензурою»*; деякі вірші *«викреслені. На багатьох місцях поставлений (?)...»* Щоб написати «Історію Пугачова», а потім на її основі повість «Капітанська дочка», Пушкін просив дозволу в царя працювати в архівах і здійснити подорож на Урал місцями пугачовського повстання. Назва твору «Історія пугачовського бунту» теж була запропонована царем.

Влада не залишала поета без уваги. Численні листи Бенкендорфа Пушкіну були сповнені дріб'язкових причіпок, що стосувалися не тільки його творів, а й приватного життя. Поет не мав права виїжджати зі столиці без спеціального дозволу навіть на короткий час, не мав права зустрічатися з «неблагонадійними» людьми. Так, у 1830 році Пушкін звернувся до Бенкендорфа по дозвіл поїхати до Полтави відвідати **М. Раєвського**, генерала, героя наполеонівських війн. У проханні було відмовлено: *«Його величність забороняють вам цю подорож, тому що у нього є підстави бути незадоволеним поведінкою пана Раєвського»*.

Кожен крок Пушкіна ретельно відстежували. Коли навесні 1829 року поет поїхав на Кавказ, його в дорозі наздогнав лист Бенкендорфа: *«Государ імператор височайше повелів мені... запитати вас, за чийм дозволом вирушили ви в цю подорож»*.

Пушкіна не випускають до Європи, до Китаю в складі посольства. У 1828 році він просив зарахувати його до складу діючої армії (на той час ішла війна з Туреччиною). Йому відмовили. Брат царя Костянтин Павлович говорив, що Пушкін прагне в армію не служити, а щоб *«знайти нове середовище для розповсюдження своїх неморальних принципів... серед молодих офіцерів»*.

Підозри з боку влади змушували Пушкіна давати принизливі для нього пояснення Бенкендорфу. Одночасно з владою йому дошкуляли критики.

Життя під наглядом пригнічувало Пушкіна, але він не здавався і продовжував працювати. Все нові й нові твори виходили з-під його пера.

Олександр Брюллов.
Портрет Наталії
Пушкіної. 1832 р.

1828 рік. Це щасливий для Пушкіна час. У грудні на московському балу він уперше побачив шістнадцятирічну красуню **Наталію Миколаївну Гончарову**. *«Коли я побачив її вперше, красу її тільки почали помічати у світському товаристві. Я покохав її, голова у мене пішла обертом...»* — писав Олександр Сергійович матері Наталії Миколаївни. Невдовзі Пушкін зробив пропозицію Н. Гончаровій, але мати її, боячись репутації поета як людини неблагонадійної, дала ухильну відповідь. Це спонукало Пушкіна звернутися до Бенкендорфа з проханням

з'ясувати, наскільки міцним є його офіційне становище: *«Пані Гончарова боїться віддавати свою дочку за людину, що має нещастя мати погану репутацію в очах государя»*.

1830 рік знаменний у житті Пушкіна. Він удруге просить руки Наталії Миколаївни, і його освідчення було прийняте. *«Відповідь ваша,— пише Пушкін матері нареченої,— звела мене на мить з розуму»*.

Для весілля потрібні були гроші. Тому в серпні Пушкін вирушає в Нижньогородську губернію, щоб закласти під заставу в банк крихітне, видлене йому батьком, сільце Болдино. Поет сподівався впоратися зі справами за тиждень, але довелося затриматися там на три місяці. У Росії лютувала холера, і карантини на дорогах гальмували будь-яке переміщення.

Невідомий
художник. Пушкін
у капелюсі. 1831 р.

Болдинська осінь. Осінь завжди була для Пушкіна найбільш творчою порою року: *«Осінь підходить. Це улюблений мій час ...пора моїх літературних трудів настає»*, — пише він в одному із серпневих листів, ще не знаючи, що волею випадку його буде замкнено у Болдині, і ледве не щодня він писатиме по шедевру.

Час, проведений у Болдині восени 1830 року, увійшов в історію творчого шляху поета як знаменита *Болдинська осінь*, уславлена створенням величезної кількості творів. Повернувшись до Москви, Пушкін писав поету, професору

і другу П. Плетньову: *«Милий, я в Москві з 5 грудня... Скажу тобі (це таємниця), що я в Болдині писав, як давно вже не писав. Ось що я привіз сюди: дві останні глави «Онегіна»... Повість [«Будиночок у Коломні»]... кілька... маленьких трагедій, як-от: «Скупий рицар», «Моцарт і Сальєрі», «Бенкет під час чуми» і «Дон Жуан». Понад те написав близько тридцяти дрібних віршів. Добре? Ще не все: ...написав я прозою п'ять повістей...»* (Мова йшла про «Повісті Белкіна».)

«Сонце російської поезії». 1831 рік, 18 лютого. Вінчання Пушкіна з Н. М. Гончаровою в Москві у церкві Велике Вознесіння на Нікітській вулиці.

Збулось бажання це в житті моїм. Творець
Тебе мені послав, тебе, моя Мадонна,
Краси небесної божественний взірець.

(Переклад М. Рильського)

1833—1834 роки. Одруження принесло Пушкіну щастя. Він кохав Наталію Миколаївну, пишався її красою, любив дітей (до 1836 року їх було вже четверо).

У ці роки був повністю надрукований роман у віршах *«Євгеній Онегін»*. Пушкін отримав дозвіл на поїздку до Казані й Оренбурга для збору матеріалів про повстання Пугачова. Словом, на той час йому було з чого радіти і чим пишатися. Однак жилося поетові нелегко: постійно не вистачало грошей, влада стежила за кожним кроком, а в 1833 році надали образливе для його самолюбства звання камер-юнкера (зазвичай його надавали юнакам). Відтепер відгуки поета про Миколу I набули різкості та деякого презирства — у ньому *«багато від прапорщика і мало від Петра Великого»*.

Пушкіна пригнічувало та обурювало, що влада втручалася не тільки в його літературне життя, а й у приватне: *«...яка глибока аморальність у звичках нашого уряду! Поліція розпечатує листи чоловіка до дружини і приносить їх читати царю (людині добре вихованій і чесній), і цар не соромиться в тому зізнатися...»*

1835 рік. Пушкін звертається до Бенкендорфа з проханням про дозвіл, у зв'язку зі скрутним

М. Ульянов. Пушкін з дружиною перед дзеркалом на придворному балу. 1936 р.

Чорна річка.
Гравюра, 1830 р.

матеріальним становищем, виїхати на три-чотири роки на село. У проханні йому було відмовлено.

Дуель і загибель Пушкіна. Останні роки життя Пушкіна були ще важчими: цензурні переслідування, неможливість ні виїхати з Петербурга, ні працювати, залишаючись у місті, фінансова скрута, світські інтриги, чорна заздрість, наклепи і на додаток до всього,

Дантес... Він — француз, був прийнятий у світському товаристві Петербурга і зарахований до кавалергардського полку, куди приймали молодих людей із кращих родин. Людина безтурботна, Дантес почав відверто (значно відвертіше, ніж дозволяла пристойність) залицятися до дружини Пушкіна. Світське товариство, що страждало від дотепного язика поета, з цікавістю очікувало, як він вийде з цієї ситуації. Пушкін знав, що йому нема в чому дорікнути дружині. Але він знав і те, що значило його ім'я для мислячої частини Росії: *«Я належу країні і хочу, щоб моє ім'я було чистим скрізь, де воно відоме...»* І Пушкін викликає Дантеса на дуель. Рятуючись від поєдинку, той несподівано одружується із сестрою Наталії Миколаївни Катериною. Але своїх нахабних переслідувань дружини Пушкіна Дантес не припинив. І дуель стала невідворотною.

Дмитро Белюкін. Смерть Пушкіна. 1986 р.

Письменник Іван Тургенєв бачив Пушкіна за кілька днів до загибелі: *«Пам'ятаю його смагляве невелике обличчя, його африканські губи, оскал білих крупних зубів, висячі бакенбарди, темні, жовчні очі під високим лобом майже без брів — і кучеряве волосся... він був схвильований...»*

1837 рік, 27 січня (8 лютого). У Петербурзі на Чорній річці відбулася дуель Пушкіна з Дантесом, на якій поета було смертельно поранено. *«Зранку 28 числа, в яке рознеслась по місту звістка, що Пушкін помирає, передпокій був сповнений прибулих...»* — пише відомий поет **Василь Жуковський**. Пушкін мужньо зносив нестерпний біль, не стогнав, щоб не лякати дружину... Його останні слова: *«Скінчено життя! Життя скінчено»*.

29 січня (10 лютого) 1837 року Пушкін помирає. *«Трагічна смерть Пушкіна пробудила Петербург від апатії. Увесь Петербург сполошився. Упродовж трьох днів, коли його тіло залишалося в будинку, безліч людей різного віку і різного звання безперервно тіснилися строкатим натовпом навколо його домовини. Жінки, старі та діти, учні, простолюди у кожухах, а інші у лахмітті приходили вклонитися праху улюбленого народного поета»*, — згадує один з очевидців.

Відспівували Пушкіна не в Ісаакіївському соборі, найбільшому в Петербурзі, як було оголошено, а в маленькій Конюшенній церкві. Пушкіна поховали на кладовищі Святогірського монастиря у Псковській губернії.

«Пушкіна вбили тому, що своєю смертю він ніколи б не помер, жив би вічно...» — читаємо в одному з листів. Він і буде вічно жити у кожному рядку своїх безсмертних віршів.

ЛІРИКА ЯК ІСТОРІЯ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ПОЕТА

Що ж було темою його поезії?
Все стало її темою... Німіє думка
перед незліченністю його тем.

Микола Гоголь

Лірика Олександра Пушкіна — це книга *«про незвичайне життя незвичайної людини»* (за визначенням сучасного російського літературознавця **Валентина Непомнящего**). Життя в цій книзі розкривається зсередини, з недоступної сторонньому погляду точки зору.

З поняттям *лірика* нерозривно пов'язане поняття *ліричний герой*. Часто, але не завжди, такий герой виступає від першої

Ліричний герой — образ героя, думки, почуття й переживання якого відображає поет у ліричному творі. Образ ліричного героя не тотожний образу автора.

Сторінка з рукопису
Пушкіна з автопортретом

особи: «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...»

В образі ліричного героя знаходить своє відображення внутрішній світ його автора — поета. Однак знак рівності між поетом і ліричним героєм ставити не можна. Справа в тому, що поет, відштовхуючись від власних думок і переживань, вдається до узагальнень. Він виражає думки й почуття, близькі не тільки

йому, а й багатьом іншим. «Великий поет, кажучи про себе самого, про своє «я», говорить про загальне — про людство, бо в його натурі лежить усе, чим живе людство. І тому в його смутку кожен пізнає свій смуток, в його душі кожен пізнає свою і бачить у ньому не тільки поета, а й людину, брата свого по людству», — писав критик Віссаріон Белінський.

Якщо з цієї позиції розглядати лірику Пушкіна, то можна побачити, що в ній відбився в тонкощах і деталях як внутрішній світ самого поета та його духовне життя, так і світи інших людей, що дає змогу їм знаходити в чужих віршах «своє».

Подібне узагальнення особистісного і вираження через поезію загальнолюдського властиве ліриці загалом. Пригадаймо «Книгу пісень» Генріха Гейне або ж «Кримські сонети» Адама Міцкевича.

Запитання й завдання

1. Назвіть основні події в житті Пушкіна.
2. Пригадайте матеріал 5 класу. Розкажіть про навчання Пушкіна в ліцеї.
3. Пригадайте матеріал 7 класу. Що стало причиною південного заслання поета? У яких містах побував поет, у чиєму товаристві?
4. Чому Пушкін опинився в Михайловському? Розкажіть про цей період його життя.
5. Що вам відомо про зустріч Пушкіна з Миколою І? Які історичні події стали приводом для неї?
6. Яким було ставлення влади до поета упродовж останніх десяти років його життя? Обґрунтуйте свою думку.
7. З чим асоціюється словосполучення *Болдинська осінь*? Чим ознаменувався цей період в житті Пушкіна?
8. Що ви знаєте про історію одруження Пушкіна?
9. Що стало причиною дуелі Пушкіна з Дантесом?
10. Діяльність яких відомих вам історичних осіб припадає на епоху Пушкіна?
11. Назвіть відомі вам твори поета.

1. Покажіть на картах Росії та України місця, де жив і перебував Пушкін.
2. Про кого з видатних сучасників поета згадується у статті про Пушкіна? Дайте про них короткі довідки.
3. Підготуйте переказ статті, доповнюючи відомою вам додатковою інформацією.
4. Складіть схему особистих зв'язків Пушкіна за такими позиціями:
 - друзі та соратники;
 - шанувальники та послідовники;
 - опоненти;
 - ті, що стали прототипами героїв творів Пушкіна.

1. Утворіть асоціативний ряд до імені *Пушкін*. Прокоментуйте його.
2. Опишіть Пушкіна за автопортретом і портретами художників, поданими у статті. Яким ви уявляєте славетного поета?
3. Об'єднайтесь у групи і проведіть конкурс «Хто краще знає біографію Пушкіна?».
4. Об'єднайтесь у пари і складіть кросворд «Сучасники і друзі Пушкіна». Визначте найкращий кросворд.

1. Вкажіть, які з наведених дат є роками життя Пушкіна.
 - 1798—1855
 - 1799—1837
 - 1809—1852
 - 1788—1824
2. Накресліть і заповніть хронологічну таблицю «Пушкін: роки, події, люди».

Роки	Історичні події	Особисті події	Сучасники	Місця, де жив і перебував поет

3. Чому, на вашу думку, влада переслідувала Пушкіна?
4. Поясніть, чому не можна ототожнювати Пушкіна з *ліричним героєм* його поезії.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Олександр Пушкін, Г. Державін, І. Пущин, В. Жуковський, Микола І, Н. Гончарова, М. Гоголь, Дантес.

Географічні назви: Москва, Петербург, Царське Село, Одеса, Михайлівське, Болдино, Кишинів, Київ, Кам'янка, Оренбург, Чорна річка.

Назви творів: «Спомини в Царському Селі», «Борис Годунов», «Мідний вершник», «Історія пугачовського бунту», «Капітанська дочка», «Євгеній Онегін», «Повість Белкіна».

Літературознавчі терміни: вірш, поема, повість, трагедія, роман у віршах, лірика, ліричний герой.

Ключові слова: лицей, вірші, заслання, Болдинська осінь, земна мадонна, дуель.

Теми для доповідей і рефератів

- Наталія Миколаївна Гончарова — «Мадонна» О. Пушкіна.
- Пушкінський Петербург.
- Найближчі друзі О. Пушкіна.

ПРО ВІРШ «ДО МОРЯ» (1824)

Пушкін написав елегію «До моря» під враженням від розставання з Одесою, морем, дорогими йому людьми. Задуманий і розпочатий на Півдні, вірш був завершений під час нового заслання поета в Михайловському. Поезію «До моря» присвячено темі свободи.

Свобода — невольство — основна антитеза вірша:

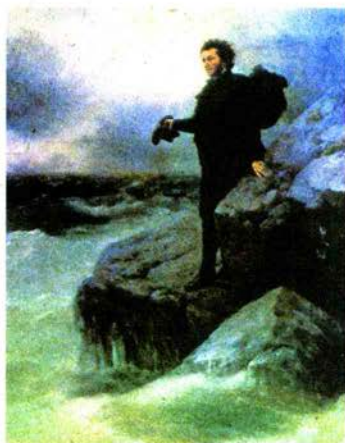
Як я любив твої припливи,
Глухий твій шум, безодні глас,
І тишину в вечірній час,
І хвиль свавільних переливи!¹

Головна антитеза підсилена іншими, більш конкретними: *«стихіє в вольній силі»* — *«докучні сірі береги»*; *«ти ждало, кликало...»* — *«на землі лишився я»*. Антитези дають можливість відчутти ту могутню силу, що сковає рух, свободу.

Свобода у Пушкіна пов'язана з *природою* (стихією). Її втіленням стало море. Всі природні ознаки моря водночас є у поета і ознаками свободи: *«та враз ти зводишся з прибою»*, *«красою сяєш»*, *«хвиль свавільних переливи»*, *«образ вольний і широкий»*. Море Пушкін називає в чоловічому роді (так в оригіналі — *«но ты взыграл неодолимый»*), тому що сприймає його як друга.

Невольство поет пов'язує з *людиною, суспільством*. Спогади про вольну стихію сколихнули у ліричного героя думки про власні поривання до свободи:

Душі моєї світла мріє!
Як часто берегом твоїм
Я тут ходив, носив надії
У серці тихим і сумнім.

Ілля Рєпін, Іван Айвазовський. Пушкін на березі моря. ХІХ ст.

«Дружній шум» моря й *«безодні глас»* пробуджували бажання *«навіки... лишити... сірі береги»*.

¹ Тут і далі переклад Андрія Малишка.

Своєрідність вірша «До моря»:

- рід — лірика;
- жанр — елегія;
- тема — море і свобода;
- розмірений ритм, що переходить в урочистий;
- рима — перехресна;
- розмір — ямб;
- високий стиль — «гімн»;
- композиція — дві частини;
- насичена *архаїзмами* лексика;
- наявність *антитези*;
- наявність *символів*;
- конфлікт між ідеалом і дійсністю;
- відображення біографічних фактів;
- присутність історичних осіб;
- пам'ять про море як вияв вірності ідеалам юності;
- ушляхення свободи.

Але герой був скутий і не зміг залишити непорушний берег. Відчуття особистої несвободи підсилюється усвідомленням того, що свободи серед людей немає взагалі. А якщо так, то «*навіщо жаль?*». Поєдинку з несвободою не витримали навіть такі титани як **Наполеон і Байрон**:

На скелі є гробниця в славі¹,
Де взяв його холодний сон:
Там спогадання величаві,
Як загасав Наполеон.

Спочив у муці він шаленій.
І вслід за ним, як бурі шум,
Від нас відходить інший геній²,
Володар інший наших дум.

Обидва загинули, і залишилася лише їхня слава.

Що ж губить свободу і будь-яке благо, чому так важко живеться геніям поміж людей? Відповідь звучить конкретно і прямо:

Одна судьба в людей існує,—
Бо де добро — то там вартує
Чи то освіта, чи тиран.

Чому «*освіта*» і «*тиран*» у поета в одному ряду? «*Освіта*» тут — це світ, створений людиною і насаджуваний владою, він перешкоджає природному, живому потоку життя так само, як і «*тиран*».

І все ж дві фінальні строфи не пригнічують, а підтримують почуття оптимізму:

Прощай же, море! Не забуду
Твою красу, твої дари,
І довго, довго чути буду
Твій шум у тихі вечори.

¹ Йдеться про острів Св. Єлени, де з 1815 року перебував в ув'язненні Наполеон і де він помер у 1821 році.

² Пушкін має на увазі Байрона, який помер у квітні 1824 року в Греції.

Оптимізм у тому, що барви і звуки не тільки моря, а й свободи будуть перенесені в «інше» життя — «в ліси, в поля, в піски сипучі...».

Запитання й завдання

1. У якій формі ліричний герой звертається до моря? Яким він його бачить? Зверніть увагу на *епітети*, якими описується море.
2. Які надії та мрії пробуджувало в душі героя море? Якими словами вони виражені?
3. Поясніть словосполучення «*стихія в вольній силі*».
4. Як ви зрозуміли вислів: «*Душі моєї світла мріє*»?
5. Передайте своїми словами вислів: «*І на хребтах твоїх носи-ти/ Жар поетичної снаги*».
6. Що означають слова: «*Його оплакала свобода, / Віддав він світу свій вінець*»? У якому значенні тут вжито слово *вінець*?
7. Як ви зрозуміли зміст вислову: «*...де добро — то там вар-тує/ Чи то освіта, чи тиран*»?
8. Поясніть вислів: «*Хоч я любив тебе, як мрію, / Та на землі лишився я...*».
9. Що означають слова: «*Куди б не виніс океан, — / Одна судь-ба...*»?
10. Чому Пушкін уводить у вірш образи Наполеона і Байрона? У зв'язку з чим він їх згадує? Що відійшло з життя разом з ними?
11. З якими почуттями ліричний герой розлучається з морем? Якими словами їх виражено?
12. Простежте за інтонацією вірша від початку до кінця. Поясніть з цієї точки зору фінал твору.

1. Знайдіть у словнику літературознавчих термінів визначення понять *лірика*, *ліричний герой*, *рима*, *розмір*, *строфа*, *ритм*. Складіть розповідь про ці поняття, проілюструйте її цитатами з вірша «До моря».
2. Які факти життя поета знайшли відображення у вірші?
3. Яка тема у вірші є провідною: *кохання*, *природи*, *батьківщини*, *свободи*? Аргументуйте свій вибір.
4. Назвіть основні риси вірша «До моря». Проілюструйте їх текстом.
5. Назвіть відомі вам твори інших поетів, що оспівували море.

1. Прочитайте статтю про вірш «До моря». Складіть до неї запитання і дайте їй поетичний заголовок.
2. Випишіть із вірша незрозумілі вам слова і словосполучення. За допомогою словників поясніть їх.

1. Проілюструйте цитатами з вірша його основну *антитезу*: свобода — несвобода.
2. Продовжіть речення: «*Море — це символ...*»
3. Хто, на вашу думку, є героєм твору?
4. Назвіть ключові слова вірша. Поясніть свій вибір.

5. Чому вірш називається «До моря», а не «Море»?

6. Поясніть, як ви розумієте заключні слова вірша: *«І довго, довго чути буду / Твій шум... понесу / Твої затоки й сині кручі, / І сонце, й тінь, і хвиль красу»*.

ПРО ВІРШ «ДО А. П. КЕРН» (1825)

У ліриці **Пушкіна** особливе місце належить темі кохання. На відміну від своїх друзів-декабристів, поет вважав, що свобода особистості полягає не в героїчній відмові від щастя і підпорядкуванні себе тільки виконанню громадянського обов'язку, а в повноті духовного життя. *«Яскравість емоцій, напруження кохання, насолода радістю — такі ж ознаки свободи, як і політичні права і громадянські свободи. Тому любовна й політична лірика для Пушкіна не протистоять одна одній, а зливаються воедино, оскільки виражають повноту життя»*, — писав російський літературознавець **Юрій Лотман**.

Серед шедеврів світової любовної лірики — один із найбільш досконалих пушкінських віршів — «До А. П. Керн».

З **Анною Петрівною Керн** Пушкін уперше зустрівся 1819 року в Петербурзі. Друга зустріч відбулася в 1825 році, коли Анна Петрівна гостювала в сусідки Пушкіна по Михайловському П. Осипові. Зачарований красою й розумом жінки, поет подарував їй перед від'їздом надрукований перший розділ роману «Євгеній Онегін» із вкладеним у нього аркушем із віршем:

Я мить чудову пам'ятаю,
Коли мені з'явилась ти,
Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній краси.¹

Поезія звернена до конкретної жінки, але слова «осяйне видіння», «чистий геній краси», «голос, наче мрії» більше стосуються якоїсь ідеальної жінки, а не земної, що цілком відповідає засадам романтизму.

Через місяць після від'їзду Анни Петрівни Пушкін писав їй із Михайловського до Риги: *«Наші листи, мабуть, будуть перехоплювати, прочитувати, обговорювати і потім урочисто спалювати...»*

Невідомий художник.
Портрет Анни Керн.
1823 р.

¹ Тут і далі переклад Володимира Сосюри.

Своєрідність вірша «До А. П. Керн»:

- рід — лірика;
- жанр — послання;
- тема — кохання і смисл життя;
- розмір — чотиристопний ямб;
- перехресна рима;
- розмірений ритм, що переходить в енергійний і напружений;
- інтонація наспівна, мелодійна;
- *повтори* та їхня роль у створенні змістової єдності твору;
- кожна строфа — закінчене речення;
- узагальнений образ жінки;
- конкретний адресат послання;
- відображення різних станів внутрішнього світу ліричного героя;
- багатство почуттів як наслідок пробудження душі.

Постарайтеся змінити ваш почерк, а про решту я подбаю. У цьому листі вгадується роман двох світських людей, цікавий тільки їм. А вірші, навіяні цим почуттям, позбавлені конкретності, тому хвилюючі й близькі для багатьох. У них звучить вічна і вища правда кохання.

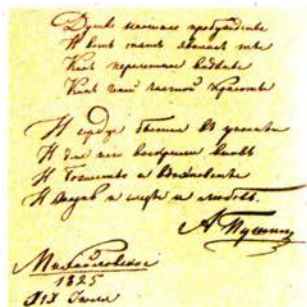
«До А. П. Керн» — вірш, у якому відзначено важливі для ліричного героя віхи його духовної біографії. Спочатку час для нього минає «в сумній холодній безнадії», в «тривожній метушні», «без божества і без палання, без сліз, натхнення, без чуття». Але стан нудьги та пригніченості подо-
лано:

Та знов душею воскресаю,
Моїм очам з'явилась ти,
Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній красоти.

Відкрилася нова сторінка життя — і в душі ліричного героя воскресло все те, чим він раніше жив:

І серце б'ється знов огнисте,
В моїй душі воскресли знов
І божество, й натхнення чисте,
Й життя, і сльози, і любов.

Сталася дивна і, здавалося б, парадоксальна зміна: не «з'явилась ти» і пробудилася душа, а навпаки — спочатку «проснулась» душа, а потім повернулося кохання. Іншими словами, «... не стан душі залежить від зовнішніх обставин, а навпаки, обставини можуть змінити-

Автограф вірша «Я мить чудову пам'ятаю...»
1825 р.

ся, коли душа прокидається; духовний світ — первинний, матеріальний — вторинний», — робить висновок російський літературознавець Валентин Непомнящий.

Запитання й завдання

1. Прочитайте першу строфу вірша. До кого звертається ліричний герой? Якою він запам'ятав кохану?
2. Прочитайте 2, 3 і 4 строфи. Які почуття переживав ліричний герой і як поет їх передає?
3. Передайте зміст словосполучення «*мить чудова*».
4. «*Чистий геній краси*». Як ви розумієте цей вислів? Доберіть до нього синонім.
5. Як пояснити слова «*жити без божества*»? Доберіть синонім.
6. Які почуття ліричного героя передано у словах «*осяйне видіння раю*»?
7. Поясніть смисл словосполучення «*душею воскресаю*».
8. Прочитайте 5 строфу. Що відбулося з ліричним героєм? Опишіть його стан.
9. Прочитайте заключну строфу. Окрім буквального, поясніть ще й переносне значення слів. Чи могли б ви назвати фінал оптимістичним? Обґрунтуйте свою думку.

1. Порівняйте першу й останню строфи вірша. Сформулюйте свій висновок.
2. Композитор М. Глінка написав романс на слова вірша «До А. П. Керн». Прослухайте романс і спробуйте визначити, чи вдалося композитору втілити в музиці тему «*миті чудової*».

1. Знайдіть ключові слова та словосполучення у вірші. Поясніть свій вибір.
2. Знайдіть у тексті вірша *повтори*. З якою метою автор звертається до них?
3. Випишіть із тексту вірша влучні слова і словосполучення.
4. Прочитайте в підручнику статтю про вірш. Сформулюйте до неї запитання.
5. Знайдіть інформацію і підготуйте розповідь про А. П. Керн.
6. Проведіть конкурс виразного читання вірша «До А. П. Керн».

Якою ви уявляєте жінку, що їй було адресовано вірш? Опишіть її зовнішність, використовуючи *епітети* та *порівняння* з твору.

1. Читаючи поезію, простежте за порухами душі ліричного героя.
2. Що було первинним для ліричного героя — пробудження душі чи кохання?
3. Чому образ жінки, до якої звертається герой, позбавлений індивідуальних рис?
4. Визначте тему й головну думку поезії.

K***

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолётное виденье,
Как гений чистой красоты.

В томленье грусти
 безнадежной,
В тревогах шумной суеты,
Звучал мне долго голос
 нежный
И снились милые черты.

Шли годы. Бурь порыв
мятежный
Рассеял прежние мечты,
И я забыл твой голос
нежный,
Твои небесные черты.

В глуши, во мраке заточенья
Тянулись тихо дни мои
Без божества, без вдохновенья,
Без слёз, без жизни, без любви.

Душе настало пробужденье:
И вот опять явилась ты,
Как мимолётное виденье,
Как гений чистой красоты.

И сердце бьётся в упоенье,
И для него воскресли вновь
И божество, и вдохновенье,
И жизнь, и слёзы,
и любовь.

Запитання й завдання

1. Назвіть перекладача вірша українською мовою.
2. Знайдіть ключові слова і словосполучення у вірші. Наскільки точно перекладачеві вдалося їх передати українською мовою?
3. Порівняйте образ жінки в оригіналі та в перекладі вірша. Чи схожі ці образи?
4. Випишіть із вірша словосполучення, які ви могли б назвати крилатими.

ПРО ВІРШ «Я ВАС ЛЮБИВ...» (1829)

«Я вас любив...» — дивовижний за силою відбитого у ньому почуття вірш. Здається, ця поезія виникла сама собою, настільки природно і просто звучить.

У восьми поетичних рядках Пушкіну вдалося розповісти справжню історію кохання з його минулим, теперішнім і майбутнім: «Я вас любив...» — «Не хочу я печалить вас...» — «Дай Боже вам ще раз таку любов!»¹

Багаторазове повторення в різних формах слова *любов* свідчить про те, що це почуття для ліричного героя не миттєвість життя, а стан душі. Створюється він з різних варіацій

¹ Тут і далі переклад Ігоря Муратова.

Своєрідність вірша «Я вас любив...»:

- рід — лірика;
- жанр — вірш;
- розмір — п'ятистопний ямб;
- перехресна рима;
- строгий, розмірений ритм;
- тема — кохання;
- відтворення через кохання духовного обличчя героя;
- утвердження єдності почуття любові з почуттям самовідданості;
- утвердження права людини на свободу в коханні.

одного почуття — *«любив безмовно, безнадійно... сердечно... мрійно»*. Кохання ліричного героя напружене і тривожне, що підкреслюється строгим ритмом. Трикратне повторення звука [ч] у рядку *«Не хочу я печалить вас нічим»* передає приховане страждання.

Вірш побудований на вираженні парадоксального почуття. Зрікаючись любові (та ця *«любов нехай вас не хвилює»*), ліричний герой продовжує кохати — *«я вас любив, а може, і люблю я»*.

У заключних рядках Пушкін ставить ревності в один ряд зі щирістю та ніжністю. Такі ревності ближчі до кохання, ніж до ненависті:

Я вас любив безмовно, безнадійно,
То ревнував, то ніжно вірив знов,
Я вас любив сердечно так і мрійно,—
Дай Боже вам ще раз таку любов!

Останній рядок — свідчення самозречення заради коханої.

Петро Соколов.
Портрет незнайомої
з трояндами у волоссі.
1825 р.

Запитання й завдання

1. Як ви думаєте, ліричний герой відчуває кохання нинішнє чи розповідає про минуле? Поясніть свою думку.
2. Зверніть увагу на слова *«погас»*, *«печалить»*. Доберіть синоніми. Передайте інакше зміст рядків, у яких ці слова вживаються.
3. *«Безмовно, безнадійно»* — що говорять ці слова про почуття закоханого ліричного героя?
4. Прочитайте третій і четвертий рядки. Як поет ставиться до жінки, до якої звертається такими словами?
5. Прочитайте сьомий і восьмий рядки. Зверніть увагу на два прислівники в сьомому рядку. Який смисл вони несуть?

6. Визначте, яку роль у передачі почуттів героя відіграють *ритм, інтонація, звук*.

1. Назвіть основні риси вірша «Я вас любив...». Проілюструйте їх цитатами з тексту.

2. З'ясуйте, до якого різновиду лірики можна віднести вірш «Я вас любив...».

- громадянська
- любовна
- патріотична
- пейзажна

1. Прочитайте статтю про вірш. Виділіть у ній основні тези.

2. Знайдіть і випишіть із тексту поезії ключові слова.

1. Якою постає у вашій уяві образ жінки, до котрої звертається поет у вірші? Складіть її усний опис.

2. Придумайте малюнок-символ до поезії. Намалюйте його чи усно опишіть.

1. Назвіть тему вірша. Сформулюйте головну думку.

2. Як у вірші характеризується почуття ліричного героя до своєї коханої? Чи була любов взаємною? Чому ви так вважаєте?

3. Як ви розумієте слова: «Дай Боже вам ще раз таку любов!»? Чи очікуваним був такий фінал вірша?

4. Як доповнив цей вірш ваші уявлення про Пушкіна?

Прочитайте мовою оригіналу

* * *

Я вас любил: любовь ещё, быть может,
В душе моей угасла не совсем;
Но пусть она вас больше не тревожит;
Я не хочу печалить вас ничем.
Я вас любил безмолвно, безнадежно,
То робостью, то ревностью тощим;
Я вас любил так искренно, так нежно,
Как дай вам Бог любимой быть другим.

Запитання й завдання

1. Хто переклав цей вірш українською мовою?

2. Знайдіть в оригіналі ключові слова. Як вони звучать у перекладі?

3. Назвіть в оригіналі словосполучення, які можна вважати крилатими. Як вони відтворені українською мовою?

4. Зверніть увагу на особливості рими в оригіналі (всі непарні містять звук [ж], а всі парні звук [м]). Подумайте, в чому полягає призначення такої системи рим? Чи вдалося перекладачеві зберегти її?

5. Порівняйте останній рядок вірша в оригіналі та в перекладі. Чи точно перекладач відтворив його зміст? Як ви його розумієте?

ПРО ВІРШ «Я ПАМ'ЯТНИК СОБІ ВОЗДВИГ НЕРУКОТВОРНИЙ...»¹ (1836)

У 30-і роки ХІХ століття зароджується ф і л о с о ф с ь к а л і р и к а Пушкіна. Зросла вона на ґрунті політичних та любовних мотивів його творчості.

О д у «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...» було написано за п'ять місяців до загибелі поета. Цю поезію вважають творчим з а п о в і т о м Пушкіна.

Тема вірша не нова — вона традиційно існує в літературі з часів античності, на що й вказує епіграф, обраний Пушкіним. Це слова з оди «До Мельпомени» римського поета Горация. (Пригадайте її зміст.) У 1795 році, наслідуючи Горация, пише свій «Пам'ятник» російський поет Гавриїл Державін.

Запозичивши структуру державинської оди, Пушкін створює свій оригінальний твір. «Пам'ятник...» Пушкіна не стільки підсумок життя, скільки роздуми про призначення поета. Державін роль поета вбачав у тому, щоб прославляти, не поступаючись правдою, державу в особі імператриці. Для Пушкіна призначення поета — служіння не царю, а народові.

Г. Чернецов. Відкриття Олександрійської колони
в Петербурзі. 1834 р.

¹ Тут і далі переклад Максима Рильського.

Народ — центральний образ твору, що включає ряд конкретних:

Про мене відголос пройде в Русі великій,
І нарече мене всяк суций в ній язик,
І гордий внук слов'ян, і фінн, і нині дикий
Тунгус, і друг степів калмик.

І разом з ними — «пійт» (тобто поет). Чому без поета не обійтись? Тому що саме поети у своїх піснях зберігають для нащадків пам'ять про народ і розносять її по всьому світу. Пушкін говорить: «*весь я не умру, я в лірі жити буду*». В оригіналі є суттєве уточнення — не умре «душа». Вона «*від праху утече*». Звідки така впевненість? Поет чесно виконував свою місію:

І довго буду тим я дорогий народу,
Що добрість у серцях піснями викликав,
Що в мій жорстокий вік прославив я Свободу
І за упалих обставав.

Слово **Свобода** Пушкін пише з великої літери, підкреслюючи цінність волі для людини. І не тільки політичну свободу він мав на увазі, котру вже не раз оспівував, а ще й свободу духу. Тільки внутрішньо вільна людина, якою і був Пушкін, здатна добиватися свободи для інших.

Вислів «*і за упалих обставав*» не варто тлумачити тільки в історичному аспекті (як нагадування про помилування засуджених декабристів). «**Упали**» — це ті, хто скоїв гріх, але й вони заслуговують на співчуття і милість. «**Милість**» у Пушкіна — одна з головних людських цінностей.

Остання строфа — узагальнення сказаного:

Виконуй Божеське, о музо, повеління,
Огуди не страшиш, вінця не вимагай,
Спокійна завжди будь на кривди й на хваління

І в спір із дурнем не вступай.

Строго і спокійно звучать заключні рядки. У них немає гніву та роздратування, а є розуміння сутності буття. Від поета вимагається тільки одне: «**Виконуй Божеське**». А вся суєта життя — «**огуда**», «**вінець**», «**кривда**» і «**хваління**», «**спір із дурнем**» — не варті уваги.

Автограф вірша
«Пам'ятник...»
з автопортретом Пушкіна.
1836 р.

Своєрідність вірша «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...»:

- рід — лірика;
- жанр — ода;
- розмір — шестистопний ямб;
- перехресна рима;
- повільний і урочистий ритм;
- висока лексика;
- тема — призначення поета і поезії;
- опора на поетичну традицію;
- поетичний заповіт і маніфест;
- осмислення поетом свого творчого минулого і майбутнього;
- виконання «Божеського... повеління» — призначення і мета поета.

Запитання й завдання

1. Поясніть *антитезу* першої строфи: «Пам'ятник... нерукотворний» — «Олександрійський стовп».
2. Знайдіть синоніми до словосполучення «тропа народна».
3. Прокоментуйте вислів: «Я в лірі жити буду...».
4. Чому поет говорить «відголос пройде в Русі великій», а не Росії? Чи випадкові імена народів, що перелічені поетом?
5. «І нарече мене всяк сущий в ній язик» — кого чи що має на увазі поет під словом *язик*?
6. Вибудуйте асоціативний ряд до словосполучення «мій жорстокий вік».
7. Як ви зрозуміли вислів: «І за упалих обставав»?
8. Прочитайте четверту строфу і передайте її зміст. Назвіть слова, на які падає логічний наголос у строфі. Дайте коментар до кожного рядка. Хто він, той єдиний, кому муза повинна бути покірна?
9. Порівняйте звучання першої та останньої строф. Знайдіть у них домінуючі звуки. Яким чином вони пов'язані зі змістом рядків?

1. Назвіть основні риси вірша «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...». Проілюструйте їх прикладами з тексту.
2. З'ясуйте, до якого типу лірики належить вірш.
 - пейзажна
 - любовна
 - громадянська
 - патріотична

1. Прочитайте статтю про вірш. Сформулюйте і запишіть її основні тези.
2. Випишіть незрозумілі слова і поясніть їх за допомогою словників.

Напишіть невеликий роздум, спираючись на слова Пушкіна: «Виконуй Божеське...».

1. Зверніть увагу на час, відтворений у вірші. Знайдіть дієслова, що вказують на час. Якою мірою час пов'язаний зі змістом рядків?

2. Як ви гадаєте, чому статтю про вірш проілюстровано картиною Г. Чернецова (с. 231)?
3. Назвіть ключові слова в кожній строфі. Поясніть, чому «тропа народна» — центральний образ першої строфи.
4. Що дає змогу поетові говорити про своє безсмертя? Що він має на увазі?
5. Що дає підстави вважати цей вірш заповітом Пушкіна?
6. Існує думка, що весь текст вірша (чотири строфи) — це ніби підготовка до останньої строфи. Доведіть чи заперечте цю тезу.
7. Чи дає вірш можливість скласти уявлення про Пушкіна та його час? Дайте розгорнуту відповідь.

Прочитайте мовою оригіналу

* * *

Exegi monumentum¹.

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастёт народная тропа,
Вознёсся выше он главою непокорной
Александрейского столпа.

Нет, весь я не умру — душа в заветной лире
Мой прах переживёт и тленья убежит —
И славен буду я, доколь в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит.

Слух обо мне пройдёт по всей Руси великой,
И назовёт меня всяк сущий в ней язык,
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикой
Тунгус, и друг степей калмык.

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал.

Веленью Божию, о муза, будь послушна,
Обиды не страшась, не требуя венца,
Хвалу и клевету приемли равнодушно
И не оспаривай глупца.

Запитання й завдання

1. Хто переклав поезію українською мовою?
2. Виділіть ключові слова в кожній строфі оригіналу. Чи вдалося перекладачеві знайти відповідні їм слова в українській мові?

¹ Я спорудив пам'ятник (лат.).

3. Випишіть із вірша крилаті слова і словосполучення.
4. Визначте музичну структуру вірша, особливо першої та п'ятої строф. Чи відтворено її в перекладі?

1. Об'єднайтесь у групи і проведіть конкурс «Хто знає більше пушкінських рядків?».
2. Об'єднайтесь у групи і проведіть літературну вікторину «Впізнай рядок за ключовим словом». Використовуйте матеріал підручника.

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: О. Пушкін, А. Керн, Г. Державін, А. Малишко, В. Сосюра, І. Муратов, М. Рильський.

Географічні назви: Одеса, Михайловське.

Назви творів: «До моря», «До А. П. Керн», «Я вас любив...», «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...».

Літературознавчі поняття: лірика, ліричний герой, жанр, елегія, послання, ода, розмір, рима, ритм, символ, антитеза.

Ключові слова: любов, кохання, божество, чистий геній, натхнення, осяйне видіння, море, свобода, пам'ятник.

Вислови: «Я мить чудову пам'ятаю»; «Чистий геній красоти»; «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний»; «...В спір із дурнем не вступай»; «Одна судьба в людей існує»; «Прощай, стихіє в вольній силі».

Теми для доповідей і рефератів

- Вірш О. Пушкіна «Пророк». Сприйняття, тлумачення, оцінка.
- О. Пушкін і М. Лермонтов: два поети і два «Пророки». Порівняльний аналіз.
- До витоків літературної традиції: ода Горация «До Мельпомени», ода Г. Державіна «Пам'ятник» та ода О. Пушкіна «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...». Порівняльний аналіз.

ПРО РОМАН У ВІРШАХ «ЄВГЕНІЙ ОНЕГІН» (1833)

«Онегін» є найщирішим твором Пушкіна... Тут усе життя, вся любов його; тут його почуття, думки, ідеали.

Віссаріон Бєлінський

Роман, у якому відбилось століття. «Євгеній Онегін» створювався майже вісім років. Олександр Пушкін точно підрахував:

1823 року, 9 травня. Кишинів.

1830 року, 25 вересня. Болдино.

7 років, 4 місяці, 17 днів

Пушкін розпочав роман замолоду, а завершував уже зрілим чоловіком.

Основні риси роману у віршах:

- ліро-епічний жанр;
- віршова форма;
- *онегінська строфа*;
- розвинений сюжет;
- наявність ліричного героя;
- автор — один із героїв твору;
- зображення внутрішнього світу героїв.

Концепція роману за роки його написання залишалася сталою — змінювалася і вдосконалювалася лише форма її втілення. Першу главу було опубліковано в 1825 році. Упродовж кількох років читачі «Євгенія Онегіна» жили від глави до глави, пророкуючи та вгадуючи подальшу долю героя. У повному варіанті роман побачив світ у 1833 році.

Про жанр «Євгенія Онегіна». Про задум написати роман Пушкін повідомляє друзям. У листі до Петра В'яземського він пише: «Я тепер пишу не роман, а роман у віршах — диявольська різниця». Через кілька днів у листі до Антона Дельвіга зазначає: «Пишу тепер нову поему». Постійні згадки у листах про нову роботу (а це був «Євгеній Онегін») свідчать про те, що поет жив новим задумом. Він шукав підходящої форми для твору: роман — роман у віршах — поема. Врешті зупинився на *романі у віршах*.

«Євгеній Онегін» — роман не тільки тому, що місце дії в ньому достатньо широке і час дії тривалий, а й тому, що в ньому відображено епоху. Сам Пушкін говорив, що під романом він розуміє «історичну епоху, розвинену на вигаданій розповіді».

«Євгеній Онегін» — *роман соціально-психологічний*. Характеристика епохи і суспільства поєднується в ньому з розкриттям психології героїв. Вона виявляється у своїх основних рисах через слова та дії персонажів, а також через авторський коментар. Лише іноді описуються почуття й думки героїв.

Оскільки «Євгеній Онегін» не просто роман, а «великий вірш» (як визначав жанр сам поет), то у Пушкіна виникла потреба особливої форми строфи. Її було знайдено Пушкіним, і отримала вона назву *онегінської*. Цією строфою написано

Роман у віршах — різновид роману, ліро-епічний жанр. Характеризується широко розвиненим сюжетом і наявністю ліричного героя.

Онегінська строфа — форма строфи О. Пушкіна в романі «Євгеній Онегін». Складається з 14 рядків, написаних чотиристопним ямбом з римуванням *абабввггдееджж*.

Соціально-психологічний роман — різновид роману, в якому зображення конкретної особистості поєднується з широким показом соціальних явищ.

Основні риси онегінської строфи:

- чотирнадцять рядків;
- рима — *абабввггдееджж* (суміжна, перехресна, кільцева);
- розмір — чотиристопний ямб;
- інтонаційно-ритмічна розмаїтість.

майже весь роман. Завдяки їй автор легко і швидко змінював інтонацію розповіді.

Віршова форма твору надала розповіді ліричного забарвлення, що рідко трапляється в прозовому романі. Ліризм виявився у тому, що герої та події оповиті (освітлені) думками та почуттями автора, які він відкрито висловлює.

Час і місце дії в романі. У примітці до «Євгенія Онегіна» Пушкін писав: *«Запевняю вас, що у нашому романі час розрахований за календарем»*. І це справді так. У романі не названо жодної дати, але є ряд побічних вказівок на них, на підставі чого можна зрозуміти, що дія роману розпочинається взимку 1819—1820 років і завершується навесні 1825 року. Упродовж цього часу *Євгеній Онегін* прибув із Петербурга до села, познайомився з *Татьяною Ларіною*, вбив на дуелі *Ленського*, три роки мандрував Росією, повернувся до Петербурга, де зустрів *Татьяну* і, нарешті, назавжди розлучився з нею.

На початку роману Онегіну двадцять чотири роки, автор молодший за нього на три роки, але справляє враження більш зрілого і навіть мудрого. *Ленському* і *Татьяні* близько вісімнадцяти. Поруч з ними Онегін відчуває себе дорослим і досвідченим.

Так само конкретно називає Пушкін і місце дії: Петербург — село — Москва — Петербург. Воно уточнюється вулицями й адресами, що були відомі як автору, так і читачам того часу. У цих місцях персонажі твору зустрічаються з реальними людьми (їх названо), навіть із самим поетом.

Конкретність місця й часу в романі створювала у читача відчуття *реальності* подій і героїв, що про них ідеться.

Про сюжет і композицію. Сюжет вибудований на взаємостосунках двох людей — чоловіка і жінки. Приїзд героя до села і зустріч із *Татьяною* — початок розповіді, друга зустріч і розставання з нею, але вже в Петербурзі, — її фінал. Автор залишає героя в *кульмінаційний* момент його життя. Що з ним буде далі, після з'ясування стосунків з *Татьяною* — невідомо. Пушкін мав намір написати продовження історії Онегіна, але задум залишився *нереалізованим*.

Читачів — сучасників поета такий фінал не влаштовував. Вони хотіли знати, як складеться доля героя в майбутньому і навіть самі домислювали її можливий розвиток. Пушкін,

відмовившись від традиційної романної кінцівки, коли герой одружується чи помирає, змусив читачів повірити, що перед ними не вигадана історія, а фрагмент реального життя.

Відчуттю реальності подій і героїв сприяє і композиція роману. Її можна зобразити схематично¹:

Татьяна
кохає Онегіна, пише йому
листа з оспівченням у коханні,
але у відповідь отримує
сувору усну відмову

Онегін
кохає Татьяну, пише їй
листа з оспівченням у коханні,
але у відповідь отримує
сувору усну відмову

Герої роману. Головний герой роману — *Євгеній Онегін*, молодий чоловік, сучасник і близька авторові особа.

Другий за значущістю образ — *Татьяна Ларіна*, юна дівчина, старша дочка в небагатій поміщицькій родині.

Трохи осторонь друга пара героїв: *Владимир Ленський* — одноліток Татьяни і *Ольга* — її молодша сестра.

Всі інші персонажі (а їх дуже багато) зміщено автором на задній план. Вони є тлом, на якому розгортається життєва драма головних героїв.

Персонажі в романі не поділяються на позитивних і негативних. Вони, як і реальні люди, поєднують у собі риси тих та інших. Особливість пушкінських героїв також у тому, що вони є, з одного боку, конкретними представниками свого часу, а з другого — певними людськими типами, тобто становлять собою певне узагальнення.

Своєрідністю роману є те, що з-поміж героїв центральне місце належить *авторові*, тобто Пушкіну. Він присутній у творі не тільки як людина, що його написала (у такій якості автор є в будь-якому творі), а як один з персонажів, поряд з Онегіним та іншими героями. Автор, як і вони, має свою біографію, характер, погляди. Залишаючись із своїми героями від початку до кінця роману, автор об'єднує їх і події, що вони переживають, у єдине ціле.

Сторінка з рукопису роману «Євгеній Онегін» з малюнком Пушкіна

¹ Схеми за романом розроблені видатним російським теоретиком літератури і пушкіністом *Юрієм Лотманом*.

Онегін та автор: друзі й антиподи. Євгеній Онегін відкриває роман, і разом з ним на сторінки твору вступає автор. Він одразу проголошує: «*Онегін — друг мій¹*» і виявляє своє ставлення до нього: «*його зустрів і полюбив я*». Автор помічає, що у вдачі Онегіна переплелись «*мрій жадоба мимовільна, і своєрідність непохильна, і ум холодний та їдкий*», і здатність доводити свою думку і «*зневіру й віру викликати...*».

Ці та інші внутрішні якості Онегіна Пушкін тільки називає, але не показує. Головна ж його увага зосереджена на вихованні, способі життя героя, а також на с е р е д о в и щ і, яке його сформувало. Авторів легко розповідати, тому що вони з Онегіним — люди одного покоління, одного соціального прошарку (із дворян), отримали однакове виховання. Спочатку їх «*жартуючи навчав*» гувернер француз, далі теж було як у всіх: «*Ми всі навчались небагато, / Аби як і абичого...*» А потім обох прийняв петербурзький світ.

Свідки юності Пушкіна говорили, що світське життя юного Онегіна є повним відображенням світського життя самого поета у післяліцейний період. Але на час знайомства з Онегіним Пушкін уже залишив це життя в минулому, переріс його, тому він і споглядає свого героя оком сторонньої людини.

Як живе Онегін? Щоб отримати відповідь, читачеві достатньо прожити з героєм хоча б один день з його життя. Він типовий для Євгенія. День Онегіна, за визначенням російського літературознавця **Валентина Непомнящего**, складається із п'яти фаз: *гуляння — обід — театр — кабінет* (перевдягання) — *бал*. Кожна із фаз наповнена не турботами, а пошуками розваг і задоволень, щоб заповнити душевну порожнечу. Про певний спосіб життя свідчать і детальні описи його столів (обіднього й туалетного). На обідньому столі Онегіна «*трюфелі*», «*страсбурзький пиріг пашистий між сиром лімбурзьким живим і ананасом золотим...*». На туалетному столі теж надмір: «*люльки янтарні*», «*порцеляна і бронза*», «*парфуми в чистім кристалі, гребінки, пилочки предивні і рівні ножиці...*». Перелік дрібниць, що наповнювали побут Онегіна, підкреслює одноманітність його існування. І хоч зовні життя Онегіна здавалося

Е. Самокиш-Судковська.
Євгеній Онегін. XX ст.

¹ Тут і далі переклад Максима Рильського.

динамічним — герой увесь час поспішає (його «*каре́та по-летіла*», він сам «*злетів по сходах*»), але біг Онегіна — це біг по колу.

Опівдні встане, і готову
Дорогу починає знову,
І днів пістрява маячня
Та сама й завтра, і щодня.

Сумніви, розчарування, пошуки чогось нового й автору добре знайомі, але він, на відміну від Онегіна, зумів здолати розхристаність своїх почуттів і думок, тому з повним правом заявляє: «*Тут радий я зрозуміти, що я й Оне́гін — не одно*».

Але врешті-решт Онегін переситився красивим світським життям. Його «*нудьга... взяла в свою облогу*». Недуга героя виявилася в тому, що йому «*докучив... світський шум*», «*лукаві зради*», «*шум пліток*» і «*бостон*». Муки Онегіна свідчать про те, що він ще живий і що в ньому збереглися здорові сили. Цим він і дорогий автору, який скаже: «*Обох життя гнітило нас; в серцях огонь юнацький згас*».

Онегін «услід за автором» переріс своє середовище, яке формувало його за зразком і подобою своєю, руйнуючи в ньому особистісне. Онегін автору приятель, але водночас вони різні, тому що кожен із них має складний і суперечливий характер.

Двозначність образу Онегіна ми спостерігаємо вже на самому початку роману:

Оне́гін — світський
франт, чепурун, пуста
людина, розчарування
якої — данина поверховій
моді, погано освічений, не
здатний до розумової праці,
цілковито відданий
світським задоволенням

Оне́гін — розумна людина,
що осмислює життя, розуміє
людей та суспільство і гірко в
них розчаровується. Друг
автора. Поет спочатку
лякався відвертості Оне́гіна,
але швидко оцінив його
«похмурі епіграми»

Автор поруч з героєм в усі важливі моменти його життя. Він з ним і в момент освідчення Тат'яні, і після дуелі з Ленським. Він розуміє його муки, тому не звинувачує Онегіна, який скоїв згубні помилки, а пояснює їх читачеві. Остання зустріч автора з Онегіним відбудеться в Петербурзі, куди герой повернеться після трирічної подорожі Росією, повернеться оновлений. Світське товариство, до якого він колись належав, Онегін тепер бачить зовсім інакшим, ніж раніше:

То бачить ворогів отруйних,
Наклепників, тхорів лихих,
І коло зрадниць молодих,
І лиця давніх друзів буйних...

Світ теж помітив зміни в Онегіні,
осуджує його: *«Той самий він, чи
вгамувався? Чи грає й досі дивака?»*
Авторові ж новий Онегін близький,
як ніколи. І він його захищає:

Чому ж бо так ви неласкаво
Про нього мислите, скажіть?
Чи не тому, що без угаву
Ми звикли все і всіх судить...

Останніми рядками своєї відпо-
віді автор вказує на відмінність, що
тепер постала між Онегіним і світом.

Автор залишає Онегіна в недобру
для нього хвилину — після розставання з Татяною. За час
їхнього знайомства вони (автор і Онегін) то наближались один
до одного, то віддалялися, але автор завжди вбачав в Онегіні
більше, ніж показував. Коли вони зустрілися вперше, автор
зумів розгледіти в Онегіні під нашаруванням зовнішнього
блиску його сутність. Він бачив, що Онегін, незважаючи на
захоплення побутовими дрібницями, *«жив і мислив»*, мріяв
«в далеких, побувають краях».

Автор бачив, як Онегіна міг зворушити *«лист од скромної
Татяни»*, у випадку з Ленським герой розумів, що *«зане-
хав... дружбу...»*. Онегін був чесним сам із собою, звинувачу-
вав себе багато в чому і відчував докори сумління.

Але було в ньому й інше — те, що сформувало середовище. *«Не
міг він... хорей од ямба відрізнить»*, тобто йому чужий був дух
творчості, тоді як автор — поет. Театр для автора — *«чарівний
край»*, а Онегін погляд *«на сцену знехотя звернув, одвівши очі,
позіхнув»*. Автор любить природу: *«...квіти, поля! Я вірний
вам...»* А Онегіну *«...поле, гай і трави — усе було... нецікаве»*.
Творчість, природа, книги наводять на Онегіна нудьгу.

Суперечність між тим, що мав герой як особистість, і тим,
що сформувало в ньому середовище, зростала і набувала тра-
гічних відтінків.

Онегін ніби увесь час у русі, але водночас і в бездіяльності.
Йому ніде немає місця — він *«за й в а л ю д и н а»*. Автор
співчуває своєму героєві і розуміє його.

Онегін і Ленський: друзі й вороги. Кожен, з ким зустріча-
ється Онегін, висвічує в ньому приховані раніше риси. І Лен-
ський не виняток. Він молодший за Онегіна. Ленський —

Павло Мещеряков.
Євгеній Онегін. ХХІ ст.

Ілля Рєпін.
Дуель Ленського
з Онегіним. 1899 р.

«душею мрійник», дух у нього «привожний та чудний», має «волелюбні поривання», він «поклонник Канта і поет», а також книголюб. Часто його слова й вірші були цитатами з чужих творів. Наприклад, він *«співав, що в'яне серця цвіт»*. І це в його роки! Він співав про любов, але співав так, що автор скаже: *«Його рядки, бредні любовної зразки»*. Навіть напередодні дуелі Ленський не знаходить власних щирих слів для виразу почуттів, а послуговується «чужими», книжними словами:

Впаду я, вражений стрілою,
Чи мимо пролетить вона...

У час найвищої напруги Ленський пише про *«красні дні»*. *«Так в'яло й темно він... писав»*, — підсумовує автор.

Слід зазначити, що мрійливий, відсторонений від життя, насичений високими словами стиль мови Ленського є відображенням європейської культури епохи романтизму, а не властивістю юності взагалі чи характерною рисою Ленського зокрема.

Допоки Ленський був живий, автор підсміювався над ним і його віршами, а загиблого жаліє, називає *«співцем»*, знаходить зворушливі слова на його адресу. Дивовижне за точністю й виразністю порівняння померлого зі *«спорожнілим домом»*:

В натхненні жив він молодому,
Ненависть відав і любов,
Цвіло життя, кипіла кров;
Тепер, як в домі спорожнілім,
Запала вічна тишина.

Такий Ленський — пряма протилежність Онегіну. На відмінність їхніх характерів вказує автор:

Вони зійшлися. Тьма і промінь,
Пісні і проза, лід і племін
Ховають більше схожих рис...

Вони — а н т и п о д и. Егоїзм і байдужість одного не могли не зіштовхнутися з ентузіазмом і чутливістю іншого. І разом з тим Онегін і Ленський — друзі. Друзі, бо були сусідами і ніхто інший не викликав у них зацікавлення. Але заприятимися вони не відразу — *«...день знайомства їм приніс / Лиш обопільне нудьгування; / Та з часом приязнь розцвіла, / І незабаром перейшла / У нерозлучне другування»*.

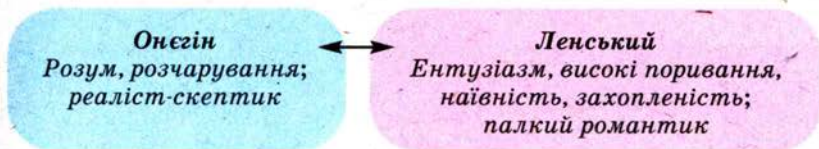
Пушкін наполегливо називає Онегіна і Ленського друзями, навіть після їхньої дуелі: «ваш юний приятель поліг», «убивши друга на дуелі», «поета мрійного убила... друга рука». Онегін справді мав до Ленського добрі почуття і докоряв собі, що не виявив їх, хоча «мав би злагоду явити», жалкує, що не вибачився за те, що «підійняв на сміх.../Любов несміливу і щиру».

Онегін переживає, і все ж докори сумління виявилися слабшими за усталені правила його оточення: «та серце слухати своє фальшивий сором не дає». Онегін боїться, що Зарецький — сусід, його знеславить, якщо він відмовиться від дуелі.

Та людський сміх, юрба дурна...
І от уже вам суд громади!
Пружина честі, наш кумир!
От владар світу з давніх пір!

Тому, хоч і розуміє, що так чинити нерозумно й жорстоко, все одно йде стрілятися з другом. У цей момент автор залишає Онегіна — герой повинен відповідати за себе сам.

Взагалі упродовж усієї розповіді автор нікому з героїв не віддає переваги, тому що Онегін і Ленський одночасно і друзі, і вороги. Вони відтіняють як сильні, так і слабкі риси один одного:

Онегін і Татьяна: обоє варті співчуття, обоє гідні щастя. Третю главу роману, присвячену Татьяні, відкриває епіграф: «Вона була дівчина, вона була закохана». Читач, уже знайомий з Онегіним, ще не знаючи Татьяну, здогадується, що саме він стане предметом її кохання.

Онегін, побачивши дівчину вперше, скаже Ленському, закоханому в Ольгу: «...На другій я б спинився, / Коли б поетом був, як ти». Таким чином, Пушкін ще до знайомства Онегіна і Татьяни дав зрозуміти читачеві, що зустрілися двоє, які могли б покохати одне одного. Але їхнє кохання не відбулося, бо були вони не тільки схожі, а й дуже різні.

Е. Самокиш-Судковська.
Смерть Ленського. XX ст.

Якою ж постає Татьяна на сторінках роману? Автор не дає її портрета, так само, як немає у творі і портретів Онегіна і Ленського (про нього тільки сказано: «чорні кучері до пліч»). Відсутність описів зовнішності свідчить про те, що Пушкіна в героях цікавить, перш за все, їхній духовний світ.

Знайомлячи з героїнею, автор звертає увагу на її ім'я: «Тож названо її Татьяна», і підкреслює народність її імені — «з ним... сполучили ми спомини про давнину». Імені Татьяна протиставлено ім'я Євгеній — воно не з народного і навіть не з російського середовища.

Не тільки імена героїв, а й вони самі належать до різних соціальних прошарків. Середовище, що сформувало Онегіна,

зовсім не схоже на те, до якого належить Татьяна. Її оточення — це не дуже заможна сім'я Ларіних і все російське сільське життя з його побутом і звичаями, які вона з дитинства увібрала завдяки няні та іншим людям з народу. Тому щиро вірила снам, переказам:

... не жартом
Усім простолюду казкам,
І снам, і ворожійним картам,
І місяцеві, і зіркам.

К. Рудаков.
Татьяна Ларіна. XX ст.

Татьяна, хоч і боїться, але на Святвечір, як це було заведено віками в народі, ворожить — «стежить пильним зором за воском жовтим у воді». Зрісши серед народу, «Татьяна (руську душу мавши, сама не знаючи, чому) любила зиму руську завше...» І не тільки зиму — вона взагалі була близька до природи, «любила... стрічати сонце в тишині...»

Однак «руська душею» Татьяна зазнала впливу ще й іншого, на перший погляд, чужого їй світу, того, що поставав у книгах. Адже вона дуже любила читати:

Їй заміняли все романи
Ще з юних літ, як милий сон;
Вона злюбила всі обмани,
Що дав Руссо чи Річардсон...

Е. Рейтерн.
Татьяна Ларіна. 1840 р.

Перелік авторів, твори яких читає Татьяна, свідчить про її освіченість: Річардсон, Стерн, Байрон. І, ймовірно, англійською мовою, оскільки на той час твори цих письменників ще не могли бути перекладені французькою мовою (нею Татьяна прекрасно володіла, як і всі дворянки). Французьку мову вона знала краще, ніж російську, — *«по-руськи кепсько знала»*. Листа-освідчення в коханні до Онегіна вона теж писатиме французькою. Татьяна володіла розмовною російською мовою, що не підходила для висловлення тих піднесених почуттів, якими був продиктований її лист до Онегіна.

Дмитро Белюкін.
Ілюстрація до роману
«Євгеній Онегін» Пушкіна.
1986 р.

Начитавшись романів, *«ждала дівчина... когось»* і *«діждалася... Це він! — подумала вона»*. Онегін привертає увагу Татьяни, бо він інший, ні на кого не схожий, оповитий таємницею. Будучи дівчиною начитаною, вона, як і Ленський, висловлює свої почуття по-книжному, інших способів освідчення вона не знала. Татьяна сама для себе вимислює образ коханого, наділяє Онегіна рисами літературних героїв (зокрема Гетевого Вертера) і тим самим виявляє, що не знає і не розуміє свого обранця.

Написавши Онегіну листа і освідчившись першою, Татьяна чинить непристойно з точки зору тогочасної моралі і розуміє це: *«Тепер, я знаю, в вашій волі мене зневагою скарати»*. Але читач не засуджує дівчину, бо її захищає сам автор. Він показав, що лист Татьяни щирий. Вона не грала, а жила любов'ю до Онегіна. Татьяна інтуїтивно відчувала, що він не осудить її (а правила світу для неї за цих обставин не мали значення). Вона передчувала, що Онегін більш глибокий, ніж навіть сам собі видавався.

Онегін не осудив Татьяну. Її лист навіть пробудив у душі Євгенія спогади, і він *«заглибився, як у затон, в солодкий і безгрішний сон»*. Він чесний з Татьяною: *«Я, хоч і як любив би вас, / Як звикну — розлюблю в той час...»* І автор, правда з легкою іронією, теж відзначив, його *«дух благородний і правдивий»*.

Безсумнівно, Онегін чесний і благородний, але біда в тому, що цілих вісім років, прожитих ним у фальшивому світі, не могли пройти безслідно для його душі. Онегін не вірить сам собі — не вірить, що здатний покохати. Він злякався потрясінь, страждань і навіть радощів, що супроводжують кохання. Він, звичайно, не зізнається навіть собі самому в побоюванні,

Дмитро Белюкін.
Ілюстрація до роману
«Євгеній Онегін» Пушкіна.
1986 р.

а, можливо, і боягузстві. Тому замість любові він винагороджує Татьяну «проповіддю»:

«Учіться володіть собою, —
Як я, вас розуміть не всім;
Біда в недосвіді таким».

Трагізм ситуації в тому, що до непорозуміння призвела не недосвідченість Татьяни, а досвідченість Онегіна. Ймовірно, згадавши, що «*він на світанку літ своїх був жертва пристрастей без тям*», та «*любов красунь вавливих*», «*та світських осудів ріку*», він робить закономірний висновок: «*Свої ви сили бережіть, / Себе самого лиш любіть*».

Отже, історія з листом виявила силу почуття Татьяни і нездатність Онегіна відповісти на її почуття. У цьому їхня спільна трагедія.

Але автор любить Татьяну. «*Я так люблю Татьяну милую мою!*» — зізнається він. Ця любов відчувається й тоді, коли Пушкін прямо і не говорить про неї. Ось він описує Татьяну — світську даму:

Була вона не гомінлива,
І не холодна, й не кваплива,
Без гри зухвалої в очах,
Без нарочитості в речах...

Тут, як і в момент знайомства з нею, Пушкін говорить, якою Татьяна не була. І тоді в селі, і зараз, у петербурзькому світі, вона вирізняється своєю природністю. Татьяна, звичайно, за своїла світські манери і змінилася зовні, але внутрішньо залишилася колишньою — «*бідною*» Танею.

А з Онегіним відбувається все навпаки. Зовні він той самий, але внутрішньо вже інший: він «*хоче... життя шумного зректись*», «*він іде з рауту тісного*», незважаючи на те, що там був «*цвіт столиці*». За час мандрів Онегін змінився, позбувся романтичного ореолу. Став щирим у своєму бажанні щастя молодим чоловіком. Про це свідчить і його лист до Татьяни: «*Коли б ви знали, як жахливо / Таїти пристрасну любов...*»

Татьяна вдруге зізнається Онегіну в своєму коханні, але відмовляється від свого щастя. Відмовляється не тільки тому, що її кохання було б помічене й зазнало б осуду, а в ім'я інших моральних цінностей. Головна з них (для Татьяни і для автора теж) — вірність: «*Та з ким я стала до вінця — / Зостанусь вірна до кінця*».

Своєрідність роману «Євгеній Онегін»:

- ліро-епічний жанр — роман у віршах;
- *онегінська строфа*;
- розмір — чотиристопний ямб;
- рима — перехресна, суміжна, кільцева;
- інтонаційно-ритмічна розмаїтість;
- основна сюжетна лінія — стосунки Євгенія Онегіна і Тат'яни Ларіної;
- конкретність місця і часу дії;
- тема кохання як основна;
- *контрастність* — композиційна основа роману;
- широке побутове тло як канва для формування характерів;
- дві пари героїв;
- автор — один із героїв роману;
- історія головного героя — типова для російської мислячої людини початку XIX століття;
- глибокий психологізм;
- перший російський реалістичний роман.

Онегін і Тат'яна рівні одне одному як особистості. Обое розкрилися у своїй справжній сутності через кохання. Обое гідні щастя. У тому, що воно не відбулося — трагізм їхніх доль.

Отже, ще раз проаналізуємо перебіг подій, зобразивши їх схематично:

II—III глави

Онегін — розумний скептик, столичний молодий чоловік.

Тат'яна — романтична мрійниця, провінційна панянка.

V—VI глави

Онегін — розумна людина, але нестійкий морально (нездатність протистояти думці світського загалу, дуель і вбивство Ленського).

Тат'яна — втілення народності («*руська душею*»), розумової наївності, але їй властива безпомилковість морального почуття.

VII глава

Онегін (представлений у главі бібліотекою і помітками на книгах) — «*сучасна людина*», «герой своєї епохи».

Тат'яна розумово вивищується над Онегіним, перетворюючись на його суддю.

VIII глава

Моральне збагачення *Онегіна*, він знову набуває втрачену «*молодість душі*» і бажання щастя.

Почуття моральної відповідальності *Тат'яни* робить щастя неможливим.

У романі про кохання Пушкін підняв і осмислив «*проблему людини — її духовного життя чи духовної смерті*» і показав її як проблему «*російської мислячої людини післяпетровської епохи — її покликання і її ролі в долі країни й народу*» (В. Непомнящий).

Запитання й завдання

1. Відновіть правильну послідовність подій у романі:
 - Зустріч Онегіна з Ленським;
 - Приїзд Онегіна в село;
 - Дуель Онегіна з Ленським;
 - Іменини;
 - Татьяна в бібліотеці Онегіна;
 - Сон Татьяни;
 - Лист Онегіна до Татьяни;
 - Лист Татьяни до Онегіна;
 - Розмова Татьяни й Онегіна в саду;
 - Діалог Татьяни й Онегіна в домі Татьяни;
 - Зустріч Онегіна з Татьяною на петербурзькому балу.
2. Розкажіть про дитячі роки Онегіна. До якого життя його готували? Яким вимогам вищого світу повинен був відповідати молодий чоловік?
3. Яким було оточення Євгенія Онегіна?
4. Прочитайте строфи VIII—XII першої глави і визначте, в чому Онегін був *«справжній геній»*?
5. Що стало причиною *«нудьги»* Онегіна? У чому вона виявилася?
6. Які риси Онегіна виявилися поруч із Татьяною, Ленським та автором? Накресліть і заповніть таблицю.

Головний герой	Автор	Татьяна	Ленський

7. Чи завжди Онегін міг виявити духовну незалежність, здатність нехтувати становими забобонами?
8. Назвіть три головних випробування, що змінили життя Онегіна і сприяли його духовній еволюції.
9. Відтворіть внутрішній світ Татьяни. Як він формувався упродовж усієї розповіді?
10. Знайдіть у тексті роману вказівку на те, що характер Татьяни формувався під впливом народного середовища. Чий ще вплив зазнала на собі Татьяна?
11. Які риси в характері Татьяни визначали сутність її особистості?
12. Які якості Татьяни розкрилися поряд з Онегіним?
13. У чому Татьяна упродовж розповіді змінилася, а в чому залишилася колишньою?
14. Визначте ставлення автора до Татьяни. Пушкін говорить: *«Татьяни милий ідеал»*. Що має на увазі автор? Що він цінував у Татьяні?

1. Розкажіть про історію створення роману *«Євгеній Онегін»*.
2. За словником літературознавчих термінів дайте визначення поняття *роман*. Що дає підстави називати твір *«Євгеній Онегін»* романом?

3. Що таке *роман у віршах*? Назвіть його основні риси і прокоментуйте їх.

4. Що таке *онегінська строфа*? Назвіть її головні особливості. З якою метою Пушкін створив її?

5. Чому роман «Євгеній Онегін» вважають *соціально-психологічним*?

6. Як автор означив у романі час і місце дії? Проілюструйте свою відповідь цитатами з тексту.

7. Розгляньте в підручнику схему, що відтворює композицію роману (с. 238). Дайте до неї коментар.

8. Доберіть уточнювальні ознаки до роману «Євгеній Онегін»:

- О. Пушкін, М. Рильський;
- П. В'яземський, В. Белінський;
- 1833 рік, 1823 рік;
- роман у віршах, історичний роман, лицарський роман;
- реалізм, романтизм;
- сонет, онегінська строфа;
- XVIII століття, XIX століття.

1. Онегін і Татьяна. У чому вони рівні одне одному, а в чому — антиподи?

2. Онегін і Ленський: друзі і вороги водночас. Чому? Укладіть словник антонімів, необхідних для зіставлення цих образів.

3. Онегін і автор. Вкажіть спільні та відмінні риси.

4. Знайдіть і випишіть із тексту цитати, що характеризують середовище, яке сформувало Онегіна, і середовище, що сформувало Татьяну.

5. Розгляньте ілюстрації до роману. Якою уявляли Татьяну Ларіну художники XIX ст. і якою — наші сучасники?

1. Знайдіть у тексті роману приклади, що характеризують епоху 20-х років XIX ст. (звичаї, побут, культура, прошарки населення, звички тощо).

2. Знайдіть у тексті приклади *авторської інтонації* (ліричної, сатиричної, патетичної, іронічної, комічної, прозаїчної), а також авторські нятяки й недомовленості.

3. Для характеристики Євгенія Онегіна Пушкін використовує *авторську характеристику, порівняльну характеристику, оцінку інших персонажів, внутрішній монолог, передісторію героя*. Знайдіть у тексті роману ці способи змалювання характеру.

4. Знайдіть у тексті роману цитати, в яких висловлено ставлення автора до Онегіна і Татьяни.

5. Випишіть із листів Онегіна і Татьяни слова і вислови, що характеризують їхні почуття.

6. Підготуйте виразне читання листів Татьяни до Онегіна чи Онегіна до Татьяни.

7. Знайдіть у романі елементи наступних жанрів: *роман виховання, епітафія, елегія, народна пісня, лист*.

8. Назвіть основні риси роману «Євгеній Онегін». Проілюструйте їх виписаними цитатами з тексту.

9. Випишіть із роману вислови, які можна віднести до афоризмів.
10. Випишіть із роману імена реальних людей. Знайдіть у довідниках інформацію про них.
11. Укладіть за романом словник нових для вас слів.

1. Дайте усну характеристику внутрішнього світу Онегіна. Використовуйте контрастну психологічну лексику: *розчарування, охолодження, нудьга, томливість, сумніви, лицемірність, гра, захоплення, допитливість, самовладання*.
2. Знайдіть у тексті рядки, які вам хотілося б проілюструвати. Поясніть свій вибір.
3. Майбутнє Онегіна і Тат'яни. Яким ви його собі уявляєте? Складіть усну розповідь.
4. Яке запитання ви хотіли б поставити авторові роману?
5. Напишіть розповідь про одного з другорядних героїв роману: Зарецький, няня Тат'яни, чоловік Тат'яни.
6. Складіть кросворд «Коло захоплень Онегіна і Тат'яни».
7. Проведіть конкурс «Хто знає більше поетичних рядків із «Євгенія Онегіна»?».
8. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Онегін і Тат'яна. Чого навчає нас їхня історія?».

1. Доведіть, що широкий побутовий фон у романі створений автором для пояснення характерів героїв і їхніх доль.
2. Російський літературознавець XIX ст. В. Белінський назвав роман «Євгеній Онегін» «енциклопедією російського життя». Що мав на увазі критик? Які саме особливості російського життя знайшли відображення у творі?
3. Що стало причиною духовної драми Онегіна: неправильне виховання, соціальне середовище, безвольність героя, доля?
4. Чи автор дає підстави сподіватися на духовне відродження Онегіна?
5. Як Пушкін показав у романі зміни світогляду Тат'яни?
6. Яку роль у романі відіграє один із його головних героїв — автор?
7. Чи можна було передбачити фінал роману? Який моральний урок він дає?
8. Доведіть, що в романі піднято й осмислено проблему російської мислячої людини першої чверті XIX ст.
9. Чи відповідає епіграф до статті про роман «Євгеній Онегін» змістові твору? Обґрунтуйте свою думку.

Прочитайте мовою оригіналу

ПИСЬМО ТАТ'ЯНИ К ОНЕГІНУ

Я к вам пишу — чего же боле?
Что я могу ещё сказать?

Теперь, я знаю, в вашей воле
Меня презреньем наказать.
Но вы, к моей несчастной доле
Хоть каплю жалости храня,
Вы не оставите меня.
Сначала я молчать хотела;
Поверьте: моего стыда
Вы не узнали б никогда,
Когда б надежду я имела
Хоть редко, хоть в неделю раз
В деревне нашей видеть вас,
Чтоб только слышать ваши речи,
Вам слово молвить, и потом
Всё думать, думать об одном
И день и ночь до новой встречи.
Но, говорят, вы нелюдим;
В глуши, в деревне всё вам скучно,
А мы... ничем мы не блестим,
Хоть вам и рады простодушно.

Зачём вы посетили нас?
В глуши забытого селенья
Я никогда не знала б вас,
Не знала б горького мученья.
Души неопытной волненья
Смирив со временем (как знать?),
По сердцу я нашла бы друга,
Была бы верная супруга
И добродетельная мать.

Другой!.. Нет, никому на свете
Не отдала бы сердца я!
То в вышнем суждено совете...
То воля неба: я твоя;
Вся жизнь моя была залогом
Свиданья верного с тобой;
Я знаю, ты мне послан Богом,
До гроба ты хранитель мой...
Ты в сновиденьях мне являлся
Незримый, ты мне был уж мил,
Твой чудный взгляд меня томил,
В душе твой голос раздавался
Давно... нет, это был не сон!
Ты чуть вошёл, я вмиг узнала,
Вся обомлела, запылала

И в мыслях молвила: вот он!
Не правда ль? я тебя слыхала:
Ты говорил со мной в тиши,
Когда я бедным помогала
Или молитвой услаждала
Тоску волнуемой души?
И в это самое мгновенье
Не ты ли, милое виденье,
В прозрачной темноте мелькнул,
Приникнул тихо к изголовью?
Не ты ль, с отрадой и любовью,
Слова надежды мне шепнул?
Кто ты, мой ангел ли хранитель,
Или коварный искуситель:
Мои сомненья разреши.
Быть может, это всё пустое,
Обман неопытной души!
И суждено совсем иное...
Но так и быть! Судьбу мою
Отныне я тебе вручаю,
Перед тобою слёзы лью,
Твоей защиты умоляю...
Вообрази: я здесь одна,
Никто меня не понимает,
Рассудок мой изнемогает,
И молча гибнуть я должна.
Я жду тебя: единым взором
Надежды сердца оживи
Иль сон тяжёлый перерви,
Увы, заслуженным укором!

Кончаю! Страшно перечесть...
Стыдом и страхом замираю...
Но мне порукой ваша честь,
И смело ей себя вверяю...

Запитання й завдання

1. Порівняйте лист Татьяни до Онегіна в оригіналі з перекладом. Чи збережено інтонацію та ритм оригіналу в перекладі?
2. Наскільки точно перекладач відтворив зміст окремих рядків і листа в цілому?
3. Пригадайте, якою мовою писала лист героїня роману О. Пушкіна. Чому?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: О. Пушкін, В. Белінський, М. Рильський.
Географічні назви: Москва, Петербург, Михайловське, Кишинів, Болдино.

Назва твору: «Євгеній Онегін».

Герой: Євгеній Онегін, автор, Татьяна Ларіна, Ленський, Ольга.

Літературознавчі терміни: роман у віршах, онегінська строфа, соціально-психологічний роман, чотиристопний ямб, композиція, сюжет.

Жанр: роман у віршах.

Ключові слова: любов, лист, нудьга, світ, дуель, панночка, поет, село.

Вислови: «Ми всі навчались небагато, аби як і абичого»; «Не міг він... хорей од ямба відрізнити»; «І днів пістрява маячня та сама завтра і щодня»; «Читав, читав, а все намарно»; «Вони зійшлися. Тьма і промінь, пісні і проза, лід і племін...»; «Я вам пишу — чи не доволі? Що можу вам іще сказати?»; «Куди, куди ви відлетіли, весни моєї красні дні?»; «Та з ким я стала до вінця — зостанусь вірна до кінця».

Теми для доповідей і рефератів

- В. Белінський про роман «Євгеній Онегін».
- Сестри Ларіни як контрастні образи.
- Бібліотека Онегіна — відображення його особистості.
- Панорама побуту в романі «Євгеній Онегін» як база формування характерів і світогляду героїв.
- Автор — герой роману «Євгеній Онегін».
- Дуель Онегіна і Ленського (аналіз епізоду).
- З'ясування стосунків Онегіна з Татяною (аналіз епізоду четвертої глави роману «Євгеній Онегін»).

Думка в подарунок

Зневажати суд людей не важко, зневажати суд власний — неможливо (О. Пушкін).

Кирило Горбунов.
Лермонтов

М. Ю. Лермонтов —
російський поет,
прозаїк, драматург
1814 (Москва) —
1841 (П'ятигорськ)

МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ ЛЕРМОНТОВ (1814—1841)

Все зачаровує нас у Лермонтові: і сила полум'яних пристрастей, і розум холодний і глибокий, його незвичайна прямота і чесність, висока вимогливість до самого себе й до інших.

Іраклій Андроников

Дитинство поета. Народився Михайло Юрійович Лермонтов 14 жовтня 1814 року в Москві, але дитинство його минуло в Тарханах Пензенської губернії, в маєтку бабусі — Єлизавети Арсенєвої. Михайло був різнобічно обдарованим хлопцем, здобув добру освіту.

Подвійне життя: вищий світ і література. Два роки (1832—1834) провів Михайло Лермонтов у школі юнкерів. Після її закінчення він отримує офіцерський чин і вирушає до одного з привілейованих полків. Лейб-гвардії гусарський полк стояв у самому Царському Селі, тому в офіцерів була можливість

А. Мартинов. Царське Село. Палац і парк. 1821 р.

брати участь у світському житті Петербурга. Вони нею користалися, не пропускаючи ні балів, ні театральних прем'єр, ні маскарадів. Лермонтов часто був учасником та організатором гусарських гулянок і витівок. Із ще недавно похмурого юнака він перетворився на зухвалого офіцера-гусара, улюбленця дам, владного з товаришами і сміливого з начальством. Лермонтов змінився і зовні. Художник **М. Меліков**, що знав поета з ранньої юності, побачив його в ті роки таким: *«Він був одягнений у гусарську форму... Я бачив перед собою чоловіка у розквіті літ, з полум'яними, але сумними очима»*. Меліков та інші сучасники поета, описуючи його зовнішність, звертають увагу на сумні очі Лермонтова. Сам поет стосовно своєї зовнішності говорив, що доля послала йому *«типову армійську зовнішність»*.

Окрім бурхливого світського, було в Лермонтова й інше життя, невидиме сторонньому поглядові. Ні за яких обставин він не припиняв читати й писати, почавши віршувати з 14 років. До середини 30-х років він уже був автором близько 300 віршів, а також поем і драм. Можна припустити, що Лермонтов, будучи молодшим сучасником **Пушкіна** і схиляючись перед ним, розраховував на його оцінку своєї творчості. Але дуель і загибель Пушкіна непередбачувано змінила і життя, і творчість Лермонтова.

«Новий геній постав із пушкінської загибелі». 28 січня (за старим стилем) 1837 року Лермонтов написав перші 56 рядків вірша «Смерть Поета», де прямо назвав Пушкіна *«невольником честі»*, що *«замовк, омовлений, навек»*¹. Вірш пролунав як вирок. Строфа: *«Байдужий вбивця не схитнеться; / Нема рятунку; звів курка, / Порожнє серце рівно б'ється, / З пістолем не здригне рука...»* — настільки психологічно сильна, що читач ніби уявляє вбивцю Пушкіна Дантеса. *«Зараз, на наших очах вирішується доля Пушкіна»* (**Самуїл Маршак**).

Про опублікування вірша не можна було й думати, але через два дні після написання його знав увесь Петербург. Вірш розійшовся у тисячах копій. Через дев'ять днів після загибелі

Петро Заболоцький.
Портрет М. Лермонтова.
1837 р.

¹ Переклад Івана Цитовича.

Михайло Лермонтов.
Автопортрет. 1837 р.

Пушкіна поет додає до вірша ще 16 рядків із прямим викликом владі: «А ви, лихі нащадки знаті — / Ви, Слави, Генія і Вільності кати!» Лермонтов не тільки звинувачував, а й погрожував «Божим судом».

Вірш на смерть Пушкіна став початком поетичної слави Лермонтова і водночас кінцем його успішної кар'єри. Шеф жандармів **Бенкендорф** склав для царя Миколи I наступну доповідну: «Вступ до твору зухвалий, а кінець — безсоромне вільнодумство». Микола I наклав резолюцію: «Поки що я велів старшому медику гвардійського корпусу відвідати цього молодого чоловіка і пересвідчитися, чи не божевільний він, а потім ми вчинимо з ним відповідно до закону».

Лермонтова заарештували у справі «про недозволені вірші», перевели із гвардії в армію і відрядили на Кавказ, де йшла війна з горцями.

Перше заслання: із Петербурга на Кавказ. 1837—1838 роки. Заслання було необтяжливим. Лермонтов з дитинства любив Кавказ. Тричі бабуся возила його в Горячеводськ (нині П'ятигорськ) лікуватися на води. Зустріч із дорогим серцю краєм була для нього приємною. Він підіймався на гори, милувався краєвидами, багато малював... З листів Лермонтова додому навіть не відчувається, що він бере участь у бойових діях: «Одягнений по-черкеськи, з рушницею за плечима...

Михайло Лермонтов. Тифліс. 1837 р.

ночував у чистому полі, засинав під крик шакалів, їв чурек, пив кахетинське...» І весь час писав вірші. Поетеса Євдокія Ростопчина, з якою Лермонтов був у дружніх стосунках, розповідала: «В міру того, як він закінчував, переглядав і виправляв зошит своїх віршів, він надсилав його своїм друзям у Петербург». Бувало, що зошити пропадали дорогою.

Повернення до Петербурга.

Завдяки клопотанням бабусі, що підняла на ноги всю петербурзьку знатну рідню, Лермонтова невдовзі повернули до Петербурга. Він знову гусар і знову поринув у бурхливе світське життя... В одному з листів тієї пори поет писав: «Упро-

довж місяця на мене була мода, мене буквально рвали один в одного... Всі ці люди, котрих я ганьбив у своїх віршах, намагаються лестити мені...» Можна навіть сказати, що 1839 рік став для Лермонтова роком тріумфу. Про нього говорять у товаристві, його запрошують, знайомства з ним добиваються. Правда, далеко не всі ним захоплювалися: Лермонтов бував уїдливым, насмішкуватим і вмів наживати собі ворогів.

Але не тільки світські салони відвідував він у Петербурзі, було в нього й літературне коло спілкування. Саме тут він познайомився з молодим, впливовим літературним критиком Віссаріоном Белінським, який одразу оцінив обдаровання Лермонтова. «Боже мій! Який розкішний талант! Справді, в ньому криється щось велике», — писав він про поета в одному зі своїх листів.

У 1839 році кожного місяця виходять друком нові твори Лермонтова: січень — вірш «Дума»; лютий — вірш «Поет»; березень — вірш «Бела»; квітень — вірш «Русалка»; травень — вірші «Гілка Палестини» і «Не вір собі»; червень — вірші «Єврейська мелодія» і «В альбом»; серпень — вірш «Три пальми», поема «Мцирі»; листопад — вірш «Молитва», повість «Фаталіст»; грудень — вірші «Дари Терека», «Пам'яті О. І. Одоевського». Упродовж усього року Лермонтов працює над р о м а н о м «Герой нашого часу» (закінчено наприкінці 1839 чи на початку 1840 року). «Мені здається, що... Пушкін помер не без наступника», — писав Белінський. Поет одразу увійшов у літературу великим майстром.

Ф. Будкін.

Лермонтов у відмундирі
лейб-гвардії гусарського
полку. 1839 р.

*Михайло Лермонтов, Григорій Гагарін. Епізод битви біля річки
Валерійк 11 липня 1840 р.*

Період тріумфу Лермонтова-поета, що тривав півтора року, завершився в лютому 1840 року. На балу стався конфлікт між Лермонтовим і сином французького посла де Барантом. Його причини не зовсім зрозумілі, але вони призвели до дуелі, що закінчилася без фатальних наслідків для обох сторін. Цар Микола I, довідавшись про дуель, розгнівався (дуелі в Росії на той час уже було офіційно заборонено) — і Лермонтова засудили.

І знову Кавказ. Лермонтов прибув на Кавказ на початку літа 1840 року. Полк, до якого він був приписаний, практично не виходив із боїв з горцями. Перестрілки, штикові атаки були буднями армійського життя. Лермонтов бере участь в усіх боях і вражає рядових та офіцерів мужністю й холонокровністю. У «Журналі воєнних дій» є такий запис, зроблений після бою біля річки Валерійк: «Поручник Лермонтов, незважаючи ні на які небезпеки, виконував покладені на нього доручення з відмінною мужністю і з першими шеренгами найхоробріших увірвався у ворожі завали».

Згадуючи літні бої 1840 року, Лермонтов писав до Петербурга: «У нас були щодня справи, і одна достатньо гаряча, що тривала 16 годин підряд. Нас було всього 2000 піхоти, а їх до 6 тисяч, і увесь час билися штиками. У нас загинуло 300 офіцерів і до 300 рядових, а їхніх 600 тіл залишилося на місці». Було важко й небезпечно, але Лермонтов знаходив насолоду в змаганні зі смертю («упоение

в бою»). *«Життя тут поза війною одноманітне»*, — писав він. Тричі Лермонтова представляли до нагороди за хоробрість. Однак на жодне представлення «монаршого дозволу» не отримали.

Лермонтов воює, а в книжкових ятках Петербурга з'являється перша і єдина, видана за його життя, поетична збірка — *«Вірші М. Лермонтова»* (1840). Тільки дві поеми і 28 віршів відібрав він із кількох сот написаних віршів і трьох десятків поем. Зате ніхто ще не виступав уперше з такою збіркою! У цьому ж році був опублікований і роман *«Герой нашого часу»*.

Лермонтов прочитав пророче судження Белінського про себе: *«Ім'я його в літературі стане народним іменем»*. Митець і сам розумів, що не військова служба, а саме література — його покликання. В останні роки він пише менше (з 1828 по 1831 рік було написано більше 240 віршів, а між 1837 і 1841 роками лише близько 80), зате кожен його вірш — шедевр ліричної поезії.

У Лермонтова багато нових задумів, але щоб їх реалізувати, потрібен час, тому він мріє піти у відставку, однак завадив упертий особистий спротив царя. Микола I вороже ставився і до Лермонтова, і до його творчості. Роман *«Герой нашого часу»* (прочитав за порадою імператриці) визнав *«огидним»*. *«Це нікчемна книга, що показує велику зіпсованість автора»*, — заявив Микола I.

У відставці й нагородах Лермонтову було відмовлено, але двомісячну відпустку, завдяки турботам бабусі, надали. По її закінченні друзі поета влаштували в Петербурзі прощальний вечір. Були присутні відомі письменники. Володимир Одеський, письменник і літературний критик, подарував Лермонтову записничок із написом: *«Поету Лермонтову дається ця... книга з тим, щоб він повернув мені її сам і всю списану»*. (У цю книжечку Лермонтов устиг записати 14 віршів, з-поміж них і *«На дорогу йду я в самотині...»*.) На вечорі була й Наталія Пушкіна, з якою Лермонтов довго розмовляв. Згадують, що поет передчував свою загибель — *«тільки й говорив, що про смерть, що незабаром чекає на нього»*. Цього ж вечора він читає новий свій вірш *«Хмари»* — втілення сумного настрою поета перед від'їздом із Петербурга.

Кавказ: дуель і загибель. Повернувшись на Кавказ, Лермонтов не поспішає в полк. Незважаючи на наказ царя Миколи I (*«щоб начальство не насмілювалося ні під яким приводом відсторонювати його від фронтової служби в своєму полку»*) і подавши медичну довідку про хворобу, Лермонтов залишається у П'ятигорську. На той час це був модний курорт, куди з'їжджалися на води багаті люди з Петербурга й Москви.

Влітку 1841 року Лермонтов був у центрі уваги як курортників, так і місцевої публіки. Він уже мав славу письменника-майстра. Талановитий, розумний, дошкульний, завжди готовий відбити будь-який випад, він викликав у одних заздрість і ненависть, в інших — захоплення. Один із сучасників у спогадах писав: *«Любили ми його всі»*. Інший пише протилежне: *«Він був не любимим у колі своїх знайомих у гвардії»*. І обидва були праві — грані характеру Лермонтова окреслювалися дуже різко.

На одному з вечорів, образившись на жарт Лермонтова, його товариш по школі юнкерів **М. Мартинов** викликав поета на дуель. Вона відбулася 15 липня (за старим стилем) між 6 і 7 годинами вечора біля підніжжя гори Машук. На цій дуелі Лермонтова було тяжко поранено, через кілька годин поета не стало. Йому, як виявилось, судилася одна доля з Пушкіним.

Довідавшись про загибель поета, вся освічена Росія була у великому горі. Писати про Лермонтова було заборонено, але вірші публікувалися, а заборонені («Смерть Поета», «Демон») переписували й розповсюджували тисячі рук, примножуючи славу поета.

У пам'яті нащадків назавжди залишився образ цього незвичайного чоловіка — сумного, строгого, ніжнього, владного, скромного, благородного, мрійного, насмішкуватого, сором'язливого, наділеного могутніми пристрастями і волею та гострим безжальним розумом. Поета геніального, що так рано пішов із життя. Безсмертного і назавжди молодого.

Запитання й завдання

1. Назвіть роки життя Лермонтова. Хто з відомих вам письменників був його сучасником?
2. У 5 класі ви вже знайомилися з життям і творчістю Лермонтова. Розкажіть про його дитинство. Назвіть відомі вам твори поета.
3. Життєва позиція і творчість якого визначного англійського поета вплинули на поезію та особистість молодого Лермонтова?
4. Які причини першого і другого заслання поета на Кавказ?
5. Розгляньте портрети Лермонтова. На яких рисах зовнішності поета фіксують увагу художники? У чому особливість автопортрета митця?

1. За матеріалами статті назвіть основні етапи життєвого шляху поета.
2. Використовуючи різні джерела, накресліть і заповніть таблицю «Події та імена лермонтовської епохи».
3. Укладіть словник імен, згаданих у статті про Лермонтова. Дайте до них довідки.

Основні факти біографії Лермонтова	Події	Імена

4. Об'єднайтесь у групи і складіть схему особистих зв'язків Лермонтова за такими позиціями:

- друзі й соратники;
- вчителі й наставники;
- опоненти;
- шанувальники та послідовники.

1. Об'єднайтесь у пари. Сформулюйте запитання до слів російського літературознавця Іраклія Андронікова, взятих за епіграф до статті про Лермонтова, і по черзі дайте відповіді на них.
2. Яка трагічна гра цифр міститься у датах життя і смерті митця?
3. На основі живописних зображень Лермонтова складіть його психологічний портрет.
4. За ілюстраціями в підручнику підготуйте усний опис кавказьких картин Лермонтова.
5. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Трагічні долі двох російських поетів».
6. Об'єднайтесь у пари і складіть кросворд «Люди і місця, пов'язані з Лермонтовим». Визначте найкращий кросворд.

1. Якій національній літературі належить творчість Лермонтова? Послідовником яких поетів його можна вважати?
2. Які риси характеру виявив Лермонтов, виступивши з віршем «Смерть Поета»?
3. Як склалися стосунки митця з владою? Дайте їм характеристику.
4. Назвіть уточнювальні ознаки до теми «М. Лермонтов»:
 - 1799—1837, 1814—1841, 1809—1852;
 - Є. Арсенєва, Микола І, Дж. Байрон;
 - «Смерть Поета», «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...».
5. Яке з висловлювань про Лермонтова, наведене у статті про нього, вам запам'яталося?
6. Чому в історії російської літератури Лермонтов іде услід за Пушкіним, а не після Гоголя, який старший за нього?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: Михайло Лермонтов, О. Пушкін, В. Бєлінський, Микола І.

Географічні назви: Петербург, Москва, Кавказ, П'ятигорськ, річка Валерик, гора Машук.

Назва збірки: «Вірші М. Лермонтова».

Назви творів: «Герой нашого часу», «І нудно, і сумно...», «На дорогу йду я в самотині...», «Смерть Поета».

Літературознавчі терміни: вірш, поема, роман.

Ключові слова: школа юнкерів, Царське Село, вірші, заслання, Кавказ, слава, дуель.

Теми для доповідей і рефератів

- Мир і війна на Кавказі за часів М. Лермонтова.
- М. Лермонтов-художник.
- Оточення М. Лермонтова (вибране коло людей).
- М. Лермонтов очима художників.

ПРО ВІРШ «І НУДНО, І СУМНО...» (1840)

Лермонтов у своїх віршах сказав сучасній людині правду про «жалюгідний стан» її духу й совісті, — поколінню молодішньому, безвольному, що змирилося, живе без надії на майбутнє.

Іраклій Андроников

Це один із найбільш характерних для світовідчуття Михайла Лермонтова вірш. Написаний він у жанрі елегії. Лермонтовській елегії властиві уривчастість мови, трагічна напруженість інтонацій, діалогічність. Ця форма відповідала характерові думок і почуттів поета.

Зміст елегії — своєрідна сповідь ліричного героя, як завжди у Лермонтова, самотнього і збентеженого. Сповідь вилилась у діалог героя з самим собою. Побудований він за формулою: *теза — антитеза*:

«Кохати» — «Кохання навек — неможливе»¹.

«Бажання!..» — «Чи варто даремно і вічно бажать?». Контрастність увиразнює напруженість і суперечливість думок героя, а також сум'яття його почуттів.

Елегія складається з трьох частин. *Перша частина* — два перших рядки:

І нудно, і сумно! — і нікому руку подать,
Як горе у душу прилине...

Тут означено душевний стан ліричного героя — йому «і нудно, і сумно». Це почуття дало поштовх думці, що розвивається в основній частині елегії. Вона складається із двох віршів, кожен із яких містить завершене за змістом та інтонацією судження:

Кохати... кого ж бо? На час, на годину — дарма.
Кохання навек — неможливе...

Лермонтов звертається до глибоко значущих для нього понять: «бажання», «кохання», «радість», «пристрасть», «розсудок», «життя». На важливість цих філософсько-моральних категорій для поета вказує афористична форма їх по-

¹ Тут і далі переклад Миколи Терещенка.

дання, яка передбачає відточеність думки і слова. Афористичність і лаконічність стилю вказують також на прагнення героя підкорити свої почуття строгому розумові. Однак уривчастість мови (крапки, тире), її насиченість питальними й окличними реченнями свідчать про схвильованість ліричного героя, напруженість його думок і почуттів:

Бажання!.. Чи варто даремно і вічно бажать?
А роки минають — найкращі хвилини!

Драматизм душевного стану ліричного героя підсилюють і підкреслюють антитези: «*на час, на годину*» — «*навік*»; «*і радість, і мука*».

До фіналу елегії відчай і почуття безвиході сягають трагічної межі й виливаються в такий самий висновок:

Й життя — як поглянеш на нього уважно навкруг —
Лиш жарт, де ні змісту, ні глузду немає!

Висновок не безпристрасний, він забарвлений «*холодним вниманием*» (так в оригіналі, а в перекладі не збережено), тобто з презирливою байдужістю. І це сказано про життя.

Чому ж з'явилась така елегія, котру Віссаріон Белінський назвав «*реквіємом*», тобто похоронною піснею всього життя? Як пояснював дослідник творчості Лермонтова Б. Ейхенбаум, неправильно думати, що поет говорить у віршах саме і тільки про себе. Ліричне «я» зовсім не являє собою відображення особистого життя, особистого характеру. Із самих настроїв, тим паче похмурих, ніякої справжньої поезії вийти не може. Поезія (як і будь-яка творчість) виникає на основі думки, спостережень, узагальнень і висновків, породжених духовним і розумовим досвідом, а не окремими настроями. Поет говорить у вірші не про своє особисте «я», а про людину свого часу, про навколишню дійсність. Саме таким був Лермонтов-поет. А в житті він не був людиною самотньою і похмурою, а навпаки — любив товариство, спілкування, був дотепним, жвавим. І душевний стан ліричного героя, виражений в елегії, — це не його, Лермонтова, внутрішній стан, а загальний стан мислячих людей 30-х років XIX століття, що були пригнічені відсутністю громадського життя і прагнули корисної діяльності.

До Лермонтова не було в російській літературі таких глибоких роздумів про життя й поведінку кожної окремої людини і покоління в цілому. Спадкоємець Байрона і Пушкіна — Лермонтов — привніс у російську поезію новий характер, що вплинув на весь її подальший розвиток.

Своєрідність вірша «І нудно, і сумно...»:

- рід — лірика;
- жанр — елегія;
- розмір — різностопний амфібрахій;
- композиція — три частини;
- контрастна лексика;
- діалог героя з самим собою;
- афористичність;
- тема самотності, мотив безвиході;
- поєднання емоційного й інтелектуального начал;
- почуття і роздуми ліричного героя як відображення роздумів про питання життя покоління людей 30-х років XIX століття.

Запитання й завдання

1. Схарактеризуйте внутрішній стан ліричного героя елегії. Як автор його передає?
2. Чим зумовлені скарги ліричного героя? На що він нарікає?
3. Поясніть вислови: «горе у душу прилине»; «минулого й сліду нема»; «Що пристрасті? Скоро вогонь їх солодких недуг/При слові розсудку згасає».
4. Доведіть, що в елегії поєднано два начала: емоційне й інтелектуальне.
5. Яку функцію в елегії виконує діалог? У чому його своєрідність?
6. Наскільки закономірний висновок фінальних рядків елегії?
7. У чому полягає таємниця особливої задушевності елегії?

1. Складіть план статті про елегію М. Лермонтова.
2. Що таке композиція? Поясніть композицію елегії «І нудно, і сумно...». Яка її роль у передачі змісту?
3. Як називається трискладовий віршовий розмір з наголосом на другому складі?
4. Проведіть конкурс «Хто краще знає теорію літератури?», визначивши, чим відрізняються поняття:
 - елегія — епітафія;
 - розмір — рима;
 - строфа — куплет;
 - епіграф — епітет;
 - антитеза — анафора;
 - ліричний герой — автор;
 - метафора — метаморфоза;
 - діалог — монолог;
 - афоризм — архаїзм.

Для відповіді скористайтеся словником літературознавчих термінів. Які з цих понять використовуються в елегії Лермонтова?

1. Зверніться до теми «Дж. Н. Г. Байрон» і знову прочитайте його вірш «Душа моя мрачна...» у перекладі М. Лермонтова. Порівняйте його з елегією «І нудно, і сумно...». Зверніть увагу на провідну інтонацію творів та їхні фінали. Чи могли б ви пояснити, чому Лермонтов переклав саме цей твір Байрона? Чи наслідував російський поет англійського?

2. Порівняйте елегії О. Пушкіна «До моря» і М. Лермонтова «І нудно, і сумно...». У чому подібність і відмінність настроїв, створених ними?

1. Знайдіть у тексті елегії «І нудно, і сумно...» цитати, що ілюструють її основні риси.

2. Знайдіть у тексті приклади контрастної лексики.

3. Доберіть власні антитези до слів *пристрасті, бажання, кохання, навів, радість*.

4. Назвіть слова, що визначають інтонацію елегії.

5. Намалюйте схему *амфібрахія*. За необхідності скористайтеся словником літературознавчих термінів.

6. Випишіть із тексту елегії *афоризми*.

1. Яким ви уявляєте ліричного героя елегії «І нудно, і сумно...»? Усно опишіть його.

2. Закінчіть речення: «Елегія «І нудно, і сумно...» для тих, хто...»

3. Прочитавши вірш «І нудно, і сумно...», поставте своє запитання поету.

1. У чому трагічність світовідчуття ліричного героя вірша?

2. В. Белінський дав таку характеристику елегії Лермонтова: «*Реквієм усіх надій, усіх почуттів людських*». Дайте коментар до цього висловлювання.

3. Чи можна ліричне «я» ототожнювати з особистим життям і характером поета? Чому?

4. У поезії поєдналися риси *соціальної, філософської та любовної елегії*. Доведіть чи заперечте це твердження.

5. Сформулюйте запитання до статті про вірш Лермонтова і до епіграфа, дібраного до неї. Прокоментуйте їх.

6. У чому виявилася поетична майстерність Лермонтова в елегії «І нудно, і сумно...»?

Прочитайте мовою оригіналу

* * *

И скучно, и грустно, и некому руку подать

В минуту душевной невзгоды...

Желанья!.. что пользы напрасно и вечно желать?..

А годы проходят — все лучшие годы!

Любить... но кого же?.. на время — не стоит труда,

А вечно любить невозможно...

В себя ли заглянешь? — там прошлого нет и следа;
И радость, и муки, и всё так ничтожно...

Что страсти? — ведь рано иль поздно их сладкий недуг
Исчезнет при слове рассудка;
И жизнь, как посмотришь с холодным вниманьем вокруг, —
Такая пустая и глупая шутка...

Запитання й завдання

1. Дайте лексичний коментар до словосполучень «холодное внимание», «холодный сон», «сладкий недуг», «сладкий голос». Аргументуйте свою думку.
2. Випишіть з оригіналу елегії влучні слова і словосполучення.

1. Назвіть ім'я перекладача елегії українською мовою. Наскільки точно він передав зміст оригіналу?
2. Чи збережено авторські образи?
3. Чи передає переклад ритмічну і звукову організацію елегії?

ПРО ВІРШ «НА ДОРОГУ ЙДУ Я В САМОТИНІ...» (1841)

Цю елегію було написано за кілька днів до загибелі поета: **Михайло Лермонтов** навіть не підозрював, що цей вірш — його поетичний заповіт.

Ліричний герой — *самотній мандрівник*. Тому тема дороги звучить уже в першому рядку. Але це не якась

Исаак Левитан.
Осенний день.
Сокольники. 1879 р.

конкретна, побутова дорога (стежка), а життєвий шлях (напрямок життя), який герой бачить перед собою, що й уточнюється вже в наступному рядку — «*крем'яна в тумані путь блищить*»¹. Зазначимо, що епітет «крем'яна» пов'язаний не стільки з матеріалом (кремінь), скільки зі складністю майбутнього шляху («блищить», тобто ще неясний, лише вгадується, бачиться героєві попереду). Свій шлях герой бачить десь у небесах — в «пустині». І це не конкретна пустеля. Слово вживається в переносному (метафоричному) значенні і позначає воно безмежний і безлюдний простір, тільки Богові

¹ Тут і далі переклад Максима Рильського.

підвладний — «Бога слухає пустиня». У цій пустині панує гармонія та злагода («зоря з зорею гомонить»), спокій і розміреність («спить земля»), а також краса («небеса прекрасні»). В описі нічної природи є барви («путь блищить», «в промінні голубім»), але наголошується не на них, а на стані природи («тихо», «спить земля», «зоря з зорею гомонить»).

Спокійний, урівноважений ритм природи підкреслений неквапливим ритмом поетичних рядків.

У шостому рядку тема природи уривається, на що вказують крапки в його кінці («спить земля в промінні голубім...»). Відходить тиша, спокій — і з'являється голос тривоги і сум'яття. Він лине від ліричного героя. Його роздуми вголос складають зміст другої частини елегії, збудованої за принципами психологічного паралелізму. Герой запитує: «Чом же серце з болю завмирає?», і сам же відповідає. Відповіді сповнені драматизму («Жду чого? Жалію я за чим?»). Думка ліричного героя спрямована до свого серця, душі. Він вслухається в себе і намагається збагнути власну душу, зрозуміти, чого ж він хоче. І з жалем (це відчувається в тональності рядків) змушений зізнатися:

Мрією не тішусь я пустою,
Днів не жаль, що більш не розцвітуть;
Я жадаю волі та спокою!
Я б хотів забутись і заснуть!

Драматизм внутрішнього життя героя стає очевидним завдяки контрасту з природою. Там, пригадаємо, абсолютна гармонія. А тут — в душі людини — сум'яття і надрична туга («серце з болю завмирає»), тобто повна дисгармонія. Автор дає читачеві можливість її відчутти через запитання, знаки оклику, крапки, якими він насичує текст, а також через повтор: «Жалію я за чим?» — «Днів не жаль...»; «Хотів... заснуть!» — «Навік заснути...»

Чи є вихід для героя? Друга половина елегії — відповідь на це запитання. «Я жадаю волі і спокою», — говорить герой (промовляє тими самим словами, що й ліричний герой Пушкіна («На свете счастья нет, / Но есть покой и воля»). Бажання «забутись і заснуть» — це не вмерти «холодним сном могили...», а віднайти той спокій і вмиротвореність, ту гармонію, що є в природі. Вона необхідна для того, «щоб живі дрімали в серці сили», щоб не залишали почуття («про кохання

Сергій Аммосов. Лісова галявина. 1867 р.

Своєрідність вірша «На дорогу йду я в самотині...»:

- рід — лірика;
- жанр — елегія;
- розмір — п'ятистопний ямб з анапестом;
- пісенна інтонація;
- композиція — дві частини;
- тема дороги і самотності;
- ліричний герой — мандрівник;
- *метафоричність*;
- світ як обсолютна Божественна гармонія;
- внутрішнє життя ліричного героя як *антитеза* до величного світу природи;
- любов і природа — головні цінності.

ніжний спів лунав») і щоб блаженство спілкування з природою стало реальністю:

Наді мною темний дуб зелений
Щоб схилився й листям розмовляв.

Кохання і єднання з природою — головні цінності лермонтовського ліричного героя, а щоб їх віднайти, потрібні «воля та спокій».

Останній рядок елегії насправді не останній, тому що «він залишає за собою, як луна, довгий гул — слід відлуналої музики» (Самуїл Маршак).

Елегія «На дорогу йду я в самотині...» була однією з найулюбленіших поезій Тараса Шевченка.

Запитання й завдання

1. У якому значенні вживаються в елегії слова *дорога* і *путь*?
2. Який світ відкрився ліричному героєві? Що вказує на гармонійність облаштування цього світу? Якій силі він підвладний?
3. Визначте стан душі ліричного героя на початку поезії. Якими художніми засобами користується автор, щоб передати його?
4. Чого шукає герой? Як ви розумієте слова: «Я жадаю волі та спокою»? Що означають слова: «Я б хотів... заснути»?
5. Назвіть головні образи останньої строфи. Прокоментуйте її.
6. З яким почуттям ви прочитали фінальні рядки елегії?

1. Дайте визначення поняття *елегія*. Доведіть, що вірш «На дорогу йду я в самотині...» — елегія.
2. Дайте визначення поняття *ліричний герой*.
3. Назвіть основні риси елегії «На дорогу йду я в самотині...». Проілюструйте їх прикладами з тексту.

1. Випишіть із елегії *епітети* і *метафори*, з'ясуйте їхнє смислове значення.
2. Випишіть із тексту елегії ті слова і словосполучення, які ви внесли б до скарбнички вашої пам'яті.

3. Підготуйтеся до конкурсу виразного читання поезії «На дорогу йду я в самотині...».

1. Підготуйте короткий письмовий роздум за темою «Ліричний герой елегії «На дорогу йду я в самотині...». Яким я його уявляю?»

2. Подумайте, що переважає в елегії — живопис чи музика?

3. Підготуйте виступ на 1—2 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Елегію «На дорогу йду я в самотині...» треба розуміти так...».

1. Де ліричний герой елегії Лермонтова побачив взірць абсолютної гармонії? У чому вона виявилася?

2. Яким уявляє свій шлях ліричний герой?

3. Які цінності для нього найдорожчі? Де герой шукає «волі» та «спокою»?

Прочитайте мовою оригіналу

* * *

1

Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремнистый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет Богу,
И звезда с звездою говорит.

2

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? жалею ли о чём?

3

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!

4

Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так заснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб, дыша, вздымалась тихо грудь;

5

Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне сладкий голос пел,
Надо мной чтоб, вечно зеленея,
Тёмный дуб склонялся и шумел.

Запитання й завдання

1. Укладіть за текстом елегії словник Лермонтова.
2. Випишіть із тексту афористичні слова і словосполучення.

1. Знайдіть у тексті основні образи фіналу. Наскільки точно їх передано?
2. Простежте, чи зберігає перекладач наспівну інтонацію, ритм твору.
3. Чи вдалося перекладачеві передати настрій і зміст оригіналу?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: М. Лермонтов, М. Терещенко, М. Рильський.
Назви творів: «І нудно, і сумно...», «На дорогу йду я в самотині...».

Літературознавчі терміни: елегія, ліричний герой, вірш, епітет, метафора, композиція, антитеза, паралелізм.

Жанр: елегія.

Вислови: «На дорогу йду я в самотині...»; «І зоря з зорею гомонить...»; «Я жадаю волі та спокою...»; «Мрію не тішусь я пустою...»; «І нудно, і сумно! — і нікому руку подати...».

Теми для доповідей і рефератів

- Історія створення й аналіз вірша «Смерть Поета».
- Лірика М. Лермонтова як історія душі поета.
- М. Лермонтов про покликання поета і поезії («Смерть Поета», «Поет», «Пророк», «Не вір собі», «Не хочу я, щоб світ цей знав...»).
- Тема батьківщини в ліриці М. Лермонтова («Бородіно», «Хмари», «Батьківщина», «Прощай, немилая Росіє...», «Як часто у юрбі строкатій, гомінок...»).

ПРО РОМАН «ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ» (1840)

Глибоке відчуття дійсності, багатство змісту, знання людського серця і сучасного суспільства... самотність і оригінальність — ось якості цього твору, що представляє собою цілком новий світ мистецтва...

Віссаріон Белінський

У травні 1840 року, перед від'їздом Михайла Лермонтова у друге кавказьке заслання, побачив світ його роман «Герой нашого часу». У 1841 році вийшло друге видання роману вже з передмовою автора, в якій він зазначив: *«Герой Нашого Часу, шановні панове мої, справді-таки портрет, але не однієї людини: це портрет, складений з вад усього нашого покоління, в повному їх розвитку».*

У портреті героя Лермонтова цікавила *«історія душі людської»*. Віссаріон Белінський, один із сучасників поета, так

Л. Фейнберг.
Портрет Печоріна. 1941 р.

передає авторський задум: «В основній ідеї роману лежить важливе питання про внутрішню людину».

Жанр: «довгий ланцюг повістей». «Герой нашого часу» — роман, але особливий. Він складається з п'яти самостійних повістей. В основі кожної з них — важлива для душевного світу головного героя подія. Печорін — наскрізний герой, що об'єднує повісті в єдине ціле — роман.

«Герой нашого часу» — роман морально-психологічний. Психологія героя, наділеного типовими рисами своєї епохи (післядекабристської) і свого оточення (дворянсько-офіцерського), а також якостями суто

індивідуальними, — в центрі твору. Але в той же час «Герой нашого часу» є соціальним романом, одним із шедеврів російської класики, де майже бульварна захопливість не заважає дослідженню тонких філософських концепцій. Таким чином можна сказати, що «під виглядом одного роману Лермонтов написав кілька...» (П. Вайль).

Композиція: хронологія подій і хронологія розповіді. Частини роману «розміщені згідно з необхідністю» (В. Белінський). Ця «необхідність» для автора полягала в тому, щоб знайти оптимальний шлях розкриття психології свого сучасника, той шлях, який давав би змогу показати його з різних точок зору і в певній послідовності. Такий підхід визначив своєрідність композиції роману: хронологія подій, учасником яких був герой, (*фабула*) не збігається з хронологією розповіді про них (*сюжет*). Якщо розмістити події в тій послідовності, в якій вони відбувались у житті Печоріна, то вийде наступна картина:

1. Печорін, висланий із Петербурга (за що, Лермонтов не повідомляє), їде на Кавказ. По дорозі до місця служби зупиня-

Морально-психологічний роман — різновид роману. Відображає психологічну складність як окремої людської особистості, так і людських взаємин у цілому в поєднанні з осмисленням моральних проблем.

ється в Тамані, де стає свідком «нечистих» справ контрабандистів («Тамань»).

2. Після участі в бойових діях (де і як воював Печорін, Лермонтов не повідомляє) він приїжджає лікуватися на води до П'ятигорська. Тут зустрічається з княжною Мері та бере участь у дуелі з Грушницьким («Княжна Мері»).

3. За дуель Печоріна відправляють у віддалену фортецю під начало Максима Максимовича. Звідти головний герой їде на два тижні у козачу станицю, держить фатальне парі з Вуличем. Вулич гине («Фаталіст»).

4. Повернення Печоріна до фортеці. Викрадання і загибель черкешенки Бели («Бела»).

5. Друга зустріч Печоріна з Максимом Максимовичем (через п'ять років) по дорозі з Петербурга до Персії («Максим Максимович»).

6. Звістка про смерть Печоріна по дорозі до Персії (Передмова до «Журналу Печоріна»).

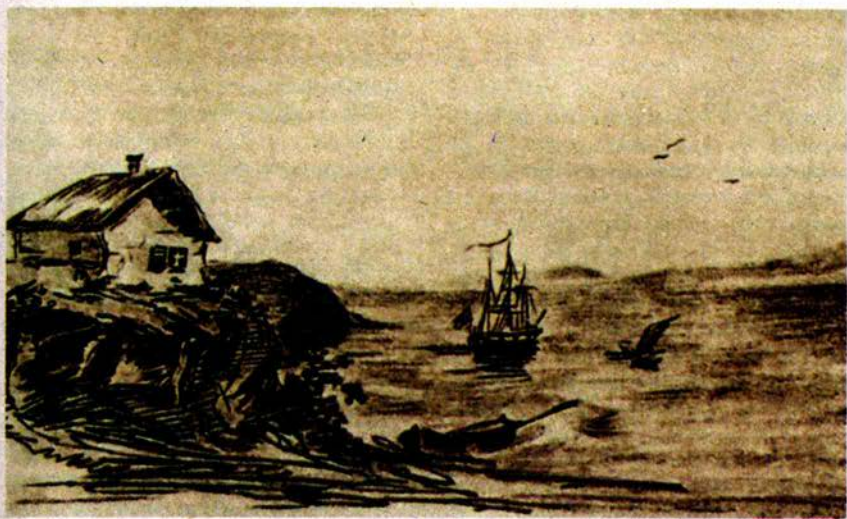
У такій послідовності розгорталися події в житті Печоріна, але читач довідується про них в іншій послідовності. Порівняємо ф а б у л у й с ю ж е т роману «Герой нашого часу»:

Послідовність подій у житті героя (фабула)	Послідовність викладу подій у творі (сюжет)
1. «Тамань». 2. «Княжна Мері». 3. «Бела» (початок). 4. «Фаталіст». 5. «Бела» (закінчення). 6. «Максим Максимович».	1. «Бела». 2. «Максим Максимович». 3. «Журнал Печоріна»: а) Передмова; б) «Тамань»; в) «Княжна Мері»; г) «Фаталіст».

Чому Лермонтов порушує послідовність подій? І чому він взагалі опустив період дитинства, юності героя, описи його сім'ї та оточення? Справа в тому, що письменник не ставив перед собою завдання розповісти історію людського життя. Він мав іншу мету — розкрити «історію душі людської». Лермонтов шукав і знайшов таку форму, яка давала йому змогу «перемкнути» увагу із зовнішніх подій життя героя на його

Фабула (лат. fabula — розповідь, історія) — ланцюг подій, розкрити у сюжеті, в їхній хронологічній послідовності.

Сюжет (франц. sujet — предмет) — подія чи кілька пов'язаних між собою подій, які складають основу твору.

Михайло Лермонтов. Тамань. 1837 р.

внутрішнє життя. Тому спочатку повідомляється про наслідки подій, а потім про їхні *причини*. При цьому кожному подію піддано аналізу й самоаналізу з боку героя.

Хто веде розповідь? Увесь роман від початку до кінця написано від першої особи — від початкової фрази: «Я їхав перепряжними з Тифліса»¹ до останньої: «Більше я від нього нічого не міг добитися...» Але це «я» не однієї людини, а трьох. Саме вони й ведуть розповідь про Печоріна — теж у певній послідовності:

1. Про Печоріна розповідає Максим Максимович («Бела»).
2. Про Печоріна розповідає автор-оповідач.
3. Про Печоріна розповідає сам Печорін («Журнал Печоріна»).

Максим Максимович — штабс-капітан із забутої Богом фортеці першим розпочинає розповідь про Печоріна. Веде він її доброзичливо, хоча Печорін і чужий йому як за духом, так і за вихованням.

Після нього слово переходить до *автора-оповідача*. Не слід ототожнювати його з Лермонтовим, хоч оповідач теж офіцер і літератор. До того ж Лермонтов іноді наділяє його своїми думками.

І оповідач, і Максим Максимович дивляться на Печоріна збоку, тому й бачать тільки зовнішній бік його життя. А сам Печорін говорить про себе: «В мені дві людини: одна живе в

¹ Тут і далі переклад Олексія Кундзіча.

повному розумінні цього слова, друга мислить і судить її...» Тобто в ньому живуть внутрішня і зовнішня людина. Внутрішній Печорін поступово розкривається у своїх власних розповідях («Журнал Печоріна»). Розкривається в думках, почуттях, скаргах, прагненнях, сумнівах... І це саморозкриття завершується багатозначним «віршем у прозі». Смысл його літературознавці (зокрема Б. Ейхенбаум) виводять за межі стосунків із конкретними героями: «Я, як матрос, народжений і зрослий на палубі розбійницького брига: його душа зжилася з бурями й битвами, і, викинутий на берег, він нудьгує і журить, хай хоч як мантий його тінистий гай, хай як світить йому мирне сонце; він ходить собі цілий день по прибережному піску, вслухається в одноманітний гомін прибою і вдивляється в імлісту далину: чи не майне там на блідій лінії, що віддаляє синю безодню від сірих хмарин, жадане вітрило, що спочатку скидається на крило морської чайки, але дедалі віддаляється від піни валів і рівним бігом наближається до пустинної пристані... Однак великих битв і бур йому не дочекається, — і найбільше — що він знову, як це було вже не раз, буде зазирати в очі смерті і не загине».

Зміна оповідачів, з одного боку, відмежовує зовнішнє життя героя від життя внутрішнього, а з іншого — дає змогу читачеві побачити його ніби відображеним у різних дзеркалах. Причому, жодне з цих відображень, взятих окремо, не дають Печоріну вичерпної характеристики. Тільки в сукупності вони розкривають його суперечливу вдачу.

Усі характери роману сходяться до головного героя *Печоріна*. Одні з них співвіднесені з ним за контрастом, відтінюючи собою своєрідність його душі, інші — за схожістю:

Л. Фейнберг. Печорін та мандрівний офіцер. 1941 р.

образ Печоріна супроводжує галерея двійників, героїв другого плану.

Печорін і контрастні образи. *Контрастні образи* — це ті, що підходять під визначення «простих» людей і жіночі персонажі роману.

Максим Максимович. Маючи середній офіцерський чин, він, безсумнівно, належав до «простих» людей. Небагатий, без знайомств і зв'язків у столиці, він мав мало надій на просування по службі, хоча його груди були завішані нагородами. Схоже, Максим Максимович давно вже змирився зі своїм становищем і сприймав життя таким, яке воно є. Без роздумів він чесно виконував свій «обов'язок». Царю Миколі I, який прочитав цей роман, саме вірний, розсудливий служака Максим Максимович (суто російський тип) сподобався більше за головного героя: *«Я сподівався і радів з того, що саме він і буде героєм наших днів»*, — писав цар.

Довгий час Максим Максимович живе серед горців, добре знає їхній побут, звичаї і намагається до них пристосуватися. Але розуміючи чужих, він не в змозі зрозуміти і розгадати співвітчизника, такого, як і він сам, офіцера. Печорін постає в його очах людиною *«з великими дивацтвами»*. А коли оповідач спробував пояснити Максимові Максимовичу психологію людей, подібних до Печоріна, той все одно *«не зрозумів цих тонкощів, похитав головою і посміхнувся лукаво: «А все, певно, французи завели моду нудьгувати?»*

Остання зустріч Максима Максимовича з Печоріним більш ніж красномовно підкреслює прірву між ними. Вони ніби й раді бачити один одного після п'ятирічної розлуки (особливо Максим Максимович), але розмовляти їм нема про що... Саме Максимові Максимовичу належить об'єктивна, але зовнішня характеристика Печоріна.

Печорін і «чесні» контрабандисти. *«Тамань — жалюгідненьке місто, найгірше з усіх приморських міст Росії. Я там мало не помер з голоду, та ще й на додачу мене хотіли втопити»*, — читаємо запис у журналі Печоріна. Коли доля випадково звела його з контрабандистами, він і подумати не міг про те, що слід було б їх остерігатися. Навпаки, почувши чужу таємницю, він підглядає, підслуховує, погрожує. Навіщо ж йому таємниця людей, котрих він вперше бачить? Для себе. Йому були цікаві нові люди, їхнє життя, сподобалася йому й таємнича дівчина (він називав її *«ундіною»* — русалкою). Що ж із його допитливості вийшло? Дівчина, прикинувшись закоханою, ледве не втопила Печоріна. Сліпий хлопчик, що допомагав контрабандистам, обікрав його. Печорін несподівано для себе став іграшкою в їхніх руках і зазнав фіаско. Але

контрабандисти теж постраждали від того, що доля звела їх із Печориним. Дівчина і головний контрабандист Янко покидають рідні місця. Сліпий безпорадний хлопчик залишився сам з такою ж безпомічною старою. Коли він заплакав, Печорін запитав себе: *«І нащо було долі кинути мене в мирний гурток чесних контрабандистів? Як камінь, кинутий на гладеньке плесо, я стривожив іній спокій і, як камінь, мало сам не пішов на дно!»*

У сутичці з контрабандистами Печорін виявив себе людиною сміливою, вольовою і діяльною. Через свою запальну вдачу і втручається він у чуже життя, руйнуючи чиєсь щастя. Робить те, що йому в глибині душі зовсім не потрібне. Навіщо? Тому що не може знайти гідного застосування для своїх сил і характеру.

Печорін і жінки. Свою жадобу діяльності Печорін зосередив на коханні. Його стосунки з жінками в основі всіх повістей роману. В «Белі» він закохує в себе «дику» дівчину і добивається взаємності. У «Княжні Мері» Печорін закохує в себе вже світську дівчину і в той же час відповідає на почуття іншої дами. В «Тамані», як уже зазначалося, його захоплює романтичний образ дівчини-контрабандистки.

У взаємостосунках із жінками Печорін напускає на себе демонічний вигляд і промовляє у відповідному стилі. Ось його монолог перед закоханою в нього Мері: *«Я був ладен любити цілий світ, — мене ніхто не зрозумів, і я вивчився ненавидіти. Моя безбарвна молодість минула в боротьбі з собою і зі світом: вони там і померли»*. Його кохання майже завжди було не щирим, а керованим: розумом (з Мері), примхою (з Белою), миттєвим поривом (з дівчиною-контрабандисткою). Може, тільки з Вірою він жив почуттями. У коханні Печорін завжди прагнув володарювати: *«Перше моє задоволення —*

Будинок-музей
М. Лермонтова в Тамані

Интер'єр будинку-музею
М. Лермонтова в Тамані

...викликати до себе почуття любові, відданості і страху — хіба це не є першою ознакою і найбільшим тріумфом влади?» Волі Печоріна, незважаючи на різницю характерів, виховання, способів життя, підкорялися всі жінки. Всі вони були готові на будь-які жертви заради нього. Він же ніколи й нічим не жертвував задля них.

У стосунках із жінками виявилася найвідразливіша риса особистості Печоріна — безмежний *егоцентризм*¹, завдяки якому все його життя виявилось марним.

Печорін і його двійники. Якості Печоріна розкриваються і в порівнянні його з героями, подібними до нього тією чи іншою мірою.

Грушницький — «карикатура на Печоріна». Він старий знайомий Печоріна і навіть приятель, якого той пізніше вб'є на дуелі.

Грушницький — романтично налаштований молодий чоловік, що грає високе почуття, виняткові страждання. Його мета — справити враження на оточення і, перш за все, на княжну Мері. Заради цього він видумує собі красиву роль і не цінує того, що вже має. А має він *«георгіївський солдатський хрестик»*, який можна було заслужити тільки *«в ділі»*. Грушницький поранений — отже, брав участь у боях.

Наліт позерства є й у Печоріна. Він теж хоче виділитися. Звідси — театральні ефекти, черкеські бурки, підвищена увага до власної зовнішності. Схожість Печоріна і Грушницького особливо помітна в тих випадках, коли вони неусвідомлено грають одну роль. Печорін — справжній сучасний демон (у стосунках із жінками). Коли ж демонічний вигляд на себе напускає Грушницький, це смішно. Грушницький з усіх сил домагається уваги княжни Мері. Печорін робить те ж саме, але всім своїм виглядом показує, що вона його зовсім не цікавить.

Іноді вони навіть говорять однаковими словами. Ось висловлювання Грушницького: *«Ця горда знать дивиться на нас, арміїців, як на дикунів. І що їм до того, чи є розум під нуме-*

Валентин Серов.
Бела. 1891 р.

¹ *Егоцентризм* (лат. ego — я і centrum — центр) — крайня форма егоїзму.

Михайло Врубель.
Дуель. 1890 р.

рованим кашкетом і серце під товстою шинеллю?» А ось що говорить Печорін: «... зустрічати під нумерованим гудзиком палке серце і під білим кашкетом освічений розум».

Вся різниця у тому, що гудзик помінявся місцями з кашкетом. Почувши розумування Грушницького про шинель і серце, Печорін промовить, «посміхаючись: *«Бідна шинеля»*. З кого він сміється? З себе самого. Печоріна дратує, що людина, яку він не любить і не поважає, думає і говорить так само, як і він. *«Я відчуваю, що ми колись зіткнемося з ним на вузькій стежці, і одному з нас не минути лиха»*, — скаже Печорін. Це визнання — ще одне свічення того,

що він відчував свою схожість із Грушницьким, і це його дратувало.

І все-таки, попри деяку їхню спорідненість, вони різні. У Грушницького є всі негативні риси Печоріна: егоїзм, самозамилування, відсутність простоти і жодної його позитивної якості. Печорін у конфлікті з суспільством і з самим собою, а Грушницький гармоніє з вульгарним товариством і задоволений собою.

Печорін відчуває в собі величезні сили, яким не знаходить застосування, а Грушницький жодних сил у собі не відчуває — він дрібний і навіть нікчемний. Але завдяки йому Печорін глибше пізнає самого себе.

Доктор Вернер — інтелектуальний двійник Печоріна. Доктор Вернер, на думку Печоріна, — *«людина варта уваги з багатьох поглядів»*. *«Він скептик і матеріаліст... а разом з тим і поет... хоч зроду не написав двох рядків вірша»*. Скептик — людина, що все піддає сумніву, «матеріаліст» — очевидно, означає ділова, практична людина. У Вернерові Печорін цінує, перш за все, ті якості, які притаманні йому самому чи яких він прагне набути. Грушницькому він не прощає схожості з собою, бо той — дрібна, поверхова людина, що наслідує моду. У Вернерові Печорін, навпаки, шукає подібності до себе, тому що Вернер — яскрава, цікава особистість. Багато часу проводили вони у словесних «дуелях», відчуваючи, що гідні один одного. Як і Печорін, Вернер мав критичний розум і злий язик. *«Ось нас двоє*

розумних людей, — говорить Печорін. — *Печальне для нас смішне, смішне — сумне, а взагалі, правду кажучи, ми до всього досить байдужі, крім самих себе*».

Як і Печорін, Вернер мав здатність проникати в сутність людей. Ще нічого не знаючи про взаємини Печоріна з Грушницьким, він передрікає їхнє зіткнення і те, що Грушницький загине від руки Печоріна. *«Я передчуваю, — сказав лікар, — що бідний Грушницький буде вашою жертвою»*.

Вернера на водах прозвали *Мефістофелем*. Печоріну, як уже зазначалося, теж подобається роль демона. Але, граючи демонічні ролі, вони непомітно для себе втягнулися у провінційні інтриги і стали вбивцями нерозумного, наївного, але не лихого Грушницького. Ось у що вилилися їхні розумні бесіди, тонка іронія, загострене самолюбство, знання *«всіх живих струн»* людського серця.

Вернер, як і Грушницький, подає Печоріна суб'єктивно — зсередини.

Печорін і поручник Вулич. У них є спільне. Обидва — фігури романтичні, мають неординарну зовнішність, обидва самотні, хоробрі, відчайдушні. Мають вони і спільну пристрасть — *«пристрасть до гри»*. Печорін грає власною долею і життям. Грає й Вулич, правда, тільки своїм життям. Але в суперечках про долю — вони супротивники. Вулич не сумнівається, що людська доля визначена наперед, і людина нічого на власний розсуд змінити не може. Така віра в долю називається *фаталізмом* (звідси й назва повісті — *«Фаталіст»*).

Д. Шмаринов.
Печорін на дивані. 1941 р.

П. Павлінов.
Фаталіст. 1938 р.

Печорін же переконаний, що в житті людини велику роль відіграє ще й її характер. Він вважає, що «*нема приречення*», що кожен сам має вирішувати свою долю. Така позиція близька людям з високорозвиненим почуттям внутрішньої свободи, незалежності.

«Герой нашого часу»: шлях від романтизму до реалізму. У кожного з персонажів роману свій Печорін. І ні один з них не зумів пояснити його особистість повною мірою. Навіть Печорін сам не розкриває себе повністю, тому що не завжди був щирим із самим собою, а, можливо, і не розумів себе до кінця.

Печоріна характеризує вся сукупність оцінок, у тому числі і його самого. Таке змалювання героя характерне для реалістичного роману.

Відсутність чітко виражених позитивних і негативних героїв — теж риса реалізму. В кожному з героїв Лермонтова є як привабливі, так і відразливі якості — цілком як у реальному житті.

Прагнення зрозуміти сучасну дійсність: її проблеми і закони, її вплив на особистість — теж характерне для реалізму і роману Лермонтова. Але, утверджуючи своїм романом реалізм, письменник не відмовився і від романтизму.

Місце дії в романі виняткове — це Кавказ. Тут багато можливостей (війна, горці, конфлікт звичаїв) для виявлення незвичайних героїв. Разом з тим романтичні картини в романі відтіняються цілком реалістичними описами природи й побуту.

Персонажі твору (Бела, Вулич, Янко, дівчина-контрабандистка) мають ознаки романтичних персонажів. Головний герой — Печорін теж багатьма своїми рисами схожий на романтичного героя. Він самотній, напускає на себе демонічний вигляд, викрадає одну дівчину і зваблює іншу, втручається у справи контрабандистів, обеззброює убивцю Вулича, вбиває суперника і врешті-решт помирає далеко від батьківщини. Словом, Печорін має повний набір рис байронічного героя.

Разом з тим, герой Лермонтова від нього докорінно відрізняється. Печорін має якість, якої в романтичного героя не було і бути не могло — *здатність до самоаналізу*. Але ця властивість не робить його більш зрозумілим ні читачеві, ні навіть самому собі. Інакше чим пояснити всі його запитання: «*Навіщо я жив? Для якої мети я народився?*», «*... чому я не хотів ступити на цей шлях, що його відкрила мені доля?*», «*... чи варто клопоту жити?*». Жодне з цих запитань не має відповіді.

Головна таємниця Печоріна — чому він такий, так і залишилася нерозкритою (За Юрієм Лотманом).

Своєрідність роману «Герой нашого часу»:

- рід — епос;
- жанр — роман, що складається з повістей, організованих навколо одного наскрізного героя;
- морально-психологічний роман з елементами філософського і пригодницького;
- композиція ґрунтується на порушенні хронологічної послідовності подій (невідповідність *сюжета* і *фабули*);
- розповідь від особи трьох оповідачів;
- реально-історичний контекст;
- печорінський тип — художнє відкриття Лермонтова;
- втілення в головному герої характерних рис людей 30-х років XIX ст.;
- поєднання зовнішнього і внутрішнього планів у зображенні головного героя;
- система героїв-двійників і контрастних героїв, що відтіняють основні риси головного героя;
- багатство проблематики: людина і доля, людина та її призначення, мета і смисл людського життя, свобода вибору і воля;
- поєднання елементів романтизму і реалізму.

Запитання й завдання

1. Відтворіть «історію» Печоріна. Знайдіть у романі початок «печорінських мандрів», їх продовження і фінал.
2. Назвіть оповідачів, що ведуть розповідь. Дайте кожному з них характеристику. Хто з них показує зовнішній, а хто — внутрішній бік життя Печоріна?
3. Перелічіть драматичні моменти життя Печоріна, змальовані в кожній із повістей. Якою мірою вони сприяють розкриттю його особистості?
4. Яким Лермонтов змальовує Печоріна? Доведіть, що це *психологічний портрет*. Яка його роль у пізнанні особистості героя?
5. Знайдіть у тексті *внутрішні монологи* Печоріна. Як вони його характеризують?
6. Що мав на увазі Печорін, коли говорив, що його «*душу зіпсував світ*»?
7. Як вибудовувалися взаємини Печоріна з Максимом Максимовичем, Вуличем, Вернером, Грушницьким? Знайдіть ключові слова, що характеризують стосунки з кожним із них.
8. Як вибудовувалися взаємини Печоріна з Белою, Мері, «ундіною», Вірою? Назвіть ключові слова, що характеризують стосунки з кожною з них. Навіщо Лермонтов проводить Печоріна через випробування коханням?
9. У чому полягала суть парі між Печоріним і Вуличем?

1. У чому жанрова своєрідність «Героя нашого часу»?
2. Дайте визначення поняттям *сюжет* і *фабула*. Коротко перекажіть сюжет і фабулу роману.

3. У чому полягає своєрідність композиції роману?
4. Визначте найважливіші моменти в житті Печоріна. Поясніть свій вибір.
5. Кого з персонажів роману можна віднести до двійників Печоріна? Чому?
6. Назвіть героїв-антиподів Печоріна. Яка їхня роль у розумінні особистості Печоріна?
7. Назвіть «четверте зайве» у кожній із груп:
 - Печорін, Грушницький, Максим Максимович, Вернер;
 - Бела, княжна Мері, Максим Максимович, Вулич.
8. Назвіть основні риси роману «Герой нашого часу». Прілюструйте їх цитатами з тексту.
9. Визначте риси *романтизму* і *реалізму* в романі.
10. Назвіть ім'я перекладача роману українською мовою.

1. Порівняйте послідовність подій у житті Печоріна з послідовністю, у якій вони викладені в романі. Чому автор побудував роман на розбіжностях сюжету й фабули?
2. З ким у Печоріна були суперечки? Чому вони виникали? Порівняйте учасників конфліктів.
3. Визначте місце Печоріна у товаристві на водах. Хто його друзі, вороги? Чому?
4. У чому схожість і відмінність образів Євгенія Онегіна і Печоріна? Під час відповіді використовуйте вислови: «Лермонтов, як і Пушкін...»; «Пушкін написав роман у віршах, а Лермонтов...»; «Герої належать до різних епох...»; «Героїв споріднює...»; «Але вони все-таки різні...»; «Лермонтов, на відміну від Пушкіна, показав героя...».

1. Знайдіть у словнику літературознавчих термінів визначення жанру *щоденник*. Що в романі можна назвати щоденником, а що — подорожніми нотатками?
2. Накресліть і заповніть таблицю «Події, учасником яких був Печорін».

У яких подіях брав участь	Де відбувалися події	Ставлення до подій

3. Підготуйте переказ одного з епізодів, де розкриваються стосунки Печоріна з однією з жінок (Белою, Мері, Вірою, «ундіною»). Доберіть заголовки до обраного епізоду.
4. Підготуйте коментоване читання однієї зі сцен:
 - перша зустріч Печоріна і Максима Максимовича;
 - бесіда Печоріна і Вернера;
 - парі Печоріна і Вулича.
5. Побудуйте схему «Герої-антиподи Печоріна і герої-двійники». Дайте коментар до схеми.

6. Які думки, висловлювання в романі привернули вашу увагу? Які з них співзвучні вашим думкам і почуттям? Випишіть деякі з них.
7. Підготуйте виразне читання фінального уривка з повісті «Княжна Мері» («*І тепер...*»).

1. Побудуйте асоціативний ряд до словосполучень «герой нашого часу» і «зайва людина».
2. Проведіть прес-конференцію «Лермонтов відповідає на запитання з приводу свого роману». Розподіліть ролі: 2—3 учні виконують роль письменника, інші ставлять запитання. Використайте передмову Лермонтова до роману.
3. Спробуйте домислити біографію Печоріна до зустрічі читача з ним (дитинство, юність, сім'я).
4. Підготуйте виступ на 2—3 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Досвід життя, прожитого Печоріним, може бути цікавим і сьогодні».
5. Напишіть статтю про одного з другорядних героїв роману для вашого «Словника літературних героїв».

1. Доведіть, що «Герой нашого часу» — психологічний роман.
2. Визначте основний конфлікт роману. Поясніть свій вибір:
 - конфлікт Печоріна зі світським товариством;
 - конфлікт Печоріна з самим собою;
 - конфлікт Печоріна з Грушницьким.
3. Чи вдалося Лермонтову розкрити «історію душі» героя? Якою вона вам відкрилась?
4. Відомому критикові XIX ст. Віссаріону Белінському належить таке висловлювання про Печоріна: «*Ви бачите людину з сильною волею, відважну, що не блідне ні перед якою небезпекою, що напрошується на бурі та тривоги...*» Чи погоджуєтеся ви з цим судженням? Аргументуйте свою думку.
5. Чи можна назвати Печоріна «зайвою людиною»? Що означає це визначення?
6. Чи можна вважати Печоріна фаталістом?
7. Чи можна сказати, позитивним чи негативним героєм є Печорін? Чи був у нього суддя?
8. Чому роман починається і закінчується у фортеці? Чи дає така кільцева композиція додаткову інформацію про головного героя?
9. Чи мав Лермонтов підстави назвати Печоріна Героєм Нашого Часу?
10. Чи є в образі Печоріна риси байронічного героя? Які саме?
11. Прочитайте епіграф до статті про роман і сформулюйте до нього якомога більше запитань. Наприклад: «*Що має на увазі Белінський, коли говорить про глибоке відчуття дійсності?*» Працюючи в парах, дайте відповіді на них.

ФАТАЛИСТ

Мне как-то раз случилось прожить две недели в казачьей станице на левом фланге; тут же стоял батальон пехоты; офицеры собирались друг у друга поочередно, по вечерам играли в карты.

Однажды, наскучив бостоном и бросив карты под стол, мы засились у майора С*** очень долго; разговор, против обыкновения, был занимателен. Рассуждали о том, что мусульманское поверье, будто судьба человека написана на Небесах, находит и между нами, христианами, многих поклонников; каждый рассказывал разные необыкновенные случаи *pro*¹ или *contra*².

— Всё это, господа, ничего не доказывает, — сказал старый майор, — ведь никто из вас не был свидетелем тех страшных случаев, которыми вы подтверждаете свои мнения?

— Конечно, никто, — сказали многие, — но мы слышали от верных людей...

— Всё это вздор! — сказал кто-то, — где эти верные люди, видевшие список, на котором назначен час нашей смерти?.. И если точно есть предопределение, то зачем же нам дана воля, рассудок? Почему мы должны давать отчёт в наших поступках?

В это время один офицер, сидевший в углу комнаты, встал и, медленно подойдя к столу, окинул всех спокойным и торжественным взглядом. Он был родом серб, как видно было из его имени.

Наружность поручика Вулича отвечала вполне его характеру. Высокий рост и смуглый цвет лица, чёрные волосы, чёрные пронизательные глаза, большой, но правильный нос, принадлежность его нации, печальная и холодная улыбка, вечно блуждавшая на губах его, — всё это будто согласовалось для того, чтобы придать ему вид существа особенного, не способного делиться мыслями и страстями с теми, которых судьба дала ему в товарищи.

Он был храбр, говорил мало, но резко; никому не поверяя своих душевных и семейных тайн; вина почти вовсе не пил, за молодыми казачками, — которых прелесть трудно постигнуть, не видав их, — он никогда не волочил. Говорили, однако, что жена полковника была равнодушна к его выразительным глазам; но он не шутя сердился, когда об этом намекали.

¹ *Pro* (лат.) — за.

² *Contra* (лат.) — проти.

Была только одна страсть, которой он не таил: страсть к игре. За зелёным столом он забывал всё и обыкновенно проигрывал; но постоянные неудачи только раздражали его упрямство. Рассказывали, что раз, во время экспедиции, ночью, он на подушке метал банк, ему ужасно везло. Вдруг раздались выстрелы, ударили тревогу, все вскочили и бросились к оружию. «Поставь ва-банк!» — кричал Вулич, не подымаясь, одному из самых горячих понтёров. «Идёт семёрка», — отвечал тот, убегая...

Когда он явился в цепь, там была уж сильная перестрелка. Вулич не заботился ни о пулях, ни о шашках чеченских: он отыскивал своего счастливого понтёра.

— Семёрка дана! — закричал он, увидев его наконец в цепи застрельщиков, которые начинали вытеснять из леса неприятеля, и, подойдя ближе, он вынул свой кошелёк и бумажник и отдал их счастливцу, несмотря на возражения о неуместности платежа. Исполнив этот неприятный долг, он бросился вперёд, увлёк за собою солдат и до самого конца дела прехладнокровно перестреливался с чеченцами.

Когда поручик Вулич подошёл к столу, то все замолчали, ожидая от него какой-нибудь оригинальной выходки.

— Господа! — сказал он (голос его был спокоен, хотя тоном ниже обыкновенного), — господа! к чему пустые споры? Вы хотите доказательств: я вам предлагаю испробовать на себе, может ли человек своевольно располагать своею жизнью, или каждому из нас заранее назначена роковая минута... Кому угодно?

— Не мне, не мне! — раздалось со всех сторон, — вот чудак! придёт же в голову!..

— Предлагаю пари, — сказал я шутя.

— Какое?

— Утверждаю, что нет предопределения, — сказал я, высыпая на стол десятка два червонцев — всё, что было у меня в кармане.

— Держу, — отвечал Вулич глухим голосом. — Майор, вы будете судьёю; вот пятнадцать червонцев: остальные пять вы мне должны, и сделаете мне дружбу, прибавить их к этим.

— Хорошо, — сказал майор, — только не понимаю, право, в чём дело и как вы решите спор?..

Вулич молча вышел в спальню майора; мы за ним последовали. Он подошёл к стене, на которой висело оружие, и наудачу снял с гвоздя один из разнокалиберных пистолетов; мы ещё его не понимали; но когда он взвёл курок и насыпал на полку пороха, то многие, невольно вскрикнув, схватили его за руки.

— Что ты хочешь делать? Послушай, это сумасшествие! — закричали ему.

К. Савицкий. Фаталист. 1891 г.

— Господа! — сказал он медленно, освобождая свои руки, — кому угодно заплатить за меня двадцать червонцев?

Все замолчали и отошли.

Вулич вышел в другую комнату и сел у стола; все последовали за ним: он знаком пригласил нас сесть кругом. Молча повиновались ему: в эту минуту он приобрёл над нами какую-то таинственную власть. Я пристально посмотрел ему в глаза; но он спокойным и неподвижным взором встретил мой испытующий взгляд; и бледные губы его улыбнулись; но, несмотря на его хладнокровие, мне казалось, я читал печать смерти на бледном лице его. Я замечал, и многие старые воины подтверждали моё замечание, что часто на лице человека, который должен умереть через несколько часов, есть какой-то странный отпечаток неизбежной судьбы, так что привычным глазам трудно ошибиться.

— Вы нынче умрёте! — сказал я ему. Он быстро ко мне обернулся, но отвечал медленно и спокойно:

— Может быть, да, может быть, нет...

Потом, обратясь к майору, спросил, заряжен ли пистолет. Майор в замешательстве не помнил хорошенько.

— Да полно, Вулич! — закричал кто-то, — уж, верно, заряжен, коли в головах висел; что за охота шутить!..

— Глупая шутка! — подхватил другой.

— Держу пятьдесят рублей против пяти, что пистолет не заряжен! — закричал третий.

Составилось новое пари.

Мне надоела эта длинная церемония.

— Послушайте, — сказал я, — или застрелитесь, или повесьте пистолет на прежнее место, и пойдёте спать.

— Разумеется, — воскликнули многие, — пойдёте спать.

— Господа, я вас прошу не трогаться с места! — сказал Вулич, приставив дуло пистолета ко лбу. Все будто окаменели.

— Господин Печорин, — прибавил он, — возьмите карту и бросьте вверх.

Я взял со стола, как теперь помню, червонного туза и бросил кверху: дыхание у всех остановилось; все глаза, выражая страх и какое-то неопределённое любопытство, бегали от пистолета к роковому тузу, который, трепеща на воздухе, опускался медленно; в ту минуту, как он коснулся стола, Вулич спустил курок... осечка!

— Слава Богу! — вскрикнули многие, — не заряжен...

— Посмотрим, однако ж, — сказал Вулич. Он взвёл опять курок, прицелился в фуражку, висевшую над окном; выстрел раздался — дым наполнил комнату. Когда он рассеялся, сняли фуражку: она была пробита в самой середине, и пуля глубоко засела в стене.

Минуты три никто не мог слова вымолвить; Вулич преспокойно пересыпал в свой кошелёк мои червонцы.

Пошли толки о том, отчего пистолет в первый раз не выстрелил; иные утверждали, что, вероятно, полка была засорена, другие говорили шёпотом, что прежде порох был сырой и что после Вулич присыпал свежего; но я утверждал, что последнее предположение несправедливо, потому что я во всё время не спускал глаз с пистолета.

— Вы счастливы в игре, — сказал я Вуличу...

— В первый раз отроду, — отвечал он, самодовольно улыбаясь, — это лучше банка...

— Зато немножко опаснее.

— А что? вы начали верить предопределению?

— Верю; только не понимаю теперь, отчего мне казалось, будто вы непременно должны нынче умереть...

Этот же человек, который так недавно метил себе преспокойно в лоб, теперь вдруг вспыхнул и смутился.

— Однако ж довольно! — сказал он, вставая, — пари наше кончилось, и теперь ваши замечания, мне кажется, неуместны... — Он взял шапку и ушёл. Это мне показалось странным — и недаром!..

Скоро все разошлись по домам, различно толкуя о причинах Вулича и, вероятно, в один голос называя меня эгоистом, потому что я держал пари против человека, который хотел застрелиться; как будто он без меня не мог найти удобного случая!..

«Знаешь, что случилось?» — сказали мне в один голос три офицера, пришедшие за мною; они были бледны как смерть.

— Что?

— Вулич убит.

Я остолбенел.

— Да, убит! — продолжали они, — пойдём скорее.

— Да куда же?

— Дорогой узнаешь.

Мы пошли. Они рассказали мне всё, что случилось, с примесью разных замечаний насчёт странного предопределения, которое спасло его от неминуемой смерти за полчаса до смерти. Вулич шёл один по тёмной улице; на него наскочил пьяный казак, изрубивший свинью, и, может быть, прошёл бы мимо, не заметив его, если б Вулич, вдруг остановясь, не сказал: «Кого ты, братец, ищешь?» — «Тебя!» — отвечал казак, ударив его пашкой, и разрубил его от плеча почти до сердца... Два казака, встретившие меня и следившие за убийцей, подоспели, подняли раненого, но он был уже при последнем издыхании и сказал только два слова: «Он прав!» Я один понимал тёмное значение этих слов: они относились ко мне; я предсказал невольно бедному его судьбу; мой инстинкт не обманул меня: я точно прочёл на его изменившемся лице печать близкой кончины.

После всего этого как бы, кажется, не сделаться фаталистом? Но кто знает наверное, убеждён ли он в чём или нет? И как часто мы принимаем за убеждение обман чувств или промах рассудка!..

Я люблю сомневаться во всём: это расположение ума не мешает решительности характера — напротив, что до меня касается, то я всегда смелее иду вперёд, когда не знаю, что меня ожидает. Ведь хуже смерти ничего не случится; а смерти не минует!

Запитання й завдання

1. У чому суть висловлювань Вулича й Печоріна про долю, передбачення її?
2. Кого можна назвати фаталістом? Чи був фаталістом Печорін?
3. Випишіть із тексту висловлювання, що привернули вашу увагу.
4. Що було спільного у Вулича і Печоріна? Що їх різнило?

Чи добре ви запам'ятали?

Імена: М. Лермонтов, В. Белінський, О. Кундзіч.

Назва твору: «Герой нашого часу».

Герой: Печорін, Грушницький, Максим Максимович, Вернер, Вулич, Янко, Бела, Мері, Віра.

Літературознавчі терміни: реалізм, романтизм, психологічний роман, морально-психологічний роман, композиція, сюжет, фабула, байронічний герой.

Ключові слова: самотність, доля, фаталізм, воля, кохання, свобода, демонізм, індивідуалізм, «зайва людина», герой нашого часу.

Вислови: «Герой нашого часу»; «зайва людина»; «водяне товариство»; «Я, як матрос, народжений і зрослий на палубі розбійницького брига...».

Теми для доповідей і рефератів

- Риси лермонтовської епохи та її відображення в романі.
- Печорін — «зайва людина».
- Внутрішні монологи Печоріна як спосіб розкриття його душі.
- Природа очима Печоріна.
- Дуель Онегіна і дуель Печоріна. Порівняльний аналіз.
- «Герой нашого часу» в перекладі українською мовою. Якою мірою переклад відповідає оригіналові?
- Художники-ілюстратори роману «Герой нашого часу».
- Роман «Герой нашого часу» в кіно.
- Мотиви та образи лірики М. Лермонтова в романі «Герой нашого часу».

Думка в подарунок

... Щастя лише там, де люблять нас, де вірять нам (М. Лермонтов).

Олександр Іванов. Гоголь

М. В. Гоголь —
російський
і український прозаїк,
драматург
1809 (с. Великі Сорочинці
Полтавської губернії) —
1852 (Москва)

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ (1809—1852)

Що було [в ньому] безсумнівно непокитне — це бажання добра і користі... Він сам сказав: «Я згораю...», і це не фраза, це було істинно так.

Віра Аксакова

«Життя Миколи Васильовича Гоголя порівняно з біографіями інших російських письменників було спокійним і благополучним. Його не заарештовували і не засиляли, як Пушкіна і Лермонтова... Для нього не знайшлося Дантеса чи Мартинова, він не був змушений покинути батьківщину і самотньо померти у вигнанні, як Герцен. І все ж коротке життя Гоголя (він помер у неповних 43 роки) було сповнене глибокого трагізму, а в

передчасну могилу його звели не хвороби і фізичні страждання, а духовна драма, муки за страждання інших людей і гостре відчуття особистої відповідальності за пануюче у світі зло», — так писав російський літературознавець Юрій Лотман.

«Дитинство моє... Я навчаюсь добре». 1809 рік, 1 квітня. У селі Великі Сорочинці в родині небагатих українських поміщиків народився Микола Васильович Гоголь. Дитинство пройшло в батьківському маєтку Василівка. Родинне прізвище письменника — **Гоголь-Яновський**. У гімназії він іменувався **Яновським**. Прізвищем *Гоголь* спочатку підписував тільки свої літературні твори, а потім і в житті відмовився від другої частини прізвища.

Миколі Васильовичу рано довелося стати за старшого в сім'ї. Коли він навчався у шостому класі гімназії, помер батько, і піклування про молодших сестер лягло на його плечі. Він дбав про їхню освіту, допомагав улаштуватися в житті.

1821—1828 роки увійшли в біографію Гоголя як гімназійні. У 1820 році в місті Ніжині відкрилась «Гімназія вищих наук», створена за зразком Царськосільського ліцею (поєднувала в собі середню і вищу освіту).

У гімназії розкрилися таланти юного Гоголя. Він добре малював, з успіхом грав в аматорському театрі. Один із його одно-

Гімназія вищих наук у Ніжині. Гравюра, XIX ст.

класників говорив: «Якби він вступив на сцену, він був би другим *Щепкіним*»¹. Пізніше, послухавши читання Гоголя, сам Михайло Щепкін визнав: «Подібного коміка не бачив і не побачу».

У цей час виявилася і пристрасть Гоголя до літературної творчості. Він успадкував її від батька, автора хороших п'єс та аматора театру. Юний гімназист писав героїчні поеми, сатиричні повісті, жартівливі пісні, балади. Проте ніхто в гімназії не міг і припустити, що Гоголь згодом стане справжнім письменником. Він і сам не сподівався на це. Але, мабуть, на всяк випадок завів «Книгу всякої всячини», до якої занотовував слова і вислови, приказки та прислів'я, звичаї, перекази і навіть окремі епізоди з життя людей.

1828 рік. Гоголь закінчив курс наук у гімназії з добрими й дуже добрими успіхами, окрім математики, і був «затверджений у праві на чин 14-го класу» (дуже низький чин).

«У сні й наяву мені мріється Петербург...» Від'їжджаючи до Петербурга після закінчення гімназії, Гоголь написав своїй знайомій: «Прощайте, Софіє Василівно! Ви, напевно, або нічого про мене не почуєте, або почуєте щось дуже гарне». Вона ж пригадувала: «Ця самовпевненість нас дивувала, оскільки ми нічого особливого в ньому не бачили».

Відправляючись до Петербурга служити, Гоголь захопив із собою кілька поем. Одна з них, довга й туманна, мала назву «Ганц Кюхельгартен». Микола Васильович надрукував її, витративши всі наявні у нього гроші. Але реакція публіки на поему його розчарувала. Її ніхто не помітив, окрім одного рецензента, який дав на твір убивчий відгук. Що ж чинить Го-

¹ Щепкін М. (1788—1863) — видатний російський актор, друг Гоголя і Шевченка.

голь? Разом зі своїм вірним слугою він скуповує у крамницях усі примірники «Ганца...» і спалює їх. (Дивно, що літературна кар'єра письменника, розпочавшись багаттям із книг, ним же і завершилася двадцять років по тому.)

Петербург зустрів мешканця Півдня Гоголя холодно, як у прямому, так і в переносному значенні слова. Служба в якості дрібного канцелярського чиновника йому не подобалася. Зате ночі наодинці із зошитом та уявою приносили справжнє задоволення і втіху. Поступово до молодого Гоголя прийшло усвідомлення того, що саме література є його покликанням, і що він ніякий не поет, а прозаїк.

У 1831—1832 роках Гоголь опублікував два томи *повістей під загальною назвою «Вечори на хуторі біля Диканьки»*. Читачі зустріли книгу дуже добре — *«вся молодь почала говорити мовою Гоголя»*. Але особливо потішений був Гоголь високою оцінкою **Олександра Пушкіна**. В одному з листів перший поет Росії писав про «Вечори...»: *«Все це так незвичайно в нашій літературі, що я й досі не прийшов до тями»*.

Надалі Пушкін слухав твори Гоголя й у власному читанні автора. А читав той, за спогадами сучасників, просто чудово. Гоголь *«в буквальному розумінні слова смішив до упаду. Слухачі задихалися, корчилися, лазили рачки в нападі істеричного реготу»*.

Звідки ж у молодому Гоголі ця веселість, що підкоряла всіх? Сам він пояснював так: *«Причина моєї веселості у деякій душевній потребі. На мене находили напади туги... Щоб розважати себе самого, я придумував собі все смішне... Може, з роками веселість ця зникла б, а разом з нею і моє письменство. Але Пушкін примусив мене глянути на справу серйозно. Одного разу він мені сказав: «Як із цією здатністю вгадувати людину і кількома рисами виставляти її раптом всю, як живу, не взятися за великий твір! Це просто гріх...»*

1834 рік. Гоголь остаточно повірив у себе як письменника. Напередодні нового року він записав: *«Яке ж будеш ти, моє майбутнє? Чи блискуче, чи широке, чи кипиш великими для мене подвигами чи... будь блискуче, будь діяльне... Де позначу я тебе великими трудами? Чи серед цієї купи накиданих один на другий будинків... Чи в моєму прекрасному, древньому, обітованому Києві?..»*

Гоголь не випадково називає Київ. Він мріяв отримати кафедру загальної історії у щойно відкритому Київському університеті Святого Володимира й назавжди покинути холодний Петербург. Але не судилося.

Із письменника-початківця — в літературну знаменитість. У 1835 році майже одночасно Гоголь видає дві збірки:

«Миргород» з українськими повістями і «Арабески» з повістями петербурзькими. Столиці *«наперового царства»* Петербургу протиставлялася Україна, що поєднала в собі героїчний світ *Тараса Бульби* (у минулому) з вульгарним світом *Івана Івановича* з *Іваном Никифоровичем* з Миргорода (у сьогоденні).

Цей рік у житті Гоголя ознаменувався і створенням видатної і, як з'ясувалося пізніше, безсмертної комедії «Ревізор». Сценічного втілення вона зазнала в 1836 році. Сюжет комедії Гоголю підказав Пушкін. *«Зробіть милість, дайте сюжет, духом буде комедія із п'яти актів і, клянусь, буде смішніше чорта»*, — просив Гоголь. Комедія справді вийшла смішною, але одночасно й дуже сумною. Недаремно навіть цар Микола I, що був присутній на виставі у Петербурзі й аплодував акторам, нібито сказав: *«Тут усім дісталось, а мені — найбільше»*.

«Ревізора» читали й перечитували. *Хлестаков, Ляпкін-Тяпкін, Земляніка, Держиморда*, унтер-офіцера дружина, що сама себе висікла, та інші герої комедії зійшли з її сторінок і стали народними образами. Але одночасно з успіхом посилювалися нападки на Гоголя з боку критики. І він приймає несподіване рішення — виїхати за кордон.

«Тепер навколо мене чужина...» Із сорока трьох років свого життя десять з половиною Гоголь провів поза межами Росії. Вперше він вирушив за кордон 1829 року і пробув там усього два місяці. Вдруге, виїхавши 1836 року, Гоголь об'їздив майже всю Європу: Генуя, Флоренція, Турин, Страсбург, Франкфурт-на-Майні, Женева, Париж, Марсель... Ніде надовго не затримувався. Єдиним містом, що виявилось співзвучним його душі, став Рим. Тут Гоголь проживе півтора року. Він і пізніше буде приїжджати сюди, знаходячи у «вічному місті» спокій та умиротворення. В одному з листів, розповідаючи про Рим, він навіть скаже: *«Я народився тут... Я прокинувся знову на батьківщині...»* Тобто Рим він сприймав як далеку Україну.

Тривалий час перебуваючи за кордоном, Гоголь однак не відривався від Росії. Він завжди із задоволенням приймав гостей звідти: *«Я ж так тепер щасливий приїздом Жуковського, що це одне заповнює мене всього»*. Його друзі згадували, що Гоголь

Гоголь 60 1835-1836

Василь Каратигін.
Гоголь на репетиції
комедії «Ревізор».
1835 р.

В. Прибиловський.
Микола Гоголь у
художника Олександра
Іванова в Римі. 1950 р.

показував їм Рим з таким почуттям, ніби сам його відкрив.

Подорожі, зустрічі з різними людьми забирали багато часу, але творчість ніколи не була другою справою в житті Гоголя. У серпні 1836 року, перебуваючи у Швейцарії, він пише Василю Жуковському: «Я взявся за *«Мертві душі»*, що їх почав був у Петербурзі». «Мертві душі» — головний твір Гоголя. До його створення Миколу Васильовича підштовхнув Пушкін. Він *«віддав мені свій власний сюжет, із якого він хотів зробити сам щось на зразок поеми...»* — згадував Гоголь. Пишучи поему за кор-

доном, Гоголь говорив, що іноді йому навіть здавалося, ніби він перебуває в Росії. В уяві поставало *«все наше, наші поміщики, наші чиновники, наші офіцери, наші мужики, наші хати, словом, уся православна Русь»*.

У 1837 році врівноважене творче життя Гоголя за кордоном руйнує звістка про загибель Пушкіна. Гоголь у відчай: *«Моя втрата найбільша... Все, що є у мене хорошого, всім цим я зобов'язаний йому. І теперішній труд мій [«Мертві душі»] є його творінням. Він узяв з мене клятву, щоб я писав... Я тишив себе думкою, як буде задоволений він, вгадував, що буде подобатися йому, і це було моєю вищою і першою винагородою. Тепер цієї винагороди немає попереду! Що труд мій? Що тепер життя моє?»*

«Дорога — мої єдині ліки», — говорив Гоголь. Об'їздивши всю Європу, він шість років готувався до подорожі в Єрусалим. У 1848 році Гоголь здійснює паломництво до Святої Землі. Тут, помолившись біля Гробу Господнього, він сподівався віднайти духовні сили для праці. Але надії його не справдилися. Письменник не любив розповідати про цю поїздку. Тільки в листі до Жуковського він ледь розкрився: *«Я удостоївся провести ніч біля Гробу Спасителя, удостоївся наблизитися Святих Тайн... і при всьому тому я не став кращим, тоді як все земне повинно було б у мені згоріти і залишитися одне небесне»*. Гоголь повернувся до Петербурга спустошеним. Північне місто гнітило його.

Справи літературні... 1841 рік. Гоголь завершив перший том *«Мертвих душ»*. Цензура всіляко перешкоджала виходу книги в світ. Один із цензорів, почувши назву *п о е м и* в *п р о з і*, закричав: *«Ні, цього я ніколи не дозволю: душа буває*

безсмертною, мертвої душі не може бути». І все-таки «Мертві душі» побачили світ і «потрясли всю Росію» (Олександр Герцен). Гоголь став кумиром передової молоді. Його читали й перечитували. Письменник Федір Достоевський згадував: «Бувало зйдуться двоє чи троє: «А чи не почитати нам, панове, Гоголя, сідають і читають... усю ніч».

Сава Бродський.
У холодних просторах
Петербурга. XX ст.

Гоголя багато читають не тільки в Росії, а й за кордоном. Його твори перекладають усіма головними європейськими мовами. Але переклади «Мертвих душ» самого письменника не радували. Він не хотів, щоб перекладали перший том поеми без двох наступних, які він планував написати. Другий том Гоголь пізніше написав і читав окремі його частини друзям. Їм твір сподобався, хоча спочатку вони мали сумнів, чи вдасться авторові написати щось рівноцінне першому тому. Гоголю це вдалося. Він сам говорив одному з друзів: «Другий том... розумніший за перший — це можу сказати як людина, що має смак і при тому вміє дивитися на себе як на чужу людину...» Однак читачам побачити і прочитати продовження «Мертвих душ» не судилося.

Здоров'я Гоголя погіршувалося. Завжди вразливий і нервовий, він не міг вийти зі стану глибокої депресії, почав сумніватися навіть у своєму письменницькому талантові. Перебуваючи в Москві (збирався їхати до матері у Василівку), Гоголь в ніч з 11 на 12 лютого (за старим стилем) спалив рукопис другого тому поеми «Мертві душі». 21 лютого (за старим стилем) 1852 року Гоголя не стало.

Письменник Іван Тургенєв у некролозі на смерть Гоголя писав: «Так, він помер... людина, яку ми тепер маємо право, гірке право, дане нам смертю, назвати великою...»

Влада заборонила друкувати некролог у Петербурзі, не бажаючи розуміти, що не стало людини, яка «позначила епоху» в історії російської літератури. Тургенєв опублікував некролог у Москві — і його було відправлено у заслання за непослух.

Миколі Васильовичу Гоголю належать такі слова: «Блищить удаліні якийсь світоч спасіння — святе слово — Бог-Любов». У цих словах — весь Гоголь.

Спробуйте зрозуміти нашого славетного співвітчизника, який ніколи не поривав зв'язку з Україною, завжди підкреслював свою причетність до українського народу і його культури.

Запитання й завдання

1. Чому ім'я Гоголя належить одночасно російській і українській літературам? Обґрунтуйте свою думку.
2. Пригадайте вивчене в 7 класі і побудуйте розповідь про Гоголя, вказавши в ній:
 - місце народження;
 - назву родинного маєтку, де минуло його дитинство;
 - подвійне прізвище;
 - навчальний заклад, у якому отримав освіту;
 - гімназійні інтереси та захоплення, що переросли в справу життя;
 - твір, з якого розпочалася слава Гоголя-письменника.
3. Розкажіть історію літературного шляху Гоголя. Назвіть відомі вам твори письменника.
4. Назвіть основні дати в житті Гоголя. Дайте до них коментар.
5. Хто з великих українських письменників був сучасником Гоголя?

1. Використовуючи матеріали статті, а також додаткову літературу, позначте на карті світу місця, де побував Гоголь.
2. Випишіть із тексту статті імена сучасників Гоголя. Дайте про них короткі довідки.
3. Підготуйте розповідь про життя Гоголя від особи самого письменника, послуговуючись цитатами з його висловлювань, наведених у статті.

1. Розгляньте зображення Гоголя в підручнику. Дайте усний опис його зовнішності.
2. На основі матеріалів статті складіть усну розповідь «Моє уявлення про Гоголя за його висловлюваннями».
3. Продовжіть речення: *«Якби я мав (мала) можливість звернутися до Гоголя із запитанням, то я...»*
4. У 2009 році виповнилося 200 років від дня народження Гоголя. Підготуйте усний роздум за темою «Гоголь не застарів і не застаріє ніколи».
5. Об'єднайтесь у групи і підготуйте сценарій уявної екранізації вашого улюбленого твору Гоголя.

1. Назвіть уточнювальні ознаки до теми «М. Гоголь»:
 - 1799—1837, 1809—1852;
 - 1 квітня, 6 червня;
 - Великі Сорочинці, Ніжин, Царське Село;
 - Гоголь-Яновський, Пушкін, Жуковський;
 - Тарас Бульба, Пугачов;
 - «Ревізор», «Мертві душі», «Капітанська дочка»;
 - повість, поема, п'єса.
2. Як ви вважаєте, чи є підстави говорити, що вже у дитинстві та юнацтві виявилася особистість Гоголя-письменника?

3. Накресліть і заповніть таблицю «Гоголь: час і люди».

Основні дати життя	Історичні події	Особисті події	Оточення

4. Виділіть ключові слова в епіграфі до статті про Гоголя. Поясніть свою думку.
5. Сформулюйте питання, які вам хотілося б з'ясувати після прочитання статті про Гоголя. Прокоментуйте їх.
6. Об'єднайтесь у групи і проведіть конкурс «Хто краще знає Гоголя: дати, оточення, місця, твори, вислови?».
7. Проведіть конкурс ілюстрацій до творів Гоголя.

**Чи добре ви
запам'ятали?**

Імена: Микола Гоголь, О. Пушкін, В. Жуковський, Ф. Достоевський.

Географічні назви: Великі Сорочинці, Василівка, Ніжин, Петербург, Москва, Рим, Єрусалим.

Назви творів: «Тарас Бульба», «Ревізор», «Мертві душі».

Назви збірок: «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород».

Ключові слова: Україна, гімназія, чужина, дорога, гумор.

ПРО ПОВІСТЬ «ШИНЕЛЬ» (1842)

...Із пропалої у чиновника шинелі Гоголь зробив нам страхітливу трагедію.

Федір Достоевський

Спочатку був «канцелярський анекдот». Сучасник Миколи Гоголя, російський критик Павло Анненков згадував, що перший задум повісті «Шинель» зародився із «канцелярського анекдоту». Одного разу в середині 30-х років XIX століття у присутності Гоголя розповіли історію «про якогось бідного чиновника, пристрасного мисливця на птаха, який надзвичайною економією... наскладав суму, достатню на купівлю... хорошої рушниці... Першого разу, як на маленькому своєму човнику рушив він Фінською затокою по здобич, поклавши дорожочинну гвинтівку перед собою на ніс... рушницю було стягнуто у воду густим очеретом, крізь який він десь-то пройжджав, і всі зусилля відшукати її були марними. Чиновник повернувся додому, зліг у постіль і вже не підіймався: він дістав лихоманку. Тільки спільною підпискою його товаришів, що довідалися про його пригоду і купили йому нову рушницю, його було повернено до життя. Всі сміялися з анекдоту, за винятком Гоголя, який вислухав його задумливо й опустив голову».

А в 1841 році він написав повість «Шинель» (опублікована 1843 року). Її герой — теж бідний чиновник і теж одержимий

мрією. Але мріє він не про дорогу рушницю, предмет розкошів, а про життєво необхідну річ — нову шинель, оскільки стара зносилася й не гріла. Як і власник рушниці, гоголівський чиновник втрачає дорогу для нього річ першого ж вечора. В анекдоті фінал все ж таки оптимістичний, а в повісті — трагічний. Вражений втратою шинелі, не отримавши ні від кого підтримки та допомоги, чиновник помирає, а його привид бродить уночі містом і знімає з перехожих шинелі. Такий зовнішній сюжет повісті, а внутрішній пов'язаний із потаємним життям героя твору — Акакія Акакійовича.

«Я брат твій...» Гоголь не відразу знайшов ім'я і прізвище головному герою повісті. Спочатку він називав його просто чиновником, пізніше дав йому ім'я Акакій і прізвище Тишкевич, яке замінив на Башмакович, а потім — на Башмачкін.

«Акакій» у перекладі з грецької означає «незлобливий», «смирений». Отже, персонаж Акакій Акакійович має бути найсмиреннішим, позбавленим зла, покірним долі. Прізвище у героя теж промовисте. «Уже з самого імені видно, що воно колись пішло від башмака»¹. Від назви речі, що внизу, при самій землі. У художньому творі прізвище героя допомагає зрозуміти тональність розповіді. У даному випадку вона бу д е н н о - п р и з е м л е н а, і це не випадково.

Як виглядав Акакій Акакійович Башмачкін? Був він «низенський на зріст, трохи рябуватий, трохи рудуватий, трохи навіть на вигляд підсліпуватий, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками». Слово *трохи*, повторене тричі, натякає на якусь неповноцінність героя. Барви його зовнішності бляклі та невиразні. Відчуття тьмяності підсилює костюм Акакія Акакійовича — «віцмундир у нього був не зелений, а якогось рудувато-борошняного кольору». Такого невизначеного кольору була і його латана-перелатана шинель. Співробітники Башмачкіна «у неї відібрали навіть благородне ім'я шинелі і називали її *капотом*». Та ще й на додачу до одягу Башмачкіна вічно щось прилипало — якісь нитки і навіть віхтики сіна. Зовнішній вигляд Акакія Акакійовича просто-таки волав про його неповноцінність. Це відчуття поглиблювалося, коли Башмачкін починав говорити. Мова його була незрозумілою, тому що він «висловлювався здебільшого прийменниками, прислівниками, і нарешті, такими часточками, що зовсім нічого не означають». Фрази Башмачкін зазвичай не закінчував, оскільки забував, як її починав. Свої почуття висловлював кострубато: «Так отак воно! от яке вже справді, зовсім несподіване той... цього б ніяк... отака-то справа». Невміння зрозуміло говорити не могло не завадити його спілкуванню з людьми.

¹ Тут і далі переклад Антона Хуторяна.

Де і як жив Акакій Акакійович?

Власного житла у нього не було — він винаймав кімнату в сімдесятилітньої старої. Побут взагалі не цікавив Акакія Акакійовича. Він жив ніби машинально, як складеться. Приходив додому і «сідав одразу ж до столу, сьорбав нашвидку свої щі і їв шматок яловичини з цибулею, їв усе це з мухами і з усім, що б не послав Бог на ту пору».

Першорядне місце в житті Акакія Акакійовича займала служба в департаменті¹. Був він титулярним радником² одного з найнижчих класів і займався переписуванням паперів. «Поza цим переписуванням, здавалося, для нього нічого не існувало», тому що вдома він теж переписував чужі папери. І це промовистий факт, оскільки побічно вказує на відсутність у нього особистого життя.

Майже увесь час Башмачкін перебуває серед людей, але сприймається як людина глибоко самотня. Він самотній дома — не випадково квартирна хазяйка з'являється тільки напередодні смерті Башмачкіна. Їй, чужій людині, і довелося його поховати. Друзів у нього теж немає, як немає ні дружини, ні дітей. Єдиний, з ким він спілкувався, та й то з необхідності, був кравець *Петрович*.

У департаменті, де Акакій Акакійович служив, він теж самотній. Навіть «сторожі не тільки не вставали з місця, коли він проходив, але навіть і не дивилися на нього, немов через приймальню пролетіла звичайна муха». А співробітники у своїй неповазі до Акакія Акакійовича зайшли ще далі. Вони насміхалися з нього, пускали на його адресу жорстокі жарти, «сипали на голову йому папірці», а «начальники поводитися з ним... холодно-деспотично». У відповідь він тільки іноді, коли вже зовсім нестерпним був жарт, промовляв: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите». Одного разу ці слова почув молодий чоловік, недавно призначений, і йому здалося, що в «цих вражаючих словах

А. Ванеціан.

Ілюстрація до повісті
«Шинель» Гоголя. 1951 р.

¹ Департамент — назва відділів міністерств та інших державних установ.

² Титулярний радник — один із нижчих чинів цивільної служби в дореволюційній Росії.

бриніли інші слова: «Я брат твій». У «бідолашного» молодого чоловіка в одну мить розкрилися очі і він побачив, що його співробітники — зовсім не ті пристойні світські люди, за яких він їх вважав. А в зацькованій і всіма зневаженій істоті він уперше побачив людину — свого «брата».

Зустріч з Акакієм Акакійовичем не тільки глибоко вразила молодого чоловіка, а й перевернула його погляди на суть людських стосунків. *«І багато разів здригався він потім на віку своїм, бачачи, як багато в людині нелюдськості, як багато приховано люті грубості у витонченій, освіченій світськості, і, Боже! навіть у тій людині, яку світ визнає за благородну й чесну».*

Цей епізодичний персонаж контрастно відтінив ставлення всіх інших до Башмачкіна. Його слова звучать піднесено й серйозно — автор хотів, щоб їх почули.

«Йому ввижався якийсь свій розмаїтий і приємний світ». Відкрите сторонньому погляду життя Акакія Акакійовича жахливе, як в деталях, так і в цілому. І навіть не віриться, що *«Боже створіння дійшло до такого обміління»* (як сказав російський поет і літературний критик Аполлон Григор'єв). Але окрім видимого життя, що складає зовнішній сюжет твору, було в героя повісті ще й життя внутрішнє. Воно, мабуть, і тримало Башмачкіна на світі. Незважаючи на знущання у департаменті, Акакій Акакійович умів знаходити там і радість для душі. Він був тією людиною, що *«жила... у своїй посаді»*, хоча й була вона зовсім мізерна. Він *«служив ревно, служив з любов'ю»*. А в нудному для інших переписуванні йому ввижався *«розмаїтий і приємний світ»*. Він занурювався у цей світ і був там щасливий — *«насолада відбивалася на обличчі його»*. У нього навіть були літери-*«фаворитки»*, і він від задоволення *«підсміювався»*, коли *«добирався»* до них. Башмачкін любив свою роботу, звідси й купа подробиць в описі процесу переписування. Для нього все важливо і захоплююче. Він і вдома переписував папери не заради заробітку, а задля задоволення — *«досхоchu»*. Він навіть спати вкладався, *«усміхаючись заздалегідь від думки про завтрашній день: що то Бог пошле переписувати завтра»*.

Отже, Акакій Акакійович, що ніколи не *«віддавався ніякій розвазі»*, був по-своєму щасливий, як вдома, так і на роботі, за винятком тих випадків, *«коли занадто вже нестерпний був жарт»* співробітників.

Шинель як випробування. Світ людей жорстокий, але від нього іноді можна відсторонитися. Інша справа — стихія. Від неї нікому не сховатися, а тим більше Башмачкіну. Стихія увійшла в його життя у вигляді петербурзьких морозів і стала

випробуванням як для нього, так і для його старої шинелі. Треба було шити нову. З моменту прийняття цього досить важливого для Акакія Акакійовича рішення шинель стає мрією і метою його існування. Але вона внесла не тільки новий смисл у життя Башмачкіна, а й кинула його у вир невідомих раніше випробувань. Перш за все, Акакій Акакійович змушений вийти зі свого, до певної міри комфортного існування у великий чужий світ і жити за його правилами. Вплив цього світу одразу позначився на героєві.

Башмачкін змінюється внутрішньо: став *«жвавіший»*, *«твердіший характером»*, *«вогонь часом з'являвся в очах його»*, *«мелькали найсміливіші й найзухваліші думки»*. Акакій Акакійович відходить від звичного способу життя. Він переходить на жорстку економію *«принаймні протягом одного року»*.

Процес виготовлення шинелі Гоголь описує з найменшими подробицями. Це свідчить про те, що в цій справі всі дрібниці були важливі для Башмачкіна, власне, як і для Петровича. Об'єднавши зусилля, вони створили свій «шедевр» і обое були щасливі. Щастя Петровича прозирає в кожному жесті, русі.

Почуття Акакія Акакійовича, що спромігся-таки справити собі шинель, розвивалися по висхідній. На службу він *«ішов у найсвятковішому настрої»*, усміхався *«від внутрішнього задоволення»*, навіть *«дороги він не примітив»*. Звичайний робочий день здався йому *«найбільш урочистим святом»*.

Повернувшись додому, Акакій Акакійович *«пообідав... весело»*. Він був такий збуджений і схвилюваний, що вперше відступає від заведеного порядку життя: *«Після*

А. Ванеціан.

Ілюстрація до повісті
«Шинель» Гоголя. 1951 р.

Кукринікси.

Ілюстрація до повісті
«Шинель» Гоголя. 1952 р.

Кукринікси.

Ілюстрація до повісті
«Шинель» Гоголя. 1952 р.

обіду вже нічого не писав, а так трошки посибаритствував¹ на постелі». Несподівано для Башмачкіна і всупереч його волі, нова шинель змушувала його жити за чужими правилами. І на вечірку до одного з чиновників він не хотів іти, але «не міг відмовитися». Він уже кілька років не виходив вечорами на вулицю, а тут довелося. У чужому домі він, хоч і «не знав, як йому бути, куди подіти руки, ноги і всього себе», все ж пробує грати не властиву йому роль. Він «підсів... до гравців» у карти, «заглянув тому чи тому в обличчя», потім його примусили випити два бокали шампанського. Врешті, «відчуваючи нудьгу», він «потихеньку» йде з вечірки.

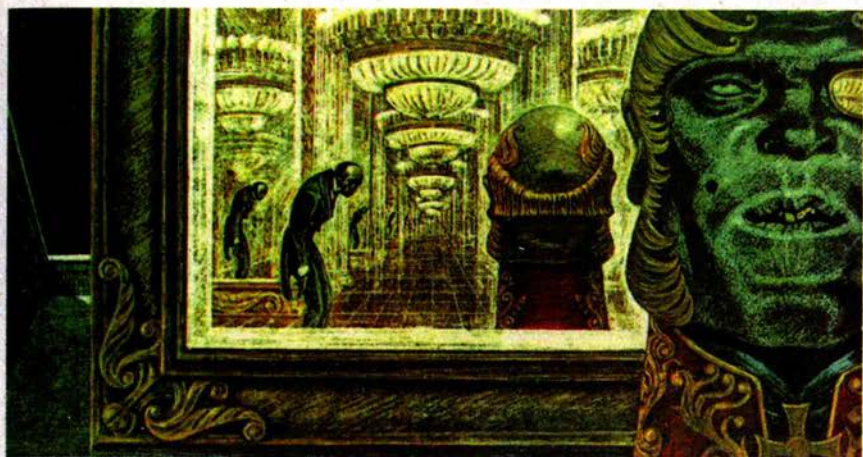
«У веселому настрої» він виходить із гостей. Але поступово темні безлюдні вулиці, «що навіть вдень не такі й веселі, а ввечері то й поготів», а також «безконечний майдан», «що мав вигляд страшної пустелі», занурюють і героя, і читача в атмосферу тривоги. Страх Акакія Акакійовича підкреслений д е т а л л ю — він переходив майдан, «заплющивши очі». А коли їх відкрив, сталося те, що й мало статися — перед ним стояли грабіжники. «А шинель же моя!» — сказав один з них... Нахабство цієї заяви є виявом крайньої несправедливості до героя і його беззахисності перед кулаком «завбільшки, як чиновницька голова».

«Кола пекла» для Акакія Акакійовича. Обікрадений Башмачкін починає діяти всупереч собі колишньому («дошинельному»). Він «почав кричати» на сторожа, що не оборонив його. На малому просторі тексту дієслово кричати повторюється кілька разів, ніби засвідчуючи те, що в Акакія Акакійовича прорізався голос. І не тільки в буквальному, а й у переносному значенні слова.

Згадаймо, раніше, до шинелі, він чи мовчав, чи говорив незугарно, уривчасто. Вбравшись у нову шинель, Башмачкін відчув себе людиною і став захищатися.

Він грюкає в двері хазяйки, що не характерне для нього. Всі наступні дії та вчинки теж свідчать про появу нового Акакія Акакійовича. Вранці він, уперше в житті, відправляється не

¹ Сибаритствувати — модне на той час слово — ніжитися, ледацювати; від сибарит — ледар, пещена людина.

Сава Бродський. Ілюстрація до повісті «Шинель» Гоголя. XX ст.

на службу, а до «часного»¹, скаржитися на грабіжників. Коли його не захотіли там прийняти, він знову «вперше в житті захотів показати характер і сказав навідріз...» Врешті Башмачкін «звернувся до одної значної особи», «щоб швидше пішла справа», і там теж насмілювався висловити свою думку про секретарів: «секретарі, той... ненадійний народ...»

Акакій Акакійович з усіх сил намагається захистити себе, але світ, у який він вийшов зі своєї мушлі, виявився жорстоким і несправедливим. Остання деталь його нелюдськості — це порада лікаря хазяйці (при живому ще наймачеві квартири): «А ви, матінко, замовте йому... соснову труну, бо дубова буде для нього дорога». Виходить, що й після смерті Акакію Акакійовичу належить мати одєжину нижчого класу.

Завершуючи розповідь про земну епопею Акакія Акакійовича, Гоголь, щоб бути почутим, знову переходить на піднесений стиль. Він говорить: «Зникла і сховалась істота, ніким не оборонена, нікому не дорога, ні для кого не цікава, істота, що зносила покійно канцелярські глузування і без будь-якого надзвичайного діла лягла в домовину...»

Іншими словами, загинув Акакій Акакійович тому, що нікому не був потрібен у великому світі, ніхто не відчув його своїм «братом», загинув через брак любові до ближніх, а не грошей, які співробітники намагалися зібрати йому на нову шинель. Загибель таких маленьких людей, як Башмачкін, — не їхня особиста трагедія. Це проблема суспільства, його морального здоров'я.

¹ Часний — часний пристав, начальник поліцейського відділку.

Про «значну особу без обличчя». Акакій Акакійович покидає світ, що був до нього жорстоким і несправедливим, але повість на цьому не закінчується. На сцені з'являється «одна значна особа», що свого часу відмовила Башмачкіну в пошуку його шинелі. До певної міри «значна особа» і Акакій Акакійович — двійники.

Обидва вони — чиновники, щоправда, знаходяться на різних щаблях службової драбини. Життя обох перевернула нова шинель, примусивши жити за новими правилами, грати іншу роль. «Значна особа» *«був душею не зла людина»*, але *«діставши генеральський чин, він якось сплутався, збився з пуття і зовсім не знав, як йому бути»*. Показовою є сцена, в якій «значна особа» розпикає Башмачкіна в присутності свого знайомого з розрахунком вразити того власною значущістю.

І врешті, як і Акакій Акакійович, «значна особа» позбувається своєї дорогої шинелі. У грабіжнику він нібито впізнав мертвого Башмачкіна.

Повторення історії з шинеллю в іншому образі знадобилося Гоголю для того, щоб сказати, що доля людей у цьому світі, незалежно від соціального статусу, зумовлена тими правилами, за якими живе суспільство. У цьому суспільстві всіх роздягають, і не тільки в прямому, а й у переносному значенні слова. Тобто позбавляють особистого, сокровенного — того, що приховане від стороннього ока.

Навіщо фантастика. Чому Гоголь у фіналі повісті звертається до ф а н т а с т и ч н о г о? Щоб показати, що загибель кожної людини, навіть такої непомітної, як Башмачкін, не минає безслідно, як це може здатися. Про нього пам'ятають, навіть не бажаючи того. Пам'ятає «значна особа», запам'ятав молодий чиновник, що почув у голосі Акакія Акакійовича: *«Я брат твій»*. Пам'ятають і зовсім чужі люди, що ніколи не бачили його. Це вони назвали мерця, що зривав по ночах шинелі, Акакієм Акакійовичем, ніби визнавши справедливність його діянь (хоч і в неприйнятній, моторошній формі). Зазначимо, що Гоголь жодного разу не сказав, що привид — це Башмачкін. Адже зовсім не важливо, як саме звуть людину, котру згубила безсердечність ближніх. На її місці міг би опинитися будь-хто. Завдяки фантастиці автор в узагальненій формі сказав про те, що суд над кривдниками неминучий. І мав на увазі не тільки «значну особу», «часного», співробітників Акакія Акакійовича, а суспільство загалом.

«Усі ми вийшли із гоголівської «Шинелі». Повість «Шинель» входить до ц и к л у творів Гоголя, що дістав назву «Петербурзькі повісті». Цей цикл також включає повісті «Невський проспект», «Портрет», «Записки божевільного». В єдине ціле їх

Своєрідність повісті «Шинель»:

- жанр — повість;
- тема — драматичне життя і смерть дрібного чиновника;
- в основі сюжету — «канцелярський анекдот»;
- герой — «маленька людина»;
- «значна особа» — узагальнений образ бюрократії;
- різноманітність стилів розповіді;
- наявність фантастики;
- передбачуваність трагічного фіналу;
- Башмачкін як приклад «обміління Божого створіння»;
- шинель як смисл життя і випробування людини;
- любов і братерство як основа людських стосунків.

об'єднують два головних образи: образ *Петербурга* — безжалісного і байдужого до людини та образ *«маленької людини»* — жертви міста і суспільства. Біля витоків образу «маленької людини» стоїть також *Самсон Вирін* із «Станційного наглядача» *Олександра Пушкіна*. Але саме за Гоголем літературознавці визнають першість у глибині розкриття образу знедоленої людини.

Сучасник Гоголя **Федір Достоевський** вважав, що всі російські письменники-реалісти *«вийшли із гоголівської «Шинелі»*. Після Гоголя «маленька людина» — вічний Акакій Акакійович — стала одним із головних героїв російської літератури. З'являються твори про знедолених — *«бідних людей»* (Ф. Достоевський «Бідні люди»). *«Гоголь — справжній знавець людського серця!»* — писав **Тарас Шевченко**. — *Наймудріший філософ!»*

Запитання й завдання

1. Опишіть зовнішній бік життя Акакія Акакійовича. Чому Гоголь зображає героя переписувачем?
2. Яким було внутрішнє життя Башмачкіна? Що визначало його зміст?
3. Назвіть усіх персонажів повісті. Чому Гоголь майже нікому з них не дає імені?
4. Яке місце в повісті займає молодий чоловік із департаменту, що «почув» Акакія Акакійовича?
5. Назвіть кульмінаційний момент повісті. Аргументуйте свою думку.
6. Акакію Акакійовичу довелося пройти свої «кола пекла». Назвіть їх.
7. Як автор ставиться до Башмачкіна? Наведіть приклади з тексту повісті.
8. Яке значення мала шинель для Акакія Акакійовича і яке — для «значної особи»?
9. Чому в фіналі повісті привид чиновника знову в старій шинелі? Чи є у цьому якийсь особливий смисл?

10. Як виявляє себе привид? Чому Гоголь не говорить, що це Башмачкін?

1. Назвіть основні події повісті у хронологічній послідовності.
2. Як ви розумієте вислів: «Я брат твій»?
3. Назвіть ключові теоретичні поняття, що необхідні для аналізу повісті «Шинель».
4. Назвіть основні риси повісті «Шинель».
5. Назвіть уточнювальні ознаки до теми «М. Гоголь»:
 - 1809—1852, 1799—1837;
 - О. Пушкін, Ф. Достоевський, В. Белінський;
 - «Петербурзькі повісті», «Повісті Белкіна», «Станційний наглядач», «Заметіль»;
 - Петербург, Москва, повість, оповідання, роман;
 - «маленька людина», «зайві люди».

1. Виділіть у повісті смислові частини і дайте їм назви.
2. Підготуйте переказ епізоду: «Башмачкін вбрався в нову шинель».
3. Накресліть і заповніть таблицю «Башмачкін. Яким ми його бачимо?». Прокоментуйте її.

Ім'я героя	Зовнішній вигляд	Мова	Поведінка на службі	Побут	Оточення	Головні події життя

4. Доберіть цитати, якими можна було б проілюструвати головні риси повісті «Шинель».
5. Випишіть із тексту повісті влучні слова і словосполучення.
6. Підготуйте читання за особами одного з діалогів:
 - Акакій Акакійович і «значна особа»;
 - Башмачкін і Петрович.

1. Побудуйте асоціативний ряд до словосполучення «маленька людина».
2. Використовуючи текст повісті, назвіть антоніми до словосполучення «маленька людина».
3. Підготуйте по 3—4 запитання до епіграфа статті про повість «Шинель».
4. Продовжіть речення: «А якби шинель не вкрали, то...»
5. У письмовій формі дайте відповідь на запитання: «Чому нашим сучасникам потрібна повість «Шинель?».

1. Хто така «маленька людина»? Чи можна так назвати Башмачкіна? Чому?

2. Чому історія Акакія Акакійовича закінчується його загибеллю? Чи можливий був інший фінал?
3. Чому, на вашу думку, повість продовжується і після смерті головного героя? Який смисл вклав автор у фінал повісті?
4. У чому Гоголь вбачав спасіння людини? Чи показав він його в повісті?
5. Виведіть формулу людських стосунків за повістю «Шинель».
6. Чому повість про «маленьку людину» має назву «Шинель»?

**Чи добре ви
запам'ятали?**

Імена: М. Гоголь, О. Пушкін, Ф. Достоевський.

Географічна назва: Петербург.

Назва циклу: «Петербурзькі повісті».

Назви творів: «Шинель», «Станційний наглядач», «Бідні люди».

Герої: Башмачкін, Петрович, «значна особа».

Ключові слова: «шинель», «маленька людина», чиновник, Петербург.

Вислови: «Я брат твій»; «Навіщо ви мене кривдите?»; «одна значна особа».

Теми для доповідей і рефератів

- Ніжинська гімназія вищих наук за часів М. Гоголя.
- Родинний маєток М. Гоголя.
- Духовні пошуки М. Гоголя.
- «Пустеля» людських стосунків за повістю М. Гоголя «Шинель».
- Фантастика: її своєрідність і місце в повісті «Шинель».
- «Шинель» серед інших творів російської літератури.
- Твори М. Гоголя в театральних постановках та екранізаціях.

Думка в подарунок

Суспільство тоді тільки одужає, коли кожна окрема людина візьметься за себе і буде жити як християнин (М. Гоголь).

Запитання й завдання до розділу

«Від романтизму до реалізму»

1. Упізнайте класицизм, сентименталізм, романтизм і реалізм за наступними визначеннями:

- виняткові характери у виняткових обставинах; поетичний стиль; жанри: елегія, поема, повість, казка;
- абстрактні типи в умовному місці й часі; високий стиль; жанри: ода, трагедія, комедія;
- чутливий характер, що виявляється в приватному житті; розмовна мова освіченого товариства; жанри: елегія, повість;
- типові характери у типових обставинах; стилістичне багатство; жанри: роман, повість, оповідання, нарис.

2. Розмістіть поняття в історичному порядку.

- реалізм
- романтизм
- класицизм
- сентименталізм

3. Накресліть і заповніть таблицю «Реалізм: основні характеристики».

Хронологічні межі	Об'єкт зображення	Герой	Жанри

4. Що таке «реальне середовище» і «реальний герой» стосовно художнього твору?

5. Реалізм відмовився від «готових» засобів і прийомів зображення. Що це означає? Дайте свій коментар.

6. Накресліть і заповніть таблицю «Романтизм і реалізм: два літературно-художні напрями і два методи».

Художній напрям	Історичні події	Об'єкт зображення	Місце дії	Герой	Жанри
Романтизм					
Реалізм					

7. Визначте, які з названих понять належать до романтизму, а які — до реалізму. Погрупуйте їх у два стовпчики.

Роман у віршах, роман у повістях, «світова скорбота», «маленька людина», байронічний герой, онегінська строфа, «двосвітність», «зайві люди».

8. Визначте, в образах яких героїв більше романтичних, а в яких — реалістичних рис.

Ленський, Максим Максимович, Бела, Грушницький, Акакій Акакійович, Татьяна Ларіна, Вулич.

9. З'ясуйте, з яких творів подані образи.

«Значна особа», «денді», «ундіна», титулярний радник, штабс-капітан, «водяне товариство», фаталіст, «чесні контрабандисти».

10. Встановіть відповідність між іменем і місцем проживання (перебування) героя у творі.

Онегін
Печорін
Татьяна Ларіна
Башмачкін

Петербург
Кавказ
село

ЧИ ЗАПАМ'ЯТАЛИ ВИ ПИСЬМЕННИКІВ?

1. Встановіть відповідність між іменами письменників і країнами.

П. Кальдерон	Англія
Мольєр	Росія
Ф. Шиллер	Польща
А. Міцкевич	Франція
М. Лермонтов	Іспанія
Дж. Байрон	Німеччина

2. Встановіть відповідність між назвами творів та їхніми авторами.

«Фауст»	Дж. Байрон
«Шинель»	О. Пушкін
«Мазепа»	Й. В. Гете
«Євгеній Онегін»	П. Кальдерон
«Життя — це сон»	М. Гоголь

3. Встановіть відповідність між іменами письменників та датами їхнього життя.

П. Кальдерон	1749—1832
Мольєр	1694—1778
Вольтер	1622—1673
Й. В. Гете	1600—1681
Ф. Шиллер	1759—1805

4. Встановіть відповідність між іменами письменників та датами їхнього життя:

Е. Т. А. Гофман	1809—1852
Г. Гейне	1814—1841
Дж. Байрон	1799—1837
О. Пушкін	1788—1824
М. Лермонтов	1797—1856
М. Гоголь	1776—1822

ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ НАЗВИ ТВОРІВ І ЇХНІХ ГЕРОІВ?

1. Встановіть відповідність між назвами творів та іменами персонажів.

«Міщанин-шляхтич»	Башмачкін
«Герой нашого часу»	Ленський
«Євгеній Онегін»	Печорін
«Шинель»	Пан Журден

2. Складіть із двох частин назви творів.

Життя	на прізвисько Цинобер
Міщанин	Онегін
Крихітка Цахес	нашого часу
Євгеній	шляхтич
Герой	це сон

3. Виправте помилки в назвах творів.

Міщанин-простак

Крихітка Цахес на прізвисько Вільгельм Телль

Шляхтич нашого часу

4. Вкажіть назви творів, персонажами яких є:

Сехимундо	Башмачкін
Пан Журден	Печорін
Мефістофель	Онегін
Вільгельм Телль	Конрад

5. Вкажіть соціальний статус Башмачкіна, Журдена, Печоріна.

6. Об'єднайте героїв у пари. Назвіть твір і його автора.

Фауст	Ленський
Вільгельм Телль	Грушницький
Онегін	Мефістофель
Бальтазар	Геслер
Печорін	Крихітка Цахес

7. Назвіть твори з іменами головних героїв у заголовках.

ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ?

1. Дайте історико-літературний коментар до творів Дж. Байрона «Мазепа» і Ф. Шиллера «Вільгельм Телль».

2. Де розгортається дія у творах «Простак» Вольтера, «Вільгельм Телль» Ф. Шиллера, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «Шинель» М. Гоголя? Назвіть країну і, по змозі, місто.

3. Упізнайте поета за рядком з його твору.

- Я вас любив...
- Мій дух як ніч...
- Не знаю, що стало зі мною...
- Я мить чудову пам'ятаю...
- І нудно, і сумно...
- Спинися мить! Прекрасна ти!

4. Упізнайте персонаж твору за портретом героя.

• ...Був він простоволосий і без панчіх; на ногах були невеличкі сандалі, а голову прикрашало довге волосся,

заплетене в коси; невеличкий камзол облягав тонкий і гнучкий стан; вигляд мав одважний і водночас лагідний.

- Голова в потвори глибоко запала між плечима, на спині виріс горб, як гарбуз, а зразу ж від грудей звисали тонкі, немов ліщинові палички, ноги, тож весь він був схожий на роздвоєну редьку.

- ...Низенький на зріст, трохи рябуватий, трохи рудуватий, трохи навіть на вигляд підсліпуватий, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками по обидва боки щік, із кольором обличчя, як то кажуть, гемороїдальним...

- Була вона не гомінлива, і не холодна, й не кваплива. Без гри зухвалої в очах, без нарочитості в речах...

5. Що означають подані слова і словосполучення? З яких вони творів?

значна особа
мамамуші

простак
герой нашого часу

6. Визначте ім'я письменника і його твір за одним словом.

фаталіст
денді
гуронець
міщанин

сон
шинель
дзяди
Лорелей

ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ ТЕОРІЮ ЛІТЕРАТУРИ?

1. Вкажіть назву літературного напрямку, з яким пов'язані імена Дж. Байрона та Е. Т. А. Гофмана.

- класицизм
- бароко
- романтизм

2. Розмістіть літературні напрями відповідно до послідовності їх виникнення в літературі.

- романтизм
- сентименталізм
- бароко
- класицизм
- реалізм

3. З'ясуйте, яке поняття визначається такою характеристикою: літературний напрям, що виник наприкінці XVIII ст., характерною ознакою якого є «двосвітність».

- бароко
- класицизм
- романтизм
- реалізм

4. Встановіть відповідність між іменами письменників та назвами літературних напрямів, до яких вони належали.

бароко	Дж. Байрон
класицизм	П. Кальдерон
реалізм	М. Гоголь
романтизм	Мольєр

5. Встановіть відповідність між назвами творів і літературними напрямками, до яких вони належать.

реалізм	«Життя — це сон»
романтизм	«Міщанин-шляхтич»
класицизм	«Шинель»
бароко	«Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»

6. Який суспільно-літературний рух XVIII ст. у своїй теорії за ключове взяв слово *розум*? Назвіть найвідоміших представників цього руху.

7. З'ясуйте, які визначення і характеристики стосуються названих літературних напрямів.

бароко	має строгий естетичний і моральний канон, норму, відхилення від них критикується
класицизм	об'єктом зображення є незвичайне, автор прагне вразити читача, відсторонити від буденності
романтизм	не підпорядковує художнє зображення життя готовій схемі, а досліджує життя, висвітлюючи його суперечності
реалізм	надає перевагу різноманітності і здатності винаходити нове над наслідуванням і нормою

8. Пригадайте поняття та дайте їм визначення.

• онегінська строфа	• «маленька людина»
• гротеск	• філософська повість
• іронія	• комедія-балет
• байронічний герой	• повість-казка

9. Назвіть найвідоміших письменників — представників напрямку, який характеризується:

- строгим дотриманням творчих норм і правил;
- чітким розподілом героїв на позитивних і негативних;
- дотриманням закону «трьох єдностей».

10. Встановіть відповідність між жанром і назвою твору.

комедія-балет	«Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»
повість-казка	«Євгеній Онегін»
роман у віршах	«Міщанин-шляхтич»

ТВІР СЕРЕД ІНШИХ ТВОРІВ

1. Проаналізуйте схеми, вміщені на форзацах підручника. Які висновки з вивченого ви зробили?

2. Накресліть і заповніть хронологічну таблицю «Століття, імена, твори». Використовуйте матеріал підручника.

Ім'я	Країна, час	Назва твору	Літературний напрям
1. П. Кальдерон	Іспанія, XVII ст.	«Життя — це сон»	бароко

3. Підготуйте виступ на 2—3 хвилини до конкурсу красномовства за темою «Література у 9 класі відкрила мені...».

4. За матеріалами підручника укладіть словник імен, які згадувалися в статтях про письменників і про твори. Словник можна назвати «Зарубіжна література для 9 класу в іменах».

5. Укладіть словник літературознавчих термінів за літературними напрямами (бароко, класицизм, романтизм, реалізм).

6. Знайдіть «четверте зайве» в кожному рядку.

- «Життя — це сон», «Міщанин-шляхтич», «Вільгельм Телль», «Євгеній Онегін».
- «Герой нашого часу», «Євгеній Онегін», «Шинель», «Мазепа».
- «Фауст», «Вільгельм Телль», «Крихітка Цахес», «Простак».

7. Об'єднайтеся у групи і проведіть конкурс «Хто краще знає літературу для 9 класу?». Завдання і запитання можна скласти за такими рубриками: «Літературні напрями», «Письменники», «Твори», «Герої», «Жанри», «Літературознавчі поняття».

8. Підготуйте усний виступ «Мій улюблений твір, вивчений у 9 класі».

9. Який із прочитаних вами в 9 класі творів ви запропонували б для телеверсії? Поясніть свій вибір.

10. Проведіть конкурс виразного читання напам'ять творів, які вивчали в 9 класі.

11. Об'єднайтеся у пари і складіть кросворд за однією із запропонованих рубрик: «Літературні напрями», «Письменники», «Твори», «Герої», «Літературознавчі поняття».

12. Укладіть свій словничок крилатих слів і висловів, використовуючи тексти вивчених творів і рубрику підручника «Думка в подарунок».

ІНТЕРНЕТ-ВІКТОРИНА

Виконайте завдання за допомогою Інтернет-ресурсів¹

Бароко. Педро Кальдерон

1. Підготуйте повідомлення на тему «Фольклорно-міфічні основи п'єси «Життя — це сон».
2. Бароко в живописі та архітектурі. Знайдіть ілюстративний матеріал, розмістіть його у хронологічній послідовності і за жанрами.

Класицизм. Мольєр

1. Підготуйте повідомлення «Які імена і які твори представляли театр французького класицизму». Доберіть необхідний ілюстративний матеріал. Зробіть його огляд.
2. Підготуйте повідомлення та ілюстративний матеріал за темою «Байка і казка в епоху класицизму на прикладі творчості Лафонтена і Перро».
3. Класицизм в інших видах мистецтва (живопис, архітектура). Розкрийте питання в ілюстраціях і коротких коментарях.

Просвітництво. Вольтер

1. Знайдіть зображення Вольтера та ілюстрації до повісті «Простак».
2. Видатні діячі епохи Просвітництва. Знайдіть назви їхніх творів. З'ясуйте, чим уславилися.
3. Французькі енциклопедисти. Хто вони? Дайте довідки про них, знайдіть зображення.
4. Руссо і руссоїзм — видатне явище в історії європейської культури. Дайте розгорнуту відповідь.

Йоганн Вольфганг Гете

1. Рух «Буря й натиск» (штюрмерство). Назвіть час, місце, імена засновників, їхні ідеї.
2. Історія трагедії «Фауст» в датах і виданнях. Знайдіть інформаційний та ілюстративний матеріал.
3. Підготуйте огляд сценічних втілень «Фауста» Й. В. Гете.

Фрідріх Шиллер

1. Фольклорно-історична основа драми «Вільгельм Телль». Підготуйте повідомлення.

¹ Відповіді на ці запитання ви зможете знайти, звернувшись до пошукової системи Google і до інших систем.

2. Й. В. Гете і Ф. Шиллер: історія великої дружби. Знайдіть ілюстративний матеріал до теми.
3. Театр Ф. Шиллера. Які твори його представляють?

Романтизм

1. Імена митців, що представляють європейський романтизм у живописі та музиці. Назвіть їх і знайдіть необхідні зображення.
2. Теоретики романтизму: Фрідріх Шлегель, Август Шлегель, Фрідріх Шеллінг. Назвіть їхні основні праці та ідеї.
3. Художники-романтики: Філіпп Отто Рунге, Каспар Давид Фрідріх. Знайдіть репродукції їхніх картин. Дайте короткий огляд творчості.

Ернст Теодор Амадей Гофман

1. Е. Т. А. Гофман-художник. Знайдіть репродукції його художніх робіт. Підготуйте їхній огляд.
2. «Крихітка Цахес...» в ілюстраціях художників. Покажіть ілюстрації, зробіть їхній огляд.
3. Автопортрети Е. Т. А. Гофмана. Покажіть їх, розмістивши в хронологічній послідовності. Яким бачив себе Гофман?

Генріх Гейне

1. Легенда про Лорелей як фольклорна основа поезії Г. Гейне. Підготуйте переказ легенди-пісні. Знайдіть і покажіть ілюстративний матеріал до неї.
2. Знайдіть зображення Г. Гейне. Розмістіть їх у хронологічній послідовності. Підготуйте розповідь «Яким я уявляю Гейне за зображеннями».
3. Знайдіть переклади творів з «Книги пісень», зроблені Лесею Українкою. Ознайомте з ними однокласників.

Джордж Ноел Гордон Байрон

1. Знайдіть зображення Дж. Байрона. Розмістіть їх у хронологічній послідовності. Підготуйте повідомлення за темою «Я бачу Байрона людиною, що пройшла шлях від...».
2. Вірші до Мері Чаворт. Знайдіть її зображення. Назвіть вірші. Прочитайте 2—3 з них.
3. Знайдіть і покажіть однокласникам обкладинку та ілюстративний матеріал до поеми «Паломництво Чайльд Гарольда». Дайте коротку довідку про цей твір.
4. Особливості перекладу поеми «Мазепа» українською мовою. Знайдіть необхідний матеріал.

Адам Міцкевич

1. Знайдіть ілюстрації, що характеризують основні події в житті А. Міцкевича. Підготуйте їхній огляд.
2. Знайдіть інформацію про перекладачів «Кримських сонетів» і поеми «Дзяди» українською мовою, повідомте про них однокласникам.

Реалізм. Олександр Пушкін

1. «Євгеній Онегін» в ілюстраціях художників. Знайдіть і покажіть необхідний матеріал. Дайте його огляд.
2. Знайдіть матеріал про перекладачів творів О. Пушкіна українською мовою, повідомте про них однокласникам.

Михайло Лермонтов

1. «Герой нашого часу» в ілюстраціях художників, на сцені і в кіно. Знайдіть і покажіть образотворчий матеріал за темою і дайте його огляд.
2. М. Лермонтов-художник. Знайдіть і розмістіть у хронологічному порядку репродукції його картин.
3. «Вони перекладали Лермонтова (вірші та прозу) українською мовою». Назвіть імена, дайте короткі довідки про перекладачів.

Микола Гоголь

1. Повість «Шинель» у мультиплікаційному кіно. Знайдіть кадри. Дайте коротке висвітлення теми.
2. Назвіть художників, які ілюстрували «Шинель». Покажіть і прокоментуйте їхні роботи.
3. Знайдіть матеріал про історію створення повісті «Шинель». Підготуйте переказ.
4. Знайдіть зображення М. Гоголя, розмістіть їх у хронологічній послідовності. Які зміни в зовнішності письменника, окрім вікових, вони зафіксували?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

П. Кальдерон

1. **Н а л и в а й к о** Д. С. Бароко і драма Кальдерона «Життя — це сон» // Тема. — Дніпропетровськ, 2000. — № 1. — С. 5—17.
2. Энциклопедия литературных героев: Зарубежная литература: Возрождение. Барокко. Классицизм / Под общ. ред. И.О. Шайтанова. — М., 1998.
3. **Ш т е й н** А. Л. Литература испанского барокко. — М., 1983.

Художні твори

К а л ь д е р о н П. Життя — це сон: Лірика: Драма: Європейське бароко. — Львів, 2006.

Мольєр

1. **Б о р д о н о в** Ж. Б. Мольєр. — М., 1983.
2. **Б у л г а к о в** М. Жизнь господина де Мольера (будь-яке видання).
3. **М о л ь е р**. Пьесы; Критика и комментарии; Темы и развёрнутые сочинения: Материалы для подготовки к уроку. — М., 1997.

Художні твори

М о л ь є р Ж. Б. Міщанин-шляхтич // Мольєр Ж. Б. Комедії. — Харків, 2004.

Вольтер

1. **А к и м о в а** А. А. Вольтер. — М., 1970.
2. **М о р у а** А. Мистецтво і життя / Пер. з фр. І. М. Овруцької. — К., 1990.

Художні твори

В о л ь т е р. Простак // Щавурський Б. Б. Зарубіжна література: Посіб.-хрестоматія. 9 кл. — Тернопіль, 2000.

Й. В. Гете

1. **А н и к с т** А. А. Гёте и Фауст: От замысла к свершению. — М., 1983.
2. **К о н р а д и** К. О. Гёте: Жизнь и творчество. В 2-х т. — М., 1987.
3. **Н а л и в а й к о** Д. С. Поет національний і всесвітній: Літературний портрет Й.В. Гете. — К., 2004.

4. Ш а л а г і н о в Б. Б. Шлях Гете: Життя. Філософія. Творчість. — Харків, 2003.

Художні твори

Г е т е Й. В. Фауст: Трагедія /Пер. з нім. М. Лукаша. — К., 1981.

Ф. Шиллер

1. Либинзон Э. Е. Фридрих Шиллер. — М., 1990.
2. Шахова К. О. Вічно жива спадщина: Літ. портрет Ф. Шиллера. — К., 2004.

Художні твори

Ш и л л е р Ф. Вільгельм Телль // Шиллер Ф. Лірика. Драми. — Харків, 2004.

Е. Т. А. Гофман

1. Э. Т. А. Гофман. Жизнь и творчество: Письма, высказывания, документы. — М., 1987.
2. Наливайко Д. С., Шахова К. О. Зарубіжна література ХІХ сторіччя. Доба романтизму. — К., 1997.
3. Шахова К. О. Ернст Теодор Амадей Гофман // Гофман Е. Т. А. Малюк Цахес. — Харків, 2003. — С. 2—24.
4. Шамрай А. П. Ернст Теодор Амадей Гофман. — К., 1969.

Художні твори

Гофман Е. Т. А. Крихітка Цахес. — К., 1998.

Г. Гейне

1. Гиждеу С. П. Лирика Генриха Гейне. — М., 1983.
2. Матузова Н. М. Генріх Гейне. — К., 1984.

Художні твори

Гейне Г. Книга пісень. — К., 1994.

Дж. Н. Г. Байрон

1. Моруа А. Байрон: роман / Пер. з фр. Ю. Калиниченка: Післямова К. Шахової. — К., 1981.
2. Наливайко Д. С. Поема Джорджа Байрона «Мазепа» у контексті європейського романтизму. — К., 2006.
3. Павличко С. Д. Байрон: Нарис життя і творчості. — К., 1989.

Художні твори

Байрон Дж. Мазепа / Пер. з англ. — Харків, 2005.

А. Міцкевич

1. Б а ж а н М. П. Політ крізь бурю // Міцкевич А. Вибрані твори. — К., 2002.
2. Д е р н а л о в и ч М. Адам Міцкевич / Пер. с пол. — Варшава, 1981.

Художні твори

1. Міцкевич А. Кримські сонети. — К., 1998.
2. Міцкевич А. Дзяди / Пер. з пол. Ч. 3. — Сімферополь, 2003.

О. С. Пушкін

1. Долинина Н. Г. Прочитаем «Онегина» вместе (будь-яке видання).
2. Н е п о м н я щ и й В. С. Поэзия и судьба: Книга о Пушкине. — М., 1999.
3. А. С. Пушкин // Школьный энциклопедический словарь. — М., 1999.

Художні твори

Пушкін О. С. Євгеній Онегін. Лірика (будь-яке видання).

М. Ю. Лермонтов

1. А н д р о н и к о в И. Л. Лермонтов: Исследования и находки. — М., 1977.
2. Лермонтовская энциклопедия. — М., 1981.
3. Долинина Н. Г. Печорин и наше время. Эссе (будь-яке видання).

Художні твори

Лермонтов М. Ю. Герой нашого часу. Лірика (будь-яке видання).

М. В. Гоголь

1. Золотусский И. П. Гоголь. — М., 1984.
2. Л о т м а н Ю. П. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. — М., 1988.
3. М а н н Ю. В. Поэтика Гоголя. Вариации к теме. — М., 1996.
4. Н а є н к о М. К. Інтим письменницької праці. — К., 2003.

Художні твори

Гоголь М. В. Шинель (будь-яке видання).

Алегорія (грецьк. *allēgoria* — інакомовлення) — художній засіб, за допомогою якого узагальнене поняття розкривається через конкретний образ. Суть алегорії становить внутрішнє порівняння певного явища з іншими; використовується в байках.

Анафора (грецьк. *anaphora* — єдинопочаток) — стилістичний прийом, що полягає в повторенні однакових звуків, складів, слів на початку віршованих рядків чи строф.

Антитеза (грецьк. *antithesis* — суперечність) — протиставлення явищ, понять, почуттів, думок, характерів для більшої виразності зображуваного.

Байронізм — ідейно-естетична тенденція, пов'язана з творчістю англійського поета Дж. Байрона, виникла в європейському романтизмі XIX ст.

Балада (франц. *ballade* — танець) — ліро-епічний твір фантастичного, історико-героїчного чи соціально-побутового змісту з гострим, напруженим сюжетом.

Бароко (італ. *barocco* — дивний, химерний) — художній напрям у літературі та мистецтві Європи та Америки кінця XVI—середини XVIII століть. Характерними для бароко є контрастність, емоційна напруженість, динамічність образів, прагнення до величі та пишності, поєднання реальності та ілюзії.

Вірш (лат. *versus* — повтор) — 1) невеликий художній твір, написаний віршованою мовою; 2) віршовий рядок — основна одиниця віршового ритму.

Віршовий розмір (грецьк. *metron* — міра) — порядок розташування наголошених і ненаголошених складів у віршовому рядку.

Вічний образ — літературний або міфологічний персонаж, який має загальнолюдське значення, є актуальним для всіх часів і народів (Дон Кіхот, Гамлет та ін.).

Всесвітній літературний процес — поступальний розвиток світової літератури від найдавніших часів до сьогодення.

«Гамлетизм» — стан душі, що характеризується схильністю до самоаналізу, відчуженням від світу, складними стосунками з сучасниками.

Гекзаметр (грецьк. hexámētros — шестимірник) — вірш шестистопного дактиля, з цезурою після другого складу третьої стопи, з двоскладовою останньою стопою (хореєм).

Гіпербола (грецьк. hyperbolē — перебільшення) — один із тропів, який полягає в художньому перебільшенні властивостей чи ознак певного предмета, явища або дії.

Гротеск (франц. grotésque — химерний, комічний) — різновид комічного, що поєднує у фантастичній формі жахливе і смішне, огидне і піднесене.

Гумор (від лат. humor — волога) — різновид комічного; відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах.

Дактиль (грецьк. dáktylos — палець, міра довжини) — трискладова стопа з наголосом на першому складі.

Діалог (грецьк. dialogos — розмова, бесіда) — у художньому творі розмова двох або більше осіб; одна з основних форм мовної характеристики персонажа.

Драма (грецьк. drāma — дія) — 1) один з родів літератури, який змальовує світ у формі дії; 2) твір для сценічного втілення, що містить у собі елементи трагедії та комедії.

Драматична поема — невеликий за обсягом віршований твір, у якому поєднуються жанрові форми драми та ліро-епічної поеми.

Експозиція (лат. expositio — виклад, опис, пояснення) — передісторія героїв і подій, що лежить в основі літературного сюжету.

Елегія (грецьк. elegeia — журлива пісня, скарга) — ліричний жанр, вірш, у якому виражені настрої журби, смутку, меланхолії, самотності, розчарування, роздуми про тлінність життя.

Епіграф (грецьк. epigraphē — заголовок, напис) — поданий перед текстом короткий влучний вислів, який допомагає зрозуміти авторський задум.

Епістолярний роман (від лат. epistola — лист, послання) — роман у листах.

Епітет (грецьк. epítheton — прикладка) — художнє означення, що виділяє та образно змальовує якусь характерну рису чи ознаку людини, предмета, явища, викликає певне ставлення до них.

Епічна поема — великий за обсягом переважно поетичний твір, у якому розповідається про значні події.

Епос (грецьк. *epos* — слово, розповідь) — 1) один з родів літератури, який зображає світ у формі авторської розповіді; 2) оповідна поезія про героїчні вчинки певного легендарного персонажа, важливі події минулого тощо («Іліада», «Одіссея», «Пісня про Роланда»).

Жанр (франц. *genre* — вид, рід) — вид художнього твору за його формою, обсягом та іншими ознаками. Наприклад, роман, повість, оповідання, новела та ін.

Зав'язка — елемент сюжету, подія, яка знаменує початок дії в епічних та драматичних творах.

Ідея (грецьк. *idéa* — поняття, уявлення) — головна думка художнього твору, висвітленню якої автор підпорядковує всі змальовані ним картини та образи.

Інтелектуальна трагедія — драматичний твір, у якому порушується проблема сенсу людського буття.

Іронія (грецьк. *eirōneia* — удавання, насмішка) — різновид комічного, для якого характерні приховане заперечення чи насмішка, замаскована зовнішньою серйозністю.

Історична драма — п'єса з гострим конфліктом, що так чи інакше до фіналу розв'язується. В основі історичної драми події, герої та проблеми відносно далекого історичного минулого.

Казка — епічний жанр фольклору, оповідання з усталеною композицією про вигадані та фантастичні пригоди героїв.

Класицизм (від лат. *classicus* — зразковий) — художній напрям у мистецтві і літературі XVII — початку XIX століть. Для класицизму характерна висока громадянська тематика, суворе дотримання певних творчих норм і правил, відображення життя в ідеальних образах, а також звернення до античної спадщини як до норми.

Комедія (грецьк. *kōmōdia*, від *kōmos* — весела процесія і *ōidē* — пісня) — драматичний твір, у якому засобами гумору та сатири розвінчуються негативні суспільні явища, розкривається смішне в навколишній дійсності чи людині.

Комедія-балет — драматична форма художнього тексту, створена Мольєром. Включає дію комедії та балетні сцени, що стосуються теми п'єси.

Комедія масок, або Комедія дель арте (італ. *commedia dell'arte* — професійна комедія) — різновид італійського імпровізаційного народного театру доби Відродження, що

успадкував традиції римської доби. Персонажі — втілення комічного гротеску, буфонади.

Комічне (грецьк. *komikos* — смішний) — те, що викликає сміх у житті й мистецтві.

Композиція (лат. *compositio* — побудова, складання, поєднання) — будова, розташування частин, епізодів, сцен твору.

Кульмінація (від лат. *culmen* — вершина) — елемент сюжету, момент найвищого напруження дії.

Лейтмотив (нім. *Leitmotiv* — чільний, провідний мотив) — особливе наголошення головної теми, думки, образу, настрою, до якого автор раз у раз повертається у творі.

Лірика (від грецьк. *lyrikós* — лірний твір, виконаний під акомпанемент ліри — струнного музичного щипкового інструмента) — один з трьох родів літератури, у якому осмислюється сутність людського буття у формі переживань.

Ліричний герой — образ того героя, думки, почуття й переживання якого відображає поет у ліричному творі. Образ ліричного героя не тотожний образу автора.

Ліро-драматична поема — синтетичний жанр, який поєднує риси лірики, драми та епосу: гострий конфлікт, розгорнутий сюжет, масштабність зображення явищ і проблем, розвиток образу ліричного героя.

Література (від лат. *littera* — буква) — мистецтво слова; сукупність писаних або друкованих творів.

Література художня — мистецтво слова, мета якого — відображення й перетворення реальної дійсності в художніх образах; сукупність писаних і друкованих творів.

Літота (грецьк. *litotēs* — простота, помірність) — один із тропів, протилежний гіперболі; полягає в надмірному зменшенні властивостей, ознак предмета або явища.

Метафора (грецьк. *metáphora* — перенесення) — один із тропів, який полягає в перенесенні властивостей і ознак одного явища на інше на основі подібності.

Мистецтво — творче відображення, відтворення дійсності в художніх образах.

Міф (грецьк. *mythos* — слово, переказ) — переказ про незрозумілі явища природи, богів, обожнених героїв тощо; колективна творчість народу.

Монолог (від грецьк. *mónos* — один, єдиний, *logos* — слово) — висловлювання однієї особи, звернене до самої себе і не розраховане на безпосередню відповідь іншої особи.

Морально-психологічний роман — різновид роману. Відображає психологічну складність як окремої психологічної особистості, так і людських стосунків у цілому в поєднанні з осмисленням моральних проблем.

Новела (італ. *novella*, від лат. *novellus* — новітній) — невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом.

Образ художній — форма відтворення і перетворення дійсності в мистецтві.

Ода (грецьк. *ōidē* — пісня, похвала) — урочисто-патетичний вірш, у якому автор висловлює похвалу видатним особам чи звеличує визначні історичні події.

Онєгінська строфа — форма строфи О. Пушкіна в романі «Євгеній Онєгін». Складається з 14 рядків, написаних чотиристопним ямбом, з римуванням *абаввггдееджж*.

Паралелізм (грецьк. *parallelōs* — той, що рухається поряд) — художній прийом, який полягає у зіставленні образу людини та образу зі світу природи за ознакою дії чи стану.

Паралельний сюжет — додаткові події у творі, які дублюють суть основного сюжету.

Пейзаж (франц. *paysage*, від *pays* — країна, місцевість) — словесне зображення картини природи у творі.

Повість-казка — епічний жанр, побудований на поєднанні у різних формах реального і фантастичного планів зображення.

Повтор — неодноразове використання у творі певного елемента його тексту.

Поема (грецьк. *poiēma* — твір) — поетичний ліро-епічний твір, у якому розвинутий сюжет поєднаний із ліричними відступами.

Порівняння — пояснення якоїсь особливості, риси чи ознаки одного предмета за допомогою чимось подібного до нього іншого предмета; увиразнює зображуване, концентрує увагу на найхарактернішому.

Портрет (від франц. *portrait* — зображення обличчя людини на фотографії або на полотні) — зображення зовнішності героя в художньому творі.

Постійний епітет — означення, яке незмінно поєднується з тим чи іншим словом (*добрий молодець, буйна голова, чисте поле, сира земля*).

Проза (лат. *prosa*, від *prosa oratio* — пряма, така, що вільно розвивається й рухається, мова) — художній твір, написаний невіршованою мовою.

Просвітницький реалізм — етап у розвитку реалізму, що сформувався в епоху Просвітництва. Для нього характерний етико-раціоналістичний підхід до явищ суспільного життя і людських вчинків. Художні образи дещо умовні.

Просвітницький класицизм — етап у розвитку класицизму, що сформувався в епоху Просвітництва і ввібрав його основні ідеї; вища форма класицизму.

Просвітницький роман — різновид роману, жанр, що сформувався в епоху Просвітництва і проповідував його ідеї.

Прототип, або Прообраз (грецьк. *prototypon* — першообраз) — конкретна особа, факти життя або риси характеру якої покладено в основу образу літературного героя.

Псалми (від грецьк. *psalmos* — пісня) — пісні релігійного змісту, створені біблійним царем Давидом і об'єднані під назвою «Псалтир».

Псевдонім (грецьк. *pseudonymos*, від *pseudos* — вигадка та *onoma* — ім'я) — підпис, яким автор замінює своє справжнє ім'я.

Психологічний портрет — характеристика душевного стану героя.

Реалізм (від лат. *realis* — речовий, дійсний) — художній напрям і метод у мистецтві та літературі кінця XIX—XX ст. Для реалізму характерне об'єктивне і правдиве відображення типових характерів у типових обставинах у поєднанні із зображенням індивідуальних рис персонажів.

Ремарка (франц. *rémarque* — примітка) — у драматичному творі авторське пояснення, яке передує початкові розгортання подій, а потім супроводжує їх.

Репліка (лат. *replico* — повертаю назад, відбиваю) — коротке висловлювання учасника діалогу.

Речитатив (італ. *recitativo*, від лат. *recitare* — читати вголос, виголошувати) — наспівне декламування, емоційно забарвлене виконання твору.

Рима (від грецьк. *rhýthmos* — узгодженість) — суголосся закінчень рядків вірша.

Ритм (від грецьк. *rhythmos* — узгодженість) — рівномірне чергування однакових або подібних елементів мови (складів, слів, речень, строф, наголосів, пауз та ін.).

Розвиток дії — елемент сюжету, кілька подій, що змінюють одна одну і в яких розгортається конфлікт, виявляються характери персонажів.

Розв'язка — елемент сюжету, завершення дії в художньому творі.

Роман (від франц. *roman* — романський) — великий за обсягом, багатоплановий, переважно прозовий твір, у якому широко охоплені життєві події, розкрито історію формування характерів багатьох персонажів протягом тривалого часу, іноді цілих поколінь.

Роман виховання — різновид роману, в основі якого моральні проблеми та виховання.

Роман лицарський — різновид роману, що виник за доби Середньовіччя, розповідає про подвиги лицарів на честь «Дами серця».

Роман у віршах — різновид роману, ліро-епічний жанр. Характеризується розвиненим сюжетом і наявністю ліричного героя.

Романтизм (франц. *romantisme*) — художній напрям і метод у літературі та мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. Для нього характерна особлива увага до особистості, її стосунків з навколишньою дійсністю, а також протиставлення реального і фантастичного світів.

Сарказм (грецьк. *sarkasmos* — терзання) — різновид комічного, в'їдлива насмішка з відверто викривальним змістом.

Сатира (лат. *satira*, від *satura* — суміш) — різновид комічного; гостре нещадне висміювання людських або суспільних вад.

Сентименталізм (франц. *sentimentalisme*, від *sentiment* — почуття) — художній напрям у літературі та мистецтві другої половини XVIII ст. — початку XIX ст. Сентименталісти надавали першорядного значення передачі почуттів і пристрастей простої людини, ставили своїм завданням розчулити читача. Характерне емоційне сприйняття навколишнього світу, культове ставлення до природи.

Символ (грецьк. *symbolon* — умовний знак, натяк) — предмет чи слово, що умовно виражає сутність якогось явища.

Сонет (італ. sonetto — звучати) — ліричний вірш, який складається з 14 рядків п'ятистопного або шестистопного ямба: 2 чотиривірші та 2 тривірші.

Сонет «шекспірівський» — ліричний вірш, який складається з 3 чотирирядкових строф і 1 дворядкової строфи.

Соціально-психологічний роман — різновид роману, в якому зображення конкретної людини поєднується з широким показом соціальних явищ.

Стопа — найкоротший відрізок віршового розміру; повторювана в рядку група складів, що складається з одного наголошеного та одного чи кількох ненаголошених.

Строфа (грецьк. strophé — поворот, зміна, коло) — кілька рядків вірша, об'єднаних римою та змістом.

Сюжет (франц. sujet — тема, предмет) — подія чи кілька пов'язаних між собою подій, які складають основу твору.

Тема (грецьк. thème — те, що лежить в основі) — коло життєвих явищ, зображених у творі.

Типізація — процес художнього узагальнення життєвих явищ, при якому виявляються найбільш суттєві, суспільно значущі риси реальної дійсності, закономірності розвитку особистості та суспільства.

Трагедія (грецьк. tragōidia — козлиня пісня) — драматичний твір, який ґрунтується на гострому конфлікті героя із суспільством, оточенням, психологічних переживаннях героя, як правило, закінчується його загибеллю.

Троп (грецьк. trópos — зворот) — мовний зворот, який полягає у вживанні слова в переносному значенні.

Уособлення — один із тропів, який полягає в перенесенні властивостей живих істот на неживі предмети чи явища.

Фабула (лат. fabula — розповідь, історія) — ланцюг подій, розгорнутих у сюжеті, в їхній хронологічній послідовності.

Фарс (від лат. farsio — наповнюю, начиняю) — у середньовічному західноєвропейському народному театрі — невелика п'єса побутового комедійно-сатиричного характеру. Традиції фарсу — в основі комедії дель арте.

Філософська повість — різновид повісті. У центрі уваги якась філософська ідея чи проблема, що розглядається в художній формі.

Фольклор (англ. folk-lore — народна мудрість) — усна народна творчість.

Хорей (грецьк. choréios, від choros — хор) — двоскладова стопа з наголосом на першому складі.

Художній твір — твір мистецтва, що зображує події, явища, людей, їхні почуття в образній формі.

Художня деталь — виразна подробиця твору, що унаочнює зображувану автором картину, робить її яскравішою і глибшою за змістом.

Художній метод (грецьк. méthodos — шлях дослідження) — спосіб осягнення та зображення дійсності засобами мистецтва, зумовлений певними закономірностями.

Художній напрям — внутрішньо впорядкована сукупність літературних тенденцій, усталена в ряді визначних творів, що з'явилися приблизно в той самий час.

Художній стиль — (від лат. stilos — грифель для писання) — сукупність ознак, які характеризують твори певного часу, індивідуальну манеру митця; співвідносний із художнім напрямом.

Цезура (лат. caesura, від caedo — рубаю) — пауза в середині віршового рядка.

Цикл (грецьк. kyklos — круг, коло) — сукупність творів, об'єднаних на підставі певної спільності: теми, жанру, місця чи часу дії, персонажів, форми розповіді, стилю та ін.

Цитата (нім. Zitat, від лат. cito — наводжу, проголошую) — дослівно відтворений фрагмент будь-якого тексту.

Ямб (грецьк. íambos — напасник) — двоскладова стопа з наголосом на другому складі.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК ПЕРЕКЛАДАЧІВ

Бажан Микола Платонович (1904—1983) — український поет, перекладач. Автор поетичних творів, серед яких є поеми, вірші. Майстер перекладу. Перекладав українською мовою поему грузинського поета Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», твори О. Пушкіна, вірші німецьких (Й. В. Гете, Г. Гейне, Р. М. Рільке), польських (А. Міцкевича та інших) поетів.

Боровиковський Левко Іванович (1806—1889) — український поет, етнограф, філолог, один із засновників української романтичної поезії. Перекладав з польської мови «Кримські сонети» А. Міцкевича, з російської — твори О. Пушкіна, байки І. Крилова.

Тен Борис (Хомичевський Микола Васильович) (1897—1983) — український поет, перекладач. Автор збірки сонетів «Зоряні сади». Перекладав з давньогрецької Гомера («Іліада», «Одіссея»), Есхіла, з англійської — В. Шекспіра, з німецької — Ф. Шиллера («Вільгельм Телль»), з польської — А. Міцкевича («Дзяди»), з російської — О. Пушкіна, Л. Толстого та інших класиків.

Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — український поет, публіцист, перекладач. Автор збірок віршів і перекладів: «Пролісок», «Твори Івана Сурика», «З чужого поля», «З півночі», «Доля», «Кобза». Перекладав з англійської (Р. Бернса, Дж. Байрона, Г. Лонгфелло та ін.), німецької (Г. Гейне та ін.), російської (О. Пушкіна, М. Некрасова та ін.), угорської (Ш. Петефі та ін.), французької, польської, болгарської, чеської, словацької, сербської, хорватської, грузинської, вірменської.

Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, педагог, літературознавець, перекладач. Автор поетичних збірок, оповідань, історичних драм, повістей. Підготував і видав «Словарь української мови» (т. 1—4). Б. Грінченко (разом з М. Грінченко) створив першу книгу для читання в школі українською мовою («Рідне слово»). Перекладав українською мовою твори О. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Шиллера, Й. В. Гете, В. Гюго, Д. Дефо.

Загул Дмитро Юрійович (1890—1944) — український поет, літературознавець, перекладач. Автор збірок поезій «З зелених гір», «Наш день» та інших, літературно-критичних праць про творчість В. Стефаника, П. Тичини, В. Сосюри та інших українських письменників. Українською мовою перекладав твори західноєвропейських поетів (Г. Гейне, Й. В. Гете, Ф. Шиллера, Дж. Байрона та інших).

Куліш Пантелеймон Олександрович (1818—1897) — український письменник, літературний критик, фольклорист, мовознавець, перекладач. Автор соціально-історичного роману «Чорна рада». Значним надбанням у літературній спадщині Куліша є його переклади із світової класики (В. Шекспіра, Дж. Байрона, Й. В. Гете, Г. Гейне, Ф. Шиллера). У перекладах Куліша видається пейзажна лірика О. Пушкіна, А. Фета, І. Нікітіна, О. Кольцова, інших російських поетів. У співавторстві з І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким підготував українське видання Біблії (1903 р.).

Кундзіч Олексій Леонардович (1904—1964) — український письменник, перекладач, критик. Перекладав українською мовою романи «Війна і мир» Л. Толстого, «Герой нашого часу» М. Лермонтова, твори Максима Горького тощо.

Лукаш Микола Олексійович (1919—1988) — український перекладач, літературознавець. Перекладав з багатьох іноземних мов: англійської, німецької, італійської, іспанської, португальської, данської, угорської, польської, сербської, єврейської та інших. Серед перекладених ним творів — «Життя — це сон» П. Кальдерона, «Фауст» Й. В. Гете, «Дон Кіхот» М. Сервантеса, твори для дітей Дж. Родарі, поезії П. Верлена, Г. Гейне, Р. Бернса, А. Міцкевича, Ф. Шиллера та багатьох інших.

Малишко Андрій Самійлович (1912—1970) — український поет, автор поетичних збірок «З книги життя», «Україно моя», «Серце моєї матері», «Дорога під яворами», «Рута» тощо. Перекладав українською мовою з російської (О. Пушкіна, О. Твардовського), з білоруської (Я. Купала), з німецької (Г. Гейне).

Муратов Ігор Леонтійович (1912—1973) — український письменник, перекладач. Автор поетичних творів, повістей, романів, п'єс. Переклав українською мовою окремі твори російських (О. Пушкіна та інших), німецьких (Г. Гейне та інших) поетів.

Павличко Дмитро Васильович (н.1929 р.) — український поет, критик, перекладач. Автор багатьох збірок поезій (твори у 2-х томах, «Показні псалми», «За нас»), збірок критичних статей, сценаріїв художніх фільмів («Захар Беркут»), книжок для дітей («Рідна мова», «Петрик» та ін.). Перекладав поетичні твори багатьох письменників-класиків, видав антологію «Світовий сонет».

Паламарчук Дмитро Хомич (1914—1998) — український перекладач. Перекладав українською мовою з англійської сонети В. Шекспіра, поезії Дж. Байрона, з польської — А. Міцкевича, з німецької — Г. Гейне. Також перекладав з італійської, французької, російської, білоруської та інших мов.

Первомайський Леонід Соломонович (1908—1973) — український письменник і перекладач. Автор повістей, оповідань, романів, поем, віршів. Перекладав українською мовою з російської (О. Пушкіна, М. Лермонтова), з німецької (Г. Гейне), з угорської (Ш. Петефі), з китайської (Лі Бо).

Пригара Марія Аркадіївна (1908—1983) — українська письменниця, перекладач. Писала переважно для дітей. Українською мовою перекладала з польської (вірші А. Міцкевича), російської (вірші та поеми М. Некрасова).

Пчілка Олена (Косач Ольга Петрівна) (1849—1930) — українська поетеса, прозаїк, драматург, перекладач, критик, педагог. Українською мовою перекладала вірші М. Лермонтова, О. Пушкіна, а також Овідія, Гомера, Г. К. Андерсена, Дж. Свіфта, Й. В. Гете, Г. Гейне, А. Міцкевича.

Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — український поет, перекладач, літературознавець, фольклорист, мовознавець. Автор понад п'ятдесяти книжок поезій, серед яких — збірки «На білих островах», «Слово про рідну матір», «Троянди й виноград», «Зимові записи». Перекладав з багатьох мов. Завдяки М. Рильському українською мовою зазвучав «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, вірші Ф. Тютчева, М. Лермонтова, байки І. Крилова, казки «Горбоконик» П. Єршова, «Містечко в табакерці» В. Одоєвського, «Мийдодир» К. Чуковського. Багато перекладав з французької (Вольтера, Мольєра, Г. Мопассана, Г. Флобера, П. Верлена), польської (А. Міцкевича), англійської (В. Шекспіра), данської (Г.К. Андерсена), італійської (Данте), німецької (Й.В. Гете, Г. Гейне).

Сакидон Сидір Йосипович (1896—1974) — український перекладач. Перекладав з польської, чеської, німецької, французької мов. У його перекладах українською мовою виходили твори Й.В. Гете, казки братів Грімм, твори Е.Т.А. Гофмана.

Самійленко Володимир Іванович (1864—1925) — український письменник, перекладач. Найповніше видання «Твори в 2-х томах». Перекладав комедії Мольєра, поезії Дж. Байрона тощо.

Сосюра Володимир Миколайович (1898—1965) — український поет. Видав понад вісімдесят збірок поезій, серед них — «Червона зима», «Юнь», «Люблю», «Син України», «Ластівки на сонці». Перекладав твори російських поетів (зокрема любовну лірику О. Пушкіна).

Стешенко Ірина Іванівна (1898—1987) — українська письменниця, перекладач. Перекладала з російської, французької (Мольєра), англійської (В. Шекспіра), німецької (Й.В. Гете, Ф. Шиллера), італійської та інших мов.

Терещенко Микола Іванович (1898—1966) — український поет, перекладач. Автор понад двадцяти збірок віршів, багатьох збірок перекладів О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Міцкевича, П. Беранже, В. Гюго та інших класиків світової літератури. За переклади та упорядкування двотомної антології «Сузір'я французької поезії», що містить твори 250 поетів Франції, посмертно удостоєний премії ім. М. Рильського.

Українка Леся (Косач-Квітка Лариса Петрівна) (1871—1913) — українська поетеса, драматург, прозаїк, перекладач. Перекладала вірші Г. Гейне, А. Міцкевича, Дж. Байрона та інших.

Усенко Павло Матвійович (1902—1975) — український письменник, перекладач. Автор багатьох збірок віршів. Перекладав українською мовою твори німецьких поетів (Г. Гейне та інших).

Франко Іван Якович (1856—1916) — український поет, прозаїк, драматург, літературознавець, перекладач. Автор перекладів і переспівів з античної літератури, творів Данте, В. Шекспіра, Й.В. Гете, Г. Гейне, А. Міцкевича, О. Пушкіна, М. Лермонтова.

Хуторян Антін Семенович (1892—1955) — український письменник, перекладач. Перекладав твори М. Гоголя, Л. Толстого, А. Чехова та інших російських письменників.

ЗМІСТ

<i>Шановні дев'ятикласники!</i>	3

ВСТУП. З ЛІТЕРАТУРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БАРОКО

Вступ	5
Про бароко	6
Художня галерея	12
Педро Кальдерон	14
Про драму «Життя — це сон»	17

З ЛІТЕРАТУРИ КЛАСИЦИЗМУ

Про класицизм	26
Художня галерея	32
Мольєр	34
Про комедію-балет «Міщанин-шляхтич»	40

З ЛІТЕРАТУРИ XVIII СТОЛІТТЯ. ПРОСВІТНИЦТВО

Про Просвітництво	48
Художня галерея	56
Вольтер	58
Філософська повість	64
Про філософську повість «Простак»	66
Йоганн Вольфганг Гете	72
Про трагедію «Фауст»	77
Прочитайте мовою оригіналу	87
Для допитливих	88
Йоганн Крістоф Фрідріх Шиллер	91
Про історичну драму «Вільгельм Телль»	99
Прочитайте мовою оригіналу	106
Для допитливих	107

З ЛІТЕРАТУРИ РОМАНТИЗМУ

Про романтизм	112
Художня галерея	120
Ернст Теодор Амадей Гофман	122
Про казку «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»	129

Генріх Гейне	138
Про «Книгу пісень»	147
Прочитайте мовою оригіналу	156
Для допитливих	157
Джордж Ноел Гордон Байрон	159
Байронічний герой і байронізм	167
Про вірш «Мій дух як ніч...»	169
Прочитайте мовою оригіналу	172
Для допитливих	173
Про вірш «Прометей»	174
Про поему «Мазепа»	178
Адам Бернард Міцкевич	185
Про «Кримські сонети»	191
Прочитайте мовою оригіналу	197
Про поему «Дзяди»	198

ВІД РОМАНТИЗМУ ДО РЕАЛІЗМУ

Про реалізм	206
Художня галерея	210
Олександр Сергійович Пушкін	212
Лірика як історія духовного життя поета	219
Про вірш «До моря»	222
Про вірш «До А. П. Керн»	225
Прочитайте мовою оригіналу	228
Про вірш «Я вас любив...»	228
Прочитайте мовою оригіналу	230
Про вірш «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...»	231
Прочитайте мовою оригіналу	234
Про роман у віршах «Євгеній Онегін»	235
Прочитайте мовою оригіналу	250
Михайло Юрійович Лермонтов	254
Про вірш «І нудно, і сумно...»	262
Прочитайте мовою оригіналу	265
Про вірш «На дорогу йду я в самотині...»	266
Прочитайте мовою оригіналу	269
Про роман «Герой нашого часу»	270
Прочитайте мовою оригіналу	284
Микола Васильович Гоголь	290
Про повість «Шинель»	297
<i>Підсумовуємо вивчене</i>	309
<i>Інтернет-вікторина</i>	314
<i>Радимо прочитати</i>	317
<i>Короткий літературознавчий словник</i>	320
<i>Іменний покажчик перекладачів</i>	329

У підручнику використано зразки образотворчого мистецтва:

- с. 4. *Бартоломео Манфреді. Юнак із лютнею. 1610 р.*
- с. 25. *Версальський палац. XVII ст.;*
- с. 47. *Ян Вермер. Астроном. 1670 р.*
- с. 111. *Каспар Давид Фрідріх. Вік людини. 1835 р.*
- с. 205. *Павло Федотов. Сніданок аристократа. 1849 р.*

Навчальне видання

*ПІВНЮК Надія Олександрівна
ГРЕБНИЦЬКА Наталя Михайлівна
СТРОГАНОВА Ганна Миколаївна*

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Відповідальна за випуск *О. Ю. Камишанська*. Редактор *О. С. Криворучко*.
Художній редактор *М. Ю. Крюченко*. Художник обкладинки *Т. М. Канарська*.
Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*. Комп'ютерна верстка *Н. М. Музиченко*.
Коректори *С. В. Войтенко, Л. В. Липницька*

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 21+0,31 форзац.

Наклад 3000 прим.

Вид. № 37400. Зам. 9168.

Видавництво «Освіта», вул. Юрія Коцюбинського, 5, м. Київ, 04053

Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів на замовлення ТОВ «Освіта 2009»

на ДП «Державна картографічна фабрика»,

вул. 600-річчя, 19, м. Вінниця, 21100.

Свідоцтво серія ДК № 869 від 26.03.2002 р.

Півнюк, Надія.

ПЗ2 Зарубіжна література : підруч. для 9 кл. загально-освіт. навч. закл. / Н. О. Півнюк, Н. М. Гребницька, Г. М. Строганова. — К. : Освіта, 2009. — 336 с.

ISBN 978-966-04-0692-6.

ББК 83.3(0)5я721

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.
